

Visszatekintés a 19–20. századra

Visszatekintés a 19–20. századra

Tanulmányok

A kötetben szereplő tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történelemtudományok Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történeti Programjának 2010. június 3–4-én tartott konferenciáján elhangzott előadások kibővített változatai.

Főszerkesztő
Erdődy Gábor

Szerkesztők
Cúthné Gyóni Eszter, Wirthné Diera Bernadett

Segédszerkesztők
Ispán Zsófia, Pettinger-Szalma Vendel

ELTE
Történelemtudományok Doktori Iskola
Új- és Jelenkori Magyar Történeti Program
Budapest, 2011.

A konferenciát szervezte:

Cúthné Gyöni Eszter, Manhercz Orsolya, Wirthné Diera Bernadett doktorandák

A kötet megjelenését segítették: Benke Gábor elnök, Dobszay Tamás, az Új-és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék docense, valamint a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára

© ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék, 2011.

A kötet megjelenését támogatta:

ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat

ISBN 978-963-284-197-7

Címlapterv: Feitl Írisz

Műszaki szerkesztő: Jutai Péter

Borítón: A Múzeum körút részlete az egyetem épületeivel. Budapest, 1885 k., ismeretlen fényképész felvétele.

Terjedelem: 16,5 (B/5) ív

Készült a Komáromi Nyomdában

Felelős vezető: Kovács János

Tartalom

Előszó	7
A 19. század első fele	9
Szilágyi Adrienn: A Békés vármegyei Harruckern-uradalom birtoklástörténete – az uradalom közös birtoklásától a felosztásig	11
A dualista politikai rendszer több szemszögéből	31
Kárbin Ákos: Wekerle Sándor alakja a historiográfiában	33
Csik Tamás: Az 1905-ös választások Magyarországon	48
Kultúrtörténeti kitekintés	59
Végvári Zsófia: Festmények boncasztalon: a tetten érhető művészet. Monet <i>Vue du village de Vétheuil</i> (1924) című festményének detektívtörténete – művészettörténeti kutatások egy kicsit másként	61
A Horthy-korszak	95
Bödök Gergely: A magyarországi fehérterror (Az atrocitások eltérő olvasatai 1919–1920-ban)	97
Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz és a radikális jobboldal (1919–1924)	112
Bern Andrea: Dinasztiaalapítási kísérlet vagy konzervatív összefogás? A kormányzóhelyettes-választás elvi, politikai háttere, 1936–1942	127
Külpolitika és belpolitika határán	147
Szécsényi András: Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon 1935–39	149
Szölösi Nóra: A revízió és Kárpátalja, 1938–1939	165
Marchut Réka: Potsdam – kényszer vagy lehetőség? Korabeli értelmezések	190
Egyháztörténet	205
Cúthné Gyóni Eszter: A ciszterci növendékek „szökése” 1950-ben	207
Wirthné Diera Bernadett: „Fekete Hollók” a budapesti Szentimrévárosban. Hitoktatás vagy államellenes szervezkedés?	223

1945 után	235
Siklósne Kosztricz Anna: A Szovjetunióban végzet egyetemistákkal kapcsolatban az egyetem befejezése után Magyarországon felmerült gondok, a hazatértek elosztása, itthoni beilleszkedésük	237
Berki Imre: Visszapillantás egy megszűnt rendvédelmi szervezetre, a Határőrségre	248

Előszó

A múltba visszatekinteni, históriánk korábbi korszakait, meghatározó fejezeteit, tendenciáit és fordulópontjait megismerni, azok pozitív és negatív tanulságait egyaránt feltárni az objektív történelmi tényekre alapozott egészséges nemzeti önismeret megteremtésének, folyamatos ápolásának és alakításának hatékony eszköze. Múltunk megértése a jelen konstruktív értelmezésének kulcsa, amely évszázadokon át felhalmozott kollektív élményekre és tapasztalatokra alapozott nélkülözhetetlen tudásanyagot közvetít a jövő tervezéséhez, pozitív történelmi víziók felvázolásához.

Történetírásunknak történelmi örökségünk korszerű feldolgozására irányuló törekvéseihez járul hozzá néhány értékes adalékkal az ELTE Doktori Iskola Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Programja doktoranduszainak 2010-ben megrendezett konferenciáján elhangzott előadásokból összeállított tanulmánykötet.

A megjelent írások a 19–20. századi magyarországi változások egy-egy összetevőjét rekonstruálják, a nemzeti modernizáció, a válsághárítás, a válságkezelés, vagy éppen a válság kibontakozásához vezető folyamat társadalom-, gazdaság-, politika-, eszme- és egyháztörténelmi mozzanatait elemzik, felvillantva esetenként azok külpolitikai dimenzióit, rámutatva egyetemes beágyazottságukra.

Bepillantást nyerünk egy alföldi régió 19. századi társadalmi átstrukturálódási folyamatába, a századforduló komplex kihívásaira született politikai, illetve gazdaságpolitikai válaszadási kísérletek sajátos háttérrészleteibe, a forradalmi/ellenforradalmi átmeneti időszak megrázó jeleneteibe, továbbá a két világháború közötti ellentmondásos konzervatív konszolidációs próbálkozások bizonyos – a stabilizáció eredményeinek megőrzésére illetve a jobboldali radikális fordulat kikényszerítésére irányuló törekvéseket egyaránt magában foglaló – rejtelmeibe.

A nemzetközi összefüggések 1-1 tanulságos elemét villantja fel a Kárpátalját érintő revíziós törekvések sajtóvisszhangjának, illetve a második világháború utáni rendezés tartalmát véglegesítő, 1945. augusztus 2-án befejeződött potsdami értekezletben rejlő esetleges alternatívák korabeli értelmezésének elemző bemutatása.

A proletárdiktatúra kiépülésének összetett folyamatából a katolikus egyház működését erőszakos eszközökkel bénító fellépéseket illusztráló megrázó eseteken, illetve a káderképzés moszkvai műhelymunkájába bepillantást engedő példákon keresztül kapunk ízelítőt.

A kötet anyagát rendkívül érdekes kultúrtörténelmi kitekintés, Claude Monet egyik festménye detektívtörténetének ismertetése színesíti.

Budapest, 2011. április 19.

Erdődy Gábor

A 19. SZÁZAD ELSŐ FELE

SZILÁGYI ADRIENN

A Békés vármegyei Harruckern-uradalom birtoklástörténete – az uradalom közös birtoklásától a felosztásáig

Édesapámnak

Bevezetés

A tanulmány a török kiűzése utáni, közigazgatásában és társadalmában újraformálódó Békés vármegye birtoklástörténetének egy szeletét kívánja bemutatni a Harruckern uradalom felosztásán keresztül. Természetesen már több alkalommal mutatták rá a Harruckern család Békés vármegyében betöltött szerepére, továbbá hangsúlyozták Harruckern János Györgynek a vármegye benépesítéséért, a vármegyei élet megindulásáért vállalt erőfeszítéseit, komoly anyagi áldozatait. Az a sajátos tény, hogy a vármegye nagy részét – nagyjából öthatodát – jelentő gyulai uradalom egy família, a Harruckern család kezében összpontosult nagyban befolyásolta a vármegye nemességének formálódást, rétegződését, birtokhoz való jutását. A Harruckern uradalomhoz nem tartozó kétegyházi, és leginkább szentandrásai uradalom birtoktesteinek¹ feldarabolódásával párhuzamba állítva még inkább szembeűnő különbségeket, folyamatokat fedezhetünk fel.

A Harruckern família ugyanis természetesen igyekezett a család birtokait egyben tartani. A családon belüli birtokosztódások, a házasságokkor történő részesedések, a csőd közeledtével bekövetkező kényszerű eladások, zálogosítások miatt ez egyre nehezebbé vált, és egyre több új birtokos iktatódott be az uradalomba. Az erős családi összetartás, a közös birtoklás még így is késleltetni tudta az uradalom szétforgácsolódásának a folyamatát. Ennek hiányában az ellenpéldaként említett szentandrásai uradalom esetében még erősebb és nagyobb mértékű a birtokosok cserélődése, az új birtokosok megjelenése. A szentandrásai uradalmon belül elszaporodó kiárusítások és osztódások követése szinte lehetetlen a növekvő új birtokosok száma mellett.

A vármegye 18. század elején kialakult birtokviszonyai tehát befolyással bírtak a nemesség további alakulására, a megye birtokos és birtoktalan nemeseinek települések közötti megoszlására. Nem utolsó sorban pedig magyarázza egy olyan kis létszámú középbirtokosság létrejöttét, amely a reformkorra a megye politikai életének a formálójává tudott válni. Jelen vizsgálat következőképp a Harruckern családdal kapcsolatba lépő, birtokaik által a vármegyéhez kötődő famíliákon keresztül igyekszik rávilágítani Békés

¹ A szentandrásai uradalmat a Tolna vármegyei Paksy család, a kétegyházi uradalmat pedig Löwenburg János Jakab – Békés vármegye első főispánja – szerezte meg elsőként. Az utóbbi később az Almásy (Zsadányi- és Török-Szentmiklósi) család tulajdonát képezi. Lásd a mellékletben. *1. térkép Békés vármegye uradalmái.*

vármegye birtoklástörténetének meghatározó mozzanataira a gyulai uradalom keretein belül maradván. Az uradalom alakulását 1853-ig, a Harruckern család utolsó naggyűléséig követjük nyomon.²

A birtokalapító Bárá Harruckern János György (*1664–†1742)

Bárá Harruckern János György személyének megismeréséhez egészen a 17. század végéig kell visszanyúlnunk, hiszen 1664-ben született a felső-ausztriai Schenkenfeld városában. Szülei egyházi pályára szánták, de helyett a mindössze 25 éves fiatal ember pályafutását az udvari kamara számvevői hivatalában kezdte, és később élelmezési biztosként több területen is megfordult. A császári udvarnak és hadikincstárnak tett szolgálataiért Harruckern János György osztrák élelmezési alezredesnek 24 ezer forintnyi összeget utalt ki a király. Harruckern viszont 1719-ben harminc éves szolgálat után III. Károlyhoz folyamodott, hogy ezen összeg helyett vagy a budai hévíz malmot és mellette lévő szőlőt, vagy a szegedi kamarai igazgatóság kezelésében lévő Békés, Csongrád, Zaránd vármegyei elhanyagolt, kietlen területeit kéri magának. A jövedelmező malom helyett a király a gyulai részt ítélte meg Harruckernnek.³ A felbecsült birtok értéke 37 ezer forint volt, így Harruckern a kiutalt pénzt visszaadta és még kiegészítette a fennmaradt összeggel. Az 1722–23-as honfűsítése után örökös jogon kérte és kapta meg a vármegye csaknem egész területét, az 1720-as állapothoz képest az Arad vármegyei Székudvarral, Elekkel és Szentmártonnal kiegészülve. Az 1723-as adománylevélből azonban kimaradt a pusztákról szóló megegyezés. A viták elkerülése végett a királyhoz irányuló újabb kérés után 1736-ban – 36 ezer forintra értékelt és végül ingyen neki adományozott – puszták birtoklását is elnyerte. Az 1736. évi adományozás után birtokai tehát Békés, Arad, Csanád és Csongrád vármegyékben területek el. Az uradalom teljes igazgatása a központi uradalomról, Gyuláról történt.⁴

A régi birtokosok természetesen jogos követelésekkel jelentkeztek, de Harruckernt és utódait a királyi kincstár védelmezte a fellépő igényekkel szemben. A Harruckern családnak így olyan neves családok ellen sikerült pert nyernie valamilyen pénzügyi vagy ügyes jogi formula alkalmazásával, mint a Nadányi, Sigray, Veér, Károlyi vagy a Teleki család. Egyedül a Keglevich család tudott sikert kivívni Harruckernnel szemben. A megnyert per eredményeként 1762-ben Báboczkát kapta meg a Keglevich család, de még ekkor is elérték, hogy Harruckern kárpótlásul a Csanád megyei Királyhegyesen kapjon részt.

² Az időpont megválasztását nemcsak az utolsó nagycsaládi gyűlés, hanem az 1852-ben életbe lépett ősiségi pátens, továbbá az 1853-ban kiadott úrbéri pátens is indokolta. A vizsgálat azonban néhány ponton, egy-egy utalás erejéig túlnyúl ezen az időkereten.

³ D. NAGY András – VARGA Árpád: *A Wenckheim család Békés megyében a XIX–XX. században*. Budapest, 2006. (a továbbiakban D. NAGY – VARGA 2006.) 9.

⁴ HANKÓ József: *Két évszázad a Wenckheim családdal*. Gyula, 2000. (a továbbiakban HANKÓ 2000.) 10.

Báró Harruckern János György jó gyakorlati érzékkel fogott hozzá birtokai értékének a növeléséhez, igyekezett azt benépesíteni és megműveltetni. 1729-ben a vármegye főispánjává is kinevezték, beiktatására 1732-ben került sor. A főispáni feladatkör mellett 1737-ig megtartotta a katonai szolgálatot, és mint az élelmezésügy adminisztrátora, az élelmezési cikkek tábori és helyőrségi szállítójaként tevékenykedett. Élete utolsó szakaszában Bécsben élt, de évente kétszer – szükség esetén többször is – felkereste vármegyéjét. A távolság ellenére nyomon követte a megyei történéseket. A tiszttikkal Ferenc fián keresztül érintkezett, aki rendszeresen látogatta helyette a Békés vármegyei közgyűléseket és tartotta a kapcsolatot a tiszttikkal.

Harruckern János György halála (†1742) nem hozott lényeges változást sem a vármegye életében, sem a családi örökség sorsában. Mária Terézia 1743-ban a vármegye új főispánjává fiát, Ferencet nevezte ki, aki a vármegye közigazgatásának gondos vezetése mellett pezsgő „udvari” életet teremtett Gyulán. Az itteni mindennapokat Hueber Antal, ferences szerzetes, a báró udvari papja örökölte meg. Feljegyzéseiből többek között az is kiderül, hogy a család a telet a bécsi palotában vészelte át, júniustól októberig viszont Gyulán lakott, ahol mindenekelőtt vadászattal, halászattal, madarászattal múltatták az időt. A névnap, a szüreti multságok, a házi színjátszás, a táncvigalmak szint hoztak a gyulai uradalom életébe.⁵

Az uradalom birtoklástörténetében sokkal nagyobb fordulatot okozott Harruckern Ferenc halála (†1775), hiszen ez a Harruckern család férfiágon való kihalását jelentette. Az uradalom örökösei Ferenc testvérei – Harruckern János György második házasságából született gyermekei – *Johanna* (gróf Wendenburg Józsefné), *Franciska* (báró Pechmann Lajosné), *Mária Cecília* (Wenckheim József Ágostonné) és *József* lettek. Harruckern József azonban már korábban elhunyt (†1741), így Harruckern János György közvetlen örökösei mellett József leánya, *Borbála* (Siskovics Józsefné), és Ferenc utódai *Mária Anna* (gróf Stockhammer Józsefné) és *Jozefa* (gróf Károlyi Antalné) jogos örökösként jelentkeztek.⁶ A Harruckern örökösök 1776-ban Bécsben nagygyűlést hívtak össze, hogy egyeztetéseket kezdjenek az örökségről. A családi értekezlet döntésének értelmében a gyulai uradalmat öt (gyulai, békési, szarvasi, csabai, szentesi) részre osztották fel, az adminisztráció elvállalására pedig gróf Károlyi Antalt kérték fel. A saját örökségüket már az ezt követő évben birtokba vehették, de megállapodtak, hogy a birtokok jövedelme három évig közös marad. Ebből a három évből huszonkettő év lett, hiszen a végső döntés

⁵ HÉJJA Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája (1715–1848)*. ELTE BTK Doktori disszertáció 2009. (a továbbiakban HÉJJA 2009.) 315–318.; Antonius Hueber: *Iratok, vagyis különféle multságos történetek évek szerint* (részlet) In: *A bétköznapok historikuma*. DUSNOKI-DRASKOVICH József – ERDÉSZ Ádám (szerk.), Gyula 1997. 162–184.

⁶ PALATINUS József: *Békés vármegyei nemesi családok*. Pest, 1909. (a továbbiakban PALATINUS 1909.) 20–25.; IMPLÓM József: *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. 1694–1848*. Békéscsaba, 1971. (a továbbiakban IMPLÓM 1971.) 38–39.; ÉBLE Gábor: *A Harruckern és a Károlyi család*. Budapest 1895. (a továbbiakban ÉBLE 1895.) 19–21. Lásd a mellékletben. *1. tábla Harruckern család családfája*.

meghozását, az uradalom tényleges felosztását egészen 1798-ig halogatták.⁷ Ebben az évben ugyanis Paulovics András földmérő mérései alapján Bécsben meghozták a nagy osztályt és végérvényesen feldarabolták a gyulai uradalmat öt részre.⁸

A végleges határozat értelmében a gyulai rész *Gruber Teréz* (báró Wenckheim Józsefné) tulajdonába szállt. A békéscsabai örökség *Harruckern Borbála* (gróf Siskovics Józsefné) öröksége lett. A békési rátát *Harruckern Mária Cecília* (Wenckheim János József Ágost felesége) fiai örökölték. A szentesi uradalom *Harruckern Jozefa* (gróf Károlyi Antalné) tulajdona lett. A szarvasi uradalom pedig *Harruckern Mára Anna* után gróf Stockhammer Józsefnek és utódainak jutott.⁹ Az uradalom feldarabolása után már nem sok értelme volt a közös ügyek érdekében összehívott nagycsaládi gyűlésnek, így az utolsó gyűlésre 1853-ban került sor Pesten, ahol is a közös jószágok árát arányosan felosztották. Ekkor már 23 örökös jelenlétében.¹⁰

Wenckheim család, a Harruckern-uradalom legnagyobb örököse – a gyulai, a békési és később a csabai ráta egy részének tulajdonosa

A gyulai és békési ráta megszerzésével a Harruckern örökség legnagyobb részét szerezte meg az osztárak Wenckheim család. Míg az uradalom *gyulai részét* (Gyula, Székudvar, Elek, Szentmárton és Kígyós pusztá) *Gruber Terézia* – Harruckern Johanna unokája – *Wenckheim József* felesége kapta, addig *békési részét* (Békés, Körösladány, Vésztő, Szegha-

⁷ HANKÓ 2000. 10. A tanácskozáson részt vettek: özv. Harruckern Jozefa, gróf Károlyi Antalné, báró Harruckern Borbála, özv. gróf Siskovics Jenőné, báró Wenckheim Józsefné (Gruber Terézia), báró Wenckheim Xavérné (Rosenfeld Karolina), gróf Stockhammer Antónia, gróf Bolza Péter, báró Wenckheim József, báró Wenckheim György, báró Schröffl Ignác, gróf Stockhammer Ferdinánd és az összes Stockhammer család meghatalmazottja, valamint Vidovich Mihály Békés vármegye ügyésze, meghívottként jelen volt gróf Haller József cs. kir. kamarás, Lányi József és Somogyi János udvari tanácsosok.

⁸ A közös jószágként gyulai és székudvari malmot kezelték. Az előbbi leégett, az utóbbit pedig gróf Wenckheim család vette meg. A további közös birtokokat vagy eladták, vagy haszonbérbe kerültek.

⁹ HANKÓ 2000. 10–11. Lásd a mellékletben. 2. tábla *Harruckern család birtokainak családok közötti osztódása. 2. térkép Harruckern örökség birtokfelosztás és örökösödések után.*

¹⁰ PALATINUS 1909. 132. 23 örököst jelöl meg: három Wenckheim (kettő a grófi, egy a bárói ágról), Festetich Franciska grófnő, Kárász-örökösök, gróf Blankenstein-örökösök, gróf Károlyi-örökösök, gróf Apponyi, gróf Trautmansdorf, gróf Bolza József, gróf Batthyány László, Inkey József és Zsigmond, gróf Mitrovsky Vladimir, gróf Stockhammer Ferdinánd, báró Drechsel Karolina, gróf Auersperg, gróf Stockhammer Hermann, báró Bedekovich Rudolf.

lom, Füzesgyarmat, Köröstarcsa, Bélmegyér puszta) *Harruckern Cecília* – Wenckheim János József Ágost felesége – fiai: *Wenckheim György, József és Xavér Ferenc* örökölte.¹¹

Azaz *Wenckheim József* (*1733–†1803) [A] felesége, Gruber Teréz korai halála (†1801) után a gyulai rátát osztatlanul bírta,¹² a békési rátát pedig testvérével, Xavér Ferencsel megosztva örökölte. Wenckheim József azonban nem sokáig rendelkezhetett a vagyon felett, hiszen 1803-ban elhunyt, és a birtok irányítását az akkor 23 éves fia, *József Antal* (*1780–†1852) [B]¹³ vette át.¹⁴ József Antal a megyei élettől visszavonulva Békés, Kígyós, Székudvar, valamint Aradszentmárton uradalmak gazdaságának vezetésével töltötte idejét. A kortársak visszaemlékezései szerint korszerű gazdálkodást folytatott: Kígyóson szélmalmot, Székudvaron vízimalmot működtetett, uradalmát akácfával erdősítette, Újkígyós községébe pedig dohánytermeléssel foglalkozó kertészeket hívott be Csongrád és Torontál megyékből.¹⁵

A Wenckheim család bárói ágának bemutatása *Xavér Ferenc* (*1736–†1794) [A] személyével kezdődik. Xavér Ferencet a katonai szolgálta kötötte le, ezért csekélynek mondható a megyével való tényleges kapcsolata. 1794-ben Courtray városnál egy ütközet során vesztette életét, és ezután felesége *Rosenfeld Karolina* a körösladányi uradalmi központból egymaga irányította Mezőberény, Körösladány és Füzesgyarmat környékén elterülő nagyjából 4000 holdas földbirtokot.¹⁶ 1808-ban az uradalom irányítását egyet-

¹¹ NAGY Iván: *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal I–XII*. Pest, 1857–1868. (a továbbiakban NAGY) 1865. XII/137–138. *Wenckheim György* klagenfurti főesperes és alsó-ausztriai tanácsos volt, utód nélkül hunyt el. A Wenckheim család grófi ága Józseftől, a bárói ága Xavér Ferentől származik.

¹² PALATINUS 1909. 49–52., 71–72.; D. NAGY – VARGA 2006. 11. Wenckheim József Antal három házasságából egy gyermek, Wenckheim Krisztina született. József Antal Ókígyóson 1810 körül épített kastélyt.

¹³ A tanulmányban figyelemmel követjük a bekapcsolódó főnemesi és köznemesi családokat aszerint is, hogy milyen mértékben kötődtek a vármegyéhez. Azaz azon személyek, családok nevét, akik a vármegyétől távolról élvezték birtokaik hasznát, és ténylegesen nem éltek a vármegyében [A] – mint abszontisták – jelzés követi. A Békés vármegyében lakók nevét [B] jelzés kíséri. Mindezt a tanulmány végén található táblázatban is összegeztük. Lásd a mellékletben. *I. táblázat A Harruckern uradalom birtokos családjai 1798–1853. 2. táblázat A volt Harruckern uradalomban érdekelt birtokos magyar és honosított törvénykorú mágnások és özvegyek jegyzéke. Békés vármegyei összeírás (1845)*. BML IV.A.1.b. 986/1845

¹⁴ HANKÓ 2000. 32–33. József Antal testvére, *Seraf Ferenc Lipót* (*1785–†1838) közhivatali pályára lépett és elvállalta Békés vármegye tiszteletbeli aljegyzőségét. Később Bécsben a magyar király udvari, utóbb a császári kancellária hivatalnok lett. Hivatalát otthagya Gyulára költözött. Hitvese az erdődi Pálffy családból, Pálffy Borbála grófnő személyében került ki. József Antal másik testvére, *II. József* még kiskorában elhunyt.

¹⁵ HANKÓ 2000. 16–20., 32.

¹⁶ D. NAGY – VARGA 2006. 25. A vármegye első oktatási intézménye, az evangélikus esperesség gimnáziuma Rosenfeld Karolina anyagi támogatásával jött létre Mezőberényben. Az épület telkét szintén ő ajándékozta, a működési kiadásokhoz egy szárazmalom jövedelmét ajánlotta fel.

len fiúgyermekük, *III. József* (*1778–†1830)¹⁷ [B] vette át. *III. József* gyermekei közül mindenképp meg kell említeni *Wenckheim Bélát* (*1811–†1879), aki 1867. február – 1869. október között az *Andrássy* kormány belügyi tárcájának vezetője volt. Két éven belül a király személye körüli miniszterré nevezték ki (1871. május–1879. július). Ezzel egyidejűleg megbízást kapott a *Szent István Rend* kancellári teendőinek az ellátására is (1871–1879). 1875-ben fél éven át miniszterelnök volt (március 2–október 20.). Ebben a pozícióban rá hárult az országgyűlés berekesztésének foganatosítása május 21–24. között. 1878. októbertől decemberig pedig másodszor is átvette a belügyi tárca irányítását.¹⁸

Xavér Ferenc négy lánya közül csak *Terézia* (*1792–†1852) maradt hajadon, aki a körösladányi kastélyban élt édesanyával és József testvérének a családjával. A másik három lányának a házassága azonban neves nemes családokat hívott Szeghalomra és Füzesgyarmatra.¹⁹

Karolina (*1780–†1852) lányuk ugyanis gróf *Blanckenstein* Henrikkel [A] – ezredes, császári és királyi kamarás – 1809-ben kötött házasságot. *Blanckenstein* 1817-től

¹⁷ HÉJJA 2009. 529–530. *III. Józsefet* a főispán 1799-ben Békés vármegyei táblabírónak nevezte ki, majd 1803-ban a nemtelenek összeírásával bízták meg. 1805–1811 között a vármegye országgyűlési követévé választották meg. 1807-ben a nemesi insurrectio főstrázsamestere, 1809-ben az ezredde szervezett Békés, Bihar és Csongrád vármegyei insuregens nemes seregek ezredes főhadnagya lett. 1819–22 között Krassó vármegye, 1822-től Arad vármegye főispáni helytartója, 1825-ben a megye valóságos főispánja. Második házasságából, báró *Orczy Teréziától* született gyermekei: *Mária, Béla, László, Viktor, Paulina*.

¹⁸ HÉJJA 2009. 528–529. *Wenckheim Béla* országos politikai pályafutását jelentős Békés vármegyei szolgálat előzte meg. 1831-ben a vármegye tiszteletbeli aljegyzője, 1832-ben táblabírója. 1837-ben a vármegye másodalispánjává, 1839-ben országgyűlési követévé választották meg. 1840-ben lemondott másodalispáni posztjáról, és minden további hivatalviselésről elzárkózott. 1843-ban vállalt újabb közszereplést: ablegatusnak választották az országgyűlésre. Ez alkalommal nem szolgálta végig a diétát, és lemondott megbízatásáról. 1845-ben a Szarvason megalakult Körös-szabályozási társulat alelnöke, 1846-tól elnöke lett. 1848-ban Békés vármegye főispánjává nevezték ki. A főispáni teendők mellett 1848 júniusa és szeptembere között *István főherceg* ideiglenes főudvarmestereként járt el Bécsben. A szabadságharc ügyéért tetemes anyagi áldozatot vállalt, kiállított egy honvédszázlóaljat. Bár aktívan nem harcolt, mégis kompromittálta magát, ezért *Világos* után külföldre menekült. A pesti császári és királyi haditörvényszék vizsgálat eredményeként minden Békés vármegyei ingó és ingatlan javait zár alá helyezték. Az egykori főispán 1850-ben amnesztiát kapott. 1860-ban *Ferenc József* főispánná nevezte ki, majd 1862-ben saját kérésére az uralkodó legfelsőbb elhatározása mentette fel a főispáni teendők alól. 1865-ben *Wenckheim Béla* harmadszorra is elnyerte a főispáni méltóságot. A főispánságot ez alkalommal belügyminiszterré történt kinevezéséig viselt. Ellenben belügyminiszterként is megtartotta a Békésmegyei Gazdasági Egyesület elnöki tisztét.

¹⁹ KARÁCSONYI JÁNOS: *Békésvármegye története I–III*. Gyula, 1986. (a továbbiakban KARÁCSONYI 1896.) 204–207.; NAGY 1865. XII/135–41.; KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok I–IX*. Budapest, 1911–1932. (a továbbiakban KEMPELEN 1911–1932) 1932. XI/76–77.; D. NAGY – VARGA 2006. 25.

szerepel Füzesgyarmat földesuraként. A család azonban 1848-ig nem költözött a vármegyébe, hanem a morvaországi birtokán Battelauban és Vysanban lakott.²⁰ *Franciska* (*1783–†1863) a tolnai gróf *Festetich* Vince [A] – császári és királyi kamarás – felesége lett. Házasságukból három leány született.²¹

Henriette (*1785–†1847) horgosi Kárász III. Miklóssal lépett házasságra. A *Kárász* család a tatárjárás után Krassó-Szörény vármegye neves földbirtokos családja. A török időkben Nyitra vármegyébe költöztek a Pongrácz-rokonsághoz. Kárász János és Pongrácz Klára fia, Kárász II. Miklós Privigyéről Szegedre került, ahol 1739-ben főjegyző és városi tanácsnok lett. A familiából *Kárász III. Miklós* [A] vette el Wenckheim Henriettét, akivel Budán élt. Miklós nem igazán került kapcsolatba a vármegyével, hiszen pesti jog tanulmányai után Csongrád megye alispánja, később királyi tanácsos és a hétszemélyes táblabírája, országbírói ítélőmester, a királyi kincstár kezelője és őre lett. A vármegyével némileg szorosabb viszonya alakult ki két gyermekének, Karolinának és Imrének. *Horgosi Kárász Karolina* férjével *Románfalvi Fejérváry Miklóssal* [B] Mezőberényben élt és a korábban felépített Wenckheim kúria lett az otthonuk. A Fejérváry család tagjai 1849-ben Észak-Amerikába menekültek és Davenportban telepedtek le. A házasságukból származó Celestina később hazatelepült, és visszavásárolta a mezőberényi kastélyt a Vécsey családtól,²² ahol is haláláig élt. *Horgosi Kárász Imre* [B] cs. kir. kamarás feleségével – az unokatestvérének a leányával – gróf Batthyány Karolinával Szeghalmon éltek. Szeghalom és környékén 10 ezer hold, Horgoson pedig 9 ezer hold földet birtokolt összesen.²³

A Wenckheim család Békés vármegyei birtokainak áttekintésekor külön említést kell tennünk az eddig nem tárgyalt, a Harruckern örökségben külön szereplő *csabai rátáról*. Csaba, Mezőberény, Doboz, kamuti, gerlai, szentmiklósi puszták egy része, kondorosi, csákói, kigyósi puszták az 1798-as nagy osztásnál *Harruckern Borbála* (özv. Siskovics

²⁰ KARÁCSONYI 1896. 172.; D. NAGY–VARGA 2006. 64–67.; BML IV. A. 1. b. 1684–1736/1846. Blankenstein Henrik és Wenckheim Karolina gyermekeik: Mária, Károly, György és Vilhelmina. Nevük szerepel az 1846. évben összeírt megyei választói névjegyzékben Füzesgyarmatnál. HÉJJA 2009. 262. Gróf Károlyi György 1842-ben Blankenstein Györgyöt és Károlyt Békés vármegye táblabírájává nevezte ki.

²¹ KARÁCSONYI 1896. 178.; NAGY 1858. IV/160–166.; KEMPELEN 1912. IV/115–120.; D. NAGY–VARGA 2006. 35.; HÉJJA 2009. 302. Festetich Vincét a főispán 1816-ban Békés vármegye táblabírájává nevezte ki. Wenckheim Franciskától született lányai: *Celestina* (gróf Batthyány László felesége), *Karolina* (gyermekként meghalt, a körösladányi családi sírboltban nyuszik) és *Felician* D’Orsay Emil neje. A szeghalmi Festetics kastély utolsó lakója D’Orsay család volt, akik 1872-ben elköltöztek Pozsonyba.

²² D. NAGY–VARGA 2006. 34–35. Mezőberényi kastély Fejérváry család után gróf Desseffy és báró Vécsey család tulajdonába került. Celestina az épületet visszavásárlása után 1830–40 között leánynevelő intézete működött, ahol még Szendrey Júlia is tanult.

²³ KARÁCSONYI 1896. 185.; D. NAGY–VARGA 2006. 26–27., 42–44., 64–67.; BML IV. A. 1. b. 1684–1736/1846 Szeghalmon Kárász Miklósné, illetve Fejérvári Miklósné neve szerepel az 1846. évi választói névjegyzékben.

Józsefné) örökölte meg. A csabai ráta ellenben hamar kikerült tulajdonából, hiszen adósága miatt már 1798-ban Doboz, Gerla, Kígyós Wenckheim Gruber Teréziához, Berény, Kamut Wenckheim Ferencné Rosenfeld Karolinához került. Azaz ez a ráta ugyancsak a Wenckheim család birtokait gyarapította.²⁴ Csabai ráta többi része viszont a Károlyi és a Stockhammer família között oszlott meg.²⁵

A Wenckheim család kezén maradt tehát a gyulai és a békési ráta egészében, a csabai ráta pedig részben. A családba történt beházasodást követően Blanckenstein Henrik, Festetich Vince és Kárász III. Miklós részesedett a birtokokból. Ezen famíliákon keresztül pedig szintén házasság útján többek között Fejérvári, Batthyány és Dessewffy főnemesi családok tagjai kerültek a birtokviselők közé.

Károlyi család, a szentesi ráta birtokosa

A szentesi rátát (Szentes, Orosháza, Szénás) Harruckern Jozefa (*1740–†1791) (Károlyi Antalné) örökölte meg, és ez által a nagymúltú Szatmár megyei Károlyi (Nagykárolyi) család is kapcsolatba került a vármegyével. Károlyi Antal (*1732–†1791) [A] apjához hasonlóan katonaként kezdte: előbb apja lovasezredében, majd Eszterházy József gyalogezredében szolgált. Harruckern Jozefát 1757-ben vette feleségül és hozományul Békés és Csongrád vármegyében kapott birtokot. Ezzel a házassággal ő lett a családi vagyon legnagyobb gyarapítója, amit igyekezett hasznosan kamatoztatni. Fiúkat, Józsefet (*1768–†1803) [A] Mária Terézia már gyermekkorában – mindössze nyolc évesen – 1776-ban Békés vármegye főispánjává tette meg. Méltóságába a rákövetkező évben édesapja iktatta be. Hivatali ideje alatt a megye tényleges kormányzatát az uralkodó által kinevezett főispáni adminisztrátorok látták el, és címén kívül ténylegesen nem kötődött a vármegyéhez. 1791-ben meg is vált ettől a címtől. Feleségétől gróf Waldenstein–Wartenberg Erzsébet-től hat gyermeke: István, Mária, Lajos, Franciska, Jozefa és György született.²⁶ Lajos neve egyszer kerül elő a megye közigazgatásában, mint a vármegye táblabírója 1820-ban. A lányok férjhezmenetele pedig újragazdálkolt a megye birtokos családjainak sorát bővítette, hiszen Károlyi Franciska Sztáray (Sztárai- és Nagy-Mihályi) Alberttel [A], Károlyi Jozefa Trautmansdorf Józseffel [A] kötött házasságot. Sztáray Albert Julianna lánya Apponyi György [A], Zsófia lánya pedig Apponyi Gyula [A] neje lett. Az előbbi a gerendási pusztát, Vanthát, az utóbbi szentmiklósi, nagy-kondorosi pusztát, Kondorost kapta meg. Az 1853-as osztáskor a csorvási és a kis-apáczai puszták kerültek a Károlyiak kezére. Az ösz-

²⁴ PALATINUS 1909. 22–23.

²⁵ Lásd majd lentebb a 27. lábjegyzetnél.

²⁶ BUDAI Attila: *Gróf Károlyi István élete*. Újpest, 1997. 23–25.; HÉJJA 2009. 348–350.; KARÁCSONYI 1896. 185.; NAGY 1860. VI/98–101.; HÉJJA Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája (1715–1950)*. Gyula 2002. (a továbbiakban HÉJJA 2002.) 116–118.; ÉBLE 1895. 75–77.; BML IV. A. 1. b. 1684–1736/1846 Károlyi György Orosházán, Károlyi István, Eduárd, Lajos és László, Lajos fiaival Szénáson.

szes örökség kb. 120 ezer kataszteri holdat tett ki.²⁷ A Károlyi, valamint az házasságok által bekapcsolódó Sztáray és Trautmansdorf família Békés vármegyében tehát csak mint földbirtokosok jelentek meg.²⁸

Stockhammer család és örökösei – a szarvasi ráta tulajdonosa

Az új birtokos családok megjelenése a Harruckern-örökségen belül birtokvétel útján

A *szarvasi ráta* (Szarvas, Endrőd, Gyoma, Öcsöd, Kondoros, Csákó, Csejt, Szénás pusztáiból egy rész) *Harruckern Mária Anna* (*1728–†1786), azaz gróf *Stockhammer* Ferencné és gyermekei *Stockhammer Ferenc*, *Ignác*, *Antónia* (gróf Bolza Péter neje), *Rozália* (báró Schröffl Ignác felesége) örökölték. Az utóbb felsoroltakon kívül *Stockhammer II. Ferenc* gyermekei részesedtek a ráta birtokaiból.

Elsőként *Stockhammer Antóniát* (*1750) emelnénk ki, aki 1777-ben Bécsben Bolza Péterrel (*1752–†1817) [A], a császári udvar tábornokával kötött házasságot. Az olasz gyökerekkel bíró *Bolza* család az osztrák báróságot 1790-ben, a magyar honfúságot két évvel később szerzett meg, osztrák grófi rangra pedig 1808-ban emelkedett. Bolza Péter *Stockhammer Antónia* férjeként 1798-ban Szénás, Királyság, Kondoros, Dés, Halásztelek birtokosa lett. Péter azonban nem lakott a vármegyében, sőt ritkán járt Szarvasra. Az öreg napjait Bécsben és karnabrunni kastélyában töltötte. Két gyermekük, *Bolza Antónia* (gróf Batthyány István neje) és *Bolza I. József* (*1780–†1862) [B] közül az utóbbi telepedett le a vármegyében. I. József többek között a Harruckern birtok végső felosztását végezte el 1853-ban a Harruckern családi gyűlések szeniorjaként, amely posztot 1830-tól viselt. A karnabrunni birtokát eladva Szarvasra költözött és mintaszerű gazdasági aktivitása mellett a közelet egyik legagilisabb tagja lett. A nagyarányú befektetései miatt viszont a megörökölt Szénást és Királyságot kénytelen volt elzálogosítani, így azok a Károlyi család kezére kerültek. I. József szarvasi kastélyának koronás vendége maga I. Ferenc császár volt, aki 1807-ben tett hosszabb látogatást

²⁷ KARÁCSONYI 1896. 169., 201., 203.; NAGY 1863. X/857–71.; KEMPELEN 1931. X/232. Sztáray Albert Csaba 2/3-át, Trautmansdorf József Csaba 1/3-át bírta. Csaba másik felét gr. Bolza József, gr. Batthyány István, gr. Eszterházy Mihály és Stockhammer birtokolta. A Stockhammer-féle nyolcad eladás után pedig többek között Beliczey, Bodrogi Pap, Hellebrandt, Simay család került a birtokosok közé. A tanulmány kerete nem teszi lehetővé, hogy ezen köznemesi családok bekapcsolódását teljese egészében áttekintsük. BML IV. A. 1. b. 1684–1736/1846 Apponyi Györgyné és Apponyi Gyuláné, illetve Trautmansdorf József és Józsefné.

²⁸ HÉJJA 2009. 489. Sztáray Albert neve Békés vármegye közigazgatásában egyszer tűnik fel, mikor is a főispán 1825-ben Békés vármegye táblabírájává nevezte ki, ebben az évben le is tette hivatali esküjét.

a vármegyében.²⁹ I. József testvérének, Bolza Antóniának leginkább gyermekei kötődtek a vármegyéhez, hiszen házasságából származó fiai közül István a csáki pusztai birtokosa, László a gazdasági egylet vezetője lett Szarvason, Karolina lánya pedig Szeghalmon élt.³⁰

Stockhammer Rozália férjeként, a *Mannsberg Schröfft* [A] családból származó Ignác 1798-ban szerezte meg a szarvasi rész egynegyedét. Fiúk, Schröfft Ferenc lányainak frigye tovább bővítik a birtokosok sorát a vármegyében,³¹ hiszen Anna *Mitrovszky* Vilmosmal [A] lépett házasságra,³² aki viszont a felesége után örökölt részt később Károlyi Istvánnak adta el. *Eszterházy* Mihály [A] Antóniával kötött frigy után a szarvasi uradalom részeként Kondoros birtokosa lett.³³

Stockhammer II. Ferenc házasságából egy fiú (Herman Lajos) és három lány (Zsófia, Vilhelmina, Karolina) született. Fia, *Herman Lajos* (*1795–†1858) [A] Stockhammer család utolsó férfi tagja – morvaországi és Békés megyei birtokos – Hütteldorfban Bécs mellett utód nélkül halt meg.³⁴ II. Ferenc lányai közül, Stockhammer *Vilhelminát* külön érintenénk, aki *Bedekovich* (Komori) Rudolf [A] felesége lett. A Bedekovich család így a szarvasi Harruckern birtok 1/5 részét (az öcsödi és endrödi részt) szerezte meg.³⁵ A Bedekovich Rudolf-féle csejtei és kondorosi pusztarészek később Németh (Dömötöri) Antalhoz kerültek, aki 1843-ban adott túl rajta és adta el a Wenckheim családnak. A Bedekovich név egyáltalán nem ismeretlen a Békés vármegyeiek számára, hiszen a családból Bedekovich Ferenc 1809–1815 között Békés vármegye főispánja, ami már csak azért is nevezetes maradt, mert a főispánságának 16 éve alatt nem látogatott el vármegyéjébe,

²⁹ KARÁCSONYI 1896. 172–73.; NAGY 1858. II/160.; KEMPELEN 1911. II/326–27.; PALATINUS 1909. 115–117.; SZILVÁSSY László: *Adatok gróf Bolza Pálról, a Bolza családról, gr. Bolza Pál szarvasi kastélyáról és kastélyparkjáról*. Szarvas, 1999. (a továbbiakban SZILVÁSSY 1999.) 9–19. I. József és Batthyány Anna gyermekei: Anna Mára (Schönborn Károly neje), II. József, Antal, Mária (Tomcsányi Károly felesége), István és II. Péter. Ahogy fentebb láttuk László a Festerich, Karolina pedig a Kárász családdal került rokoni kapcsolatba. Batthyány István 1871-ben eladta birtokát és elköltözött a megyéből. BML IV. A. 1. b. 1684–1736/1846 Bolza Antal, István, Péter Szarvason.

³⁰ PALATINUS 1909. 115–117.; KARÁCSONYI 1896. 170–171.; BML IV. A. 1. b. 1684–1736/1846 ifj. és id. Batthyány István, László és Antónia Szarvason.

³¹ KARÁCSONYI 1896. 196.; NAGY 1863. X/102.; KEMPELEN 1915. IX/287. Ferenc fiúkkal kihalt a Schröfft család férfiágon.

³² KARÁCSONYI 1896. 188.; BML IV. A. 1. b. 1684–1736/1846 Mitrovszky Vladimir.

³³ KARÁCSONYI 1896. 177.; NAGY 1858. IV/80–100.; KEMPELEN 1912. III/469–475.; HÉJJA 2009. 295. A család erdélyi ágából származó Eszterházy Mihály a közgyűléseken néha megfordult. 1820-ban Békés vármegye táblabírájává, 1828 végén az országos összeírásra jelentést megfogalmazó deputatio elnökévé nevezték ki, melyről 1836-ban mondott le.

³⁴ KARÁCSONYI 1896. 197–198.; NAGY 1863. X/374–75.; KEMPELEN 1915. IX/453.

³⁵ KARÁCSONYI 1896. 171.; HÉJJA 2002. 62–67.; BML IV. A. 1. b. 1684–1736/1846 Bedekovich Rudolf Öcsödön.

ebből kifolyólag restaurációra sem kerített sort, ehelyett kinevezés útján töltötte be a megyei hivatalokat. Békés megye éléről 1825-ben királyi elhatározással távozott, felmentését búcsúiratban tudatta a rendekkel.³⁶

A Stockhammer családtagok közül Ignác fiáról, *Stockhammer Ferdinándról* [A] kell említést tennünk, aki az egyik legtehetősebb nemes úr hírében állt. A Gyomához tartozó birtokainak az irányítását 1806-ban vette át. Allódiumának kialakításának érdekében még a jobbágyok kezelésében lévő földeket is elvette, hiszen többek között ebből kívánta rendezni felhalmozódó tartozásait. Vagyonát 1829-ben bírói zár alá vették. A teljes csódtól egy legelőelkülönítési per megnyerés mentette meg, hiszen 12 ezer hold megszerzésével rendezni tudta adósságát. A gyomaiak folyamatosan kérték a per felújítását, hiszen a legelőtől esleve távolabbi pusztákat kellett bérbe venniük. Stockhammer szorított anyagi helyzetében erről hallani sem akart. 1833-ban a Stockhammer-vagyon felszabadult a bírói zár alól és így haszonbérbe tudta adni Szitányi Ullman Franciskának, Wodiáner Móric feleségének. Wodiáner a korszak kereskedője és hitelezője nem volt nemes, csak 1844-ben emelték nemesi rangra és nem mellékesen az egyik főhitelezője Stockhammernek. Nem ritka, hogy a hitelező előbb bérlője, majd általában tulajdonosa lett a földterületnek. Ez itt sem történt másképp. Stockhammer végül azzal indokolta Gyoma értékesítését, hogy Csaba és Öcsöd eladása után néhány ezer váltó forintból nem élhet rangjához méltó módon, továbbá a kormány is birtoka kiárusítására kötelezte.³⁷ Bolza József és a Károlyi család tiltakozása ellenére 1839-ben adta el Szitányi Ullman Franciskának Gyomát, aki fiát Wodiáner Sámuel-t küldte a birtokügyek intézésére.³⁸

A Stockhammer birtokból tehát nemcsak beházasodás, hanem vétel útján is részesültek. Láthatóan a család pénzügyi zavarai, adósságai oly mértékűvé váltak,³⁹ hogy kény-

³⁶ HÉJJA 2009. 253., 411. A másik két lány: Zsófia férje Auersperg János és Karolina férje Drechsel György. Mindkettő az endrődi uradalomból viselt részt.

³⁷ DAKA István: Gyoma története az újjáépüléstől az 1848. évi polgári demokratikus forradalomig. In: *Gyomai tanulmányok*. Szerk.: SZABÓ Ferenc, Gyoma 1977. 39–86. Az új földesúrtól gyakran Gyoma is vett fel hitelt 6%-os kamattal.

³⁸ BML IV.A.1.b. 952/1824

³⁹ A Békés megyei nagybirtokos családoknál rendre csőd, haszonbérlet, bírói zár alá vétel eseteivel találkozhatunk. A Békés megyei birtokosok jövedelemviszonyainak, eladósodásainak a pontosabb feltárásához további kutató munka szükséges. VARGA János: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt In: *Történelmi Szemle* 1958. 1. évf. 1–2. sz. 21–45. Ellenben Varga János statisztikai forráselemzése a szomszédos Bihar vármegyei nemesség hitelviszonyait körültekintően feltárta. Tanulmánya szerint a birtokosok sokszor bérletbe adták földterületüket vagy annak jövedelmét. Ezt a pénzt előre magkapták és általában gyorsan fel is használták. Az évről évre megkötött bérleti szerződés révén a bérlő kezébe könnyen átcsúszhatott a föld birtoklása. A váltótörvény értelmében a váltó lejártával a forgató ellen per kezdődhetett, és a végső esetben bírói zár alá vehették vagyonát. A zárolás az adós vagyoni bukását jelenthette. A birtok bírhatási joga azonban ezekben az esetekben is élt, tehát ha nem nemes hitelezőről volt szó, nem kerülhetett a birtok a kezébe.

telen volt a família kiárúsítani birtokait. Bár a Stockhammer család próbálta a birtokait megtartani, de mivel nem kaptak kölcsönt erre nem volt lehetőségük. A birtok bírói zár alá vétele után eladásra kényszerültek, ellenben ezen birtokok kiárúsítása egyben az első jelentősebb köznemesi birtokszerzést jelentette a vármegyében. A felvásárló köznemeseket nem csak a vármegyében fekvő birtoka kötötte ide, hanem ténylegesen a vármegyében éltek, és a saját birtok mellett szolgálatot is vállaltak a vármegye közigazgatásában. Azaz a vármegye kis létszámú középbirtokosait majd ugyanaz a mozzanat léptette a nemesi birtokosok közé: a Stockhammer nagybirtok kiárúsítása. Ezen középbirtokos családoknak legtöbbször már a második generációja birtokhoz jutott a vármegye területén. A köznemesi családok közül többek között *Hellebrandt* János [B], *Szombathelyi* József [B], *Csepcsányi* Tamás [B], *Novák* Antal [B] valamint *Bodrogi Pap* József [B] a birtokot szerzők között elsőként szerepelnek. A „második generációs” nemesi birtokszerző családok a *Németh* (Dömötöri) [B], a *Boczkó* [B], a *Simay* [B] familia. A *Beliczey* család [B] „harmadik generációs”, hiszen a beköltöző Mihály (1740k. érkezett a megyébe) unokája II. József lett birtokos miután a Stockhammer-birtokvételnél a gerendási részt vásárolta meg. Következésképp hogy a család hányadik generációja lett birtokos, nem annyira a családok stratégiájától függött, hanem a birtokvásárlás lehetőségtől. Míg a régebb óta megyében élő családok második, harmadik, addig az újonnan beköltözött családoknak akár az első generációja is birtokossá válhatott. A Stockhammer birtokból vásárló köznemesi családok mellett találhatunk egy főnemesi familiát is. A *Podmaniczky* (Podmanini és Aszódi) familia [A] 1834-ben vásárolt részt a Stockhammer birtokból. A család tagjai azonban nem éltek a vármegyében.⁴⁰

A Harruckern-uradalmon túl

Harruckern uradalom birtokaiba tehát házasság révén elsőként a Wenckheim, a Károlyi és a Stockhammer főnemesi családok iktatódtak be. Ezen főnemesi családok rokonsági szálait tovább bontva a Wenckheim családon keresztül Blanckenstein, Festetich, Kárász, Fejérvári, Batthyány, Dessewffy familia, a Károlyi családba való beházasodás révén a Sztáray, Trautmansdorf és Apponyi család birtokolt részt. A Stockhammer család rátájából részt viselt házasság útján a Bolza, Batthyány, Schröfl, Mitrovszky, Eszterházy, Auersperg, Bedekovich, Drechsel főnemesi familiák tagjai, illetve kiárúsítás révén a Podmaniczky család mellett többek között Csepcsányi, Szombathelyi, Beliczey, Fejér, Hellebrandt, Bodrogi Pap vármegyében élő köznemesi családok tagjai emelkedtek a birtokosok közé.

A Harruckern-uradalom a családon belüli örökösödés, birtokosztódás iskolapéldája. Az itt bemutatott házasságok, rokoni szálak, öröklések azonban arra is rávilágítanak, hogy az esetek többségében ezen nagybirtokos családok vármegyéhez való kötődése a

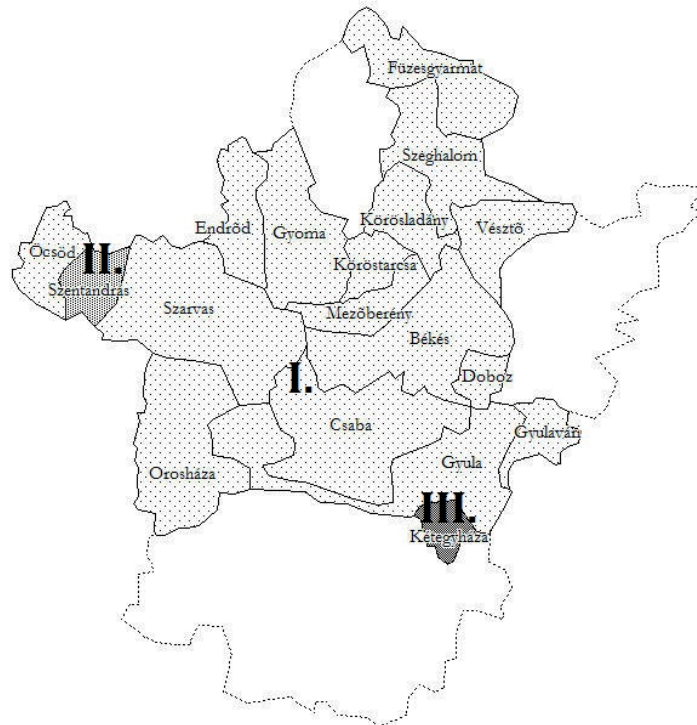
⁴⁰ KARÁCSONYI III/193.; BML IV. A. 1. b./ 1684–1736/1846 Podmaniczky János, Lajos, László Öcsödön

megörökölt Harruckern birtokrészek tulajdonlásában merültek ki, azaz tényleges megyei tartózkodást, megyébe való költözést sok esetben nem jelentett részükről. Közvetlen hatásuk Békés vármegye életében és annak nemességének alakulásában is kevésbé megfogható. Természetesen a vármegyét érintő tényleges befolyásuknak a felmérése egy újabb vizsgálat tárgya lehetne. A birtoklástörténet azonban világosan rámutat, hogy a nagybirtok kiárusítása megalapozza a megye középbirtokos rétegének vagyónát. Értelemszerűen a vármegyében élő, közszolgálatot vállaló, gazdálkodó középbirtokos nemesek sokkalta meghatározóbbá váltak a vármegye működésében, politikájában, mint a békési birtokaiktól távol, főként Buda és Bécs forгатagában élő nagybirtokosok, akiknek kapcsolati hálójuk, kezelésükben lévő földbirtokaik láthatóan az egész országot behálózták. Feltételezhetően a fentebb említett középbirtokos réteg ebből a szempontból sokkal inkább lehatárolhatóbb, lokálisabb, és más attitűddel bíró. Az utóbbi leginkább az eltérő földbirtokszerezésből is adódik, hiszen a maguk erejéből nemesi fölbirtokot szerzett középbirtokos családok a saját tapasztalataik révén sokkal fogékonyabbnak bizonyultak a korszakban megjelenő reformeszmék iránt. A tanulmány végén fontos hangsúlyozni azt is, hogy összetartó család híján még inkább szerteágazó, még nagyobb birtokos fluktuációt mutató szentandrási uradalom családjait egyáltalán nem érintettük. Természetesen a két uradalmat birtoklás- és családtörténet szempontjából is érdekes párhuzamba állítani, ami további értékes megfigyeléseket eredményezhet.

Landowner families in Békés County in the 18-19th century

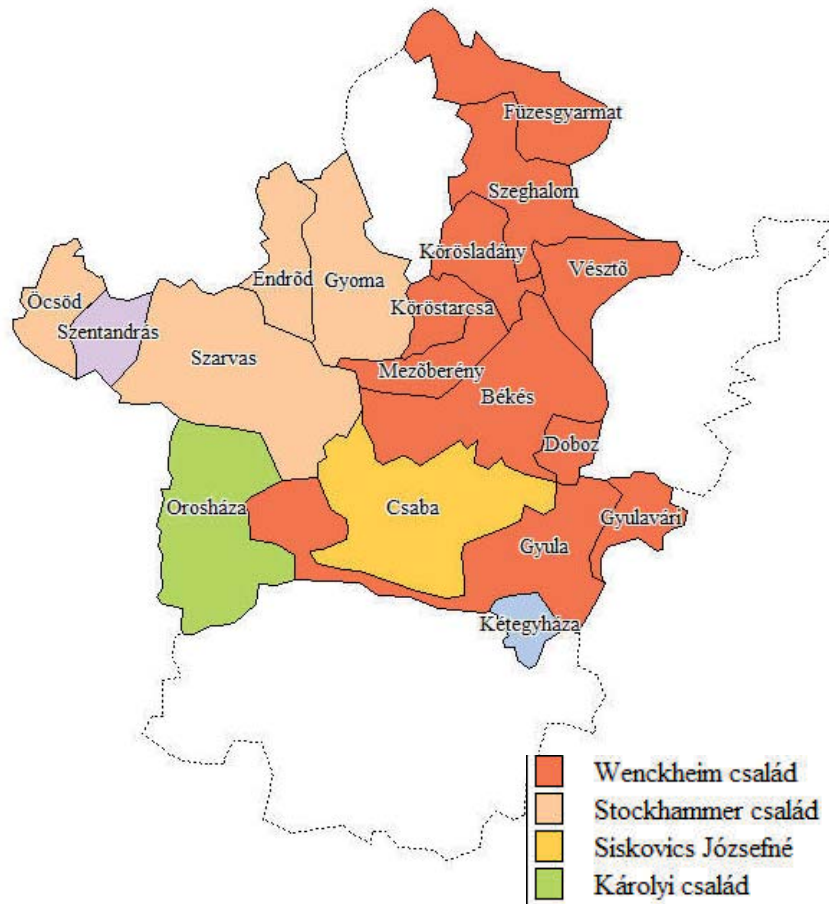
The essay presents the appearance of the resettled landowner families and how they acquired latifundiums in Békés County. After the expulsion of the Turks the County's nobility renewed as a consequence of a long migration process. However, the regeneration of them couldn't become complete, because – similarly to other Turkish destroyed Counties – only two nobiliary classes evolved: the landowners and the armalists.

The forming of the nobility was affected by a characteristic fact that the most lands of the County concentrated for a long time in hands of a noble, György János Harruckern. The Harruckern family endeavoured to keep the demesne in one block, but more and more new landowners were inaugurated by immarrying. So the strong familial solidarity and holding the demesne collectively delayed the process of the dividing. The counter-example of this case was the demesne of Szentandrás, where the alternating of the landowners and the appearance of new ones was more excessive for the lack of the previous facts. The landowner came into contact with the County just through the relatives or the latifundiums. The mid-landowners' class was few in numbers, later got political function and grew up from those mid-noble families, who moved in the County. Most of them could gain lands as a consequence of that the Stockhammer family became bankrupt, so they sold out the family's lands. The continuity of the landholding was broken and with the help of the inheritances other new families managed to connect to Békés County.

1. ábra Békés vármegye uradalmi

- I. Gyulai uradalom – Harruckern család és örökösei
- II. Szentandrási uradalom – Paksy család és örökösei
- III. Kétegyházi uradalom – Andrassy (Siklai), majd Almásy (Zsadányi és Török-Szentmiklósi) család

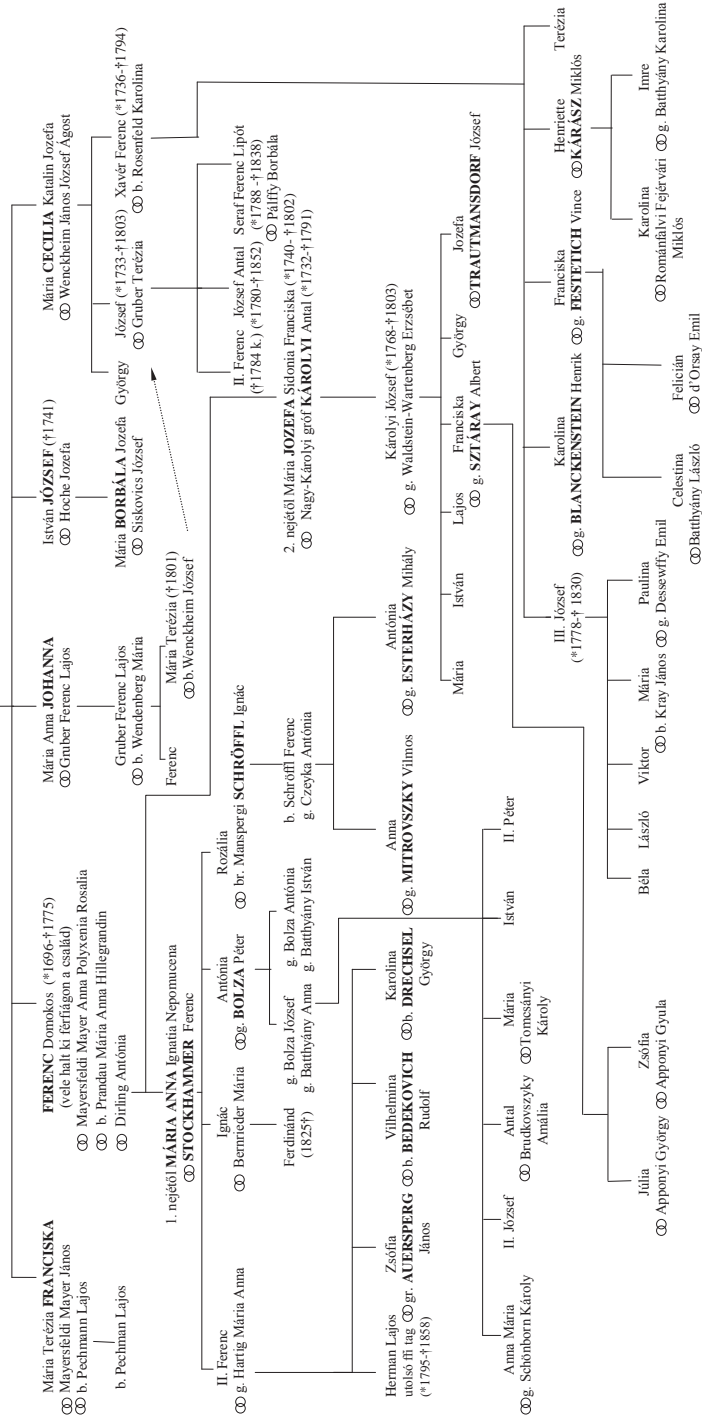
2. ábra A Harruckern-örökség felosztása után (1798)

- Békés – gróf Wenckheim család
- Csaba – Siskovics Józsefné (majd Wenckheim, Károlyi és Stockhammer család)
- Doboz – gróf Wenckheim család
- Endrőd – gróf Stockhammer család
- Gyoma – gróf Stockhammer család
- Füzesgyarmat – báró Wenckheim család
- Körösladány – báró Wenckheim család
- Köröstarcsa – báró Wenckheim család
- Gyula – gróf Wenckheim család
- Mezőberény – báró Wenckheim család
- Orosháza – gróf Károlyi család
- Szarvas – gróf Stockhammer család és örökösei
- Szeghalom – báró Wenckheim család
- Öcsöd – gróf Stockhammer család
- Vésztő – gróf Wenckheim család

I. TÁBLA HARRUCKERN CSALÁD CSALÁDFÁJA

báró HARRUCKERN JÁNOS GYÖRGY (*1664-†1742)

☞ Fellensteini Föllner Anna Mária
☞ Vonstern Anna Mária

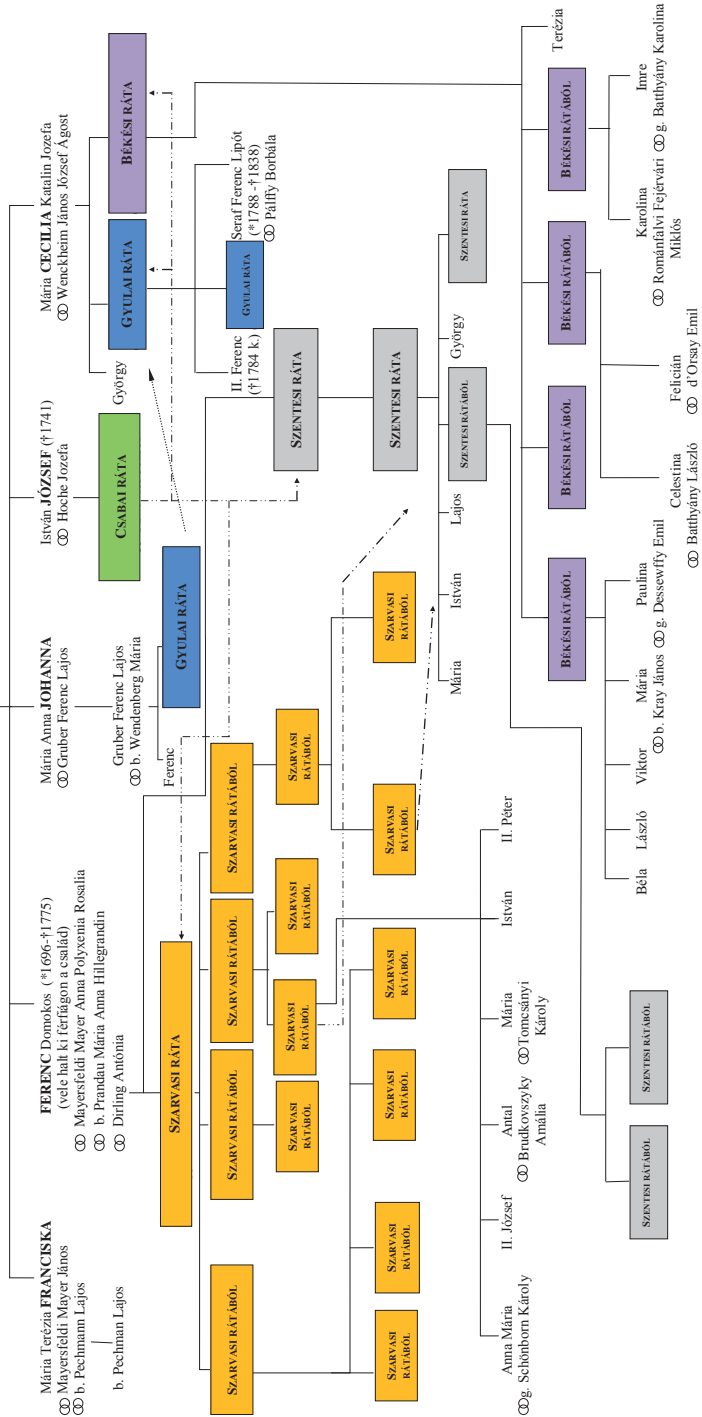

2. TÁBLA HARRUCKERN CSALÁD BIRTOKAINAK OSZTÓDÁSA

báró HARRUCKERN JÁNOS GYÖRGY (*1664-†1742)

☞ Felleiseni Felner Anna Mária

☞ Vorsterni Anna Mária

		Birtok megszerzésnek módja	Birtok későbbi örököse
	Gyulai ráta		
	Wenckheim József [A]	házasság (Gruber Terézia)	fiúk, József Antal [B] és örökösei tulajdonában
	Békési ráta		
	Wenckheim Xavér Ferenc [A]	házasság (Rosenfeld Karolina) [B]	fiúk, III. József [B] és leánytestvérei tulajdonában
Wenckheim Xavér Ferenc ágán	Blanckenstein Henrik [A]	házasság (Wenckheim Karolina)	
	Kárász III. Mikós [A]	házasság (Wenckheim Henriette)	Kárász Karolina és Imre [B]
	Románfalvi Fejérvári Miklós [B]	házasság (Kárász Karolina)	
	Festetich Vince [A]	házasság (Wenckheim Franciska)	
	Batthyány László [A]	házasság (Festetich Celestina)	
	Dessewffy Emil [A]	házasság (Wenckheim Paulina)	
	Csabai ráta		
	Siskovics Józsefné		
	Wenckheim József és Xavér Ferenc [A]	vásárlás	
	Sztáray Antal [A]	vásárlás	
	Trautmansdorf József [A]	vásárlás	
	Stockhammer Ferenc [A]	vásárlás	
	Szentesi ráta		
Károlyi Antal [A]	házasság (Harruckern Mária Jozefa)	Károlyi József [A]	
Károlyi József ágán	Sztáray Antal [A]	házasság (Károlyi Fransika)	
	Trautmansdorf József [A]	házasság (Károlyi Jozefa)	
	Apponyi Gyula [A] és György [A]	házasság (Károlyi Júlia és Zsófia)	
	Szarvasi ráta		
	Stockhammer Ferenc [A]	házasság (Harruckern Mária Anna)	Stockhammer Hermann [A] és Ferdinánd [A]
Stockhammer Ferdinánd ágán	Bolza Péter [A]	házasság (Stockhammer Antónia)	Bolza József [B] és Antónia
	Barthány István [A]	házasság (Bolza Antónia)	
	Schröfl Ignác [A]	házasság (Stockhammer Rozália)	
	Mitrovsky Vilmos [A]	házasság (Schröfl Anna)	
	Eszterházy Mihály [A]	házasság (Schröfl Antónia)	
	Auersperg János [A]	házasság (Stockhammer Zsófia)	
	Bedekovich Rudolf [A]	házasság (Stockhammer Vilhelmina)	
	Drechsel György [A]	házasság (Stockhammer Karolina)	
Stockhammer birtokból	Csepcsányi Tamás [B]	vásárlás	
	Szombathelyi József [B]	vásárlás	
	Beliczey II. József [B]	vásárlás	
	Fejér família [B]	vásárlás	
	Simay II. Kajetán [B]	vásárlás	
	Hellebrandt János [B]	vásárlás	
	Bodrogi Pap József [B]	vásárlás	
	Podmaniczky família [A]	vásárlás	

1. táblázat A Harruckern-uradalom birtokos családjai 1798 - 1853

	Név	Cím	Lakhely
1.	gr. Apponyi György	udvari főkancellár	Bécs
2.	gr. Apponyi Gyula	semmi különös cím	Bécs
3.	id. gr. Batthyány István	semmi különös cím	más megyében
4.	gr. Batthyány László	semmi különös cím	más megyében
5.	id. gr. Bolza József	semmi különös cím	Szarvas
6.	ifj. gr. Bolza József	semmi különös cím	Szarvas
7.	gr. Bolza Antal	semmi különös cím	Budán
8.	gr. Bolza István	cs.k. kapitány	ezrednél
9.	gr. Bolza Péter	cs.k. hadnagy	ezrednél
10.	gr. Blankenstein Károly	cs.k. hadnagy	ezrednél
11.	gr. Blankenstein György	cs.k. kapitány	ezrednél
12.	Deseffy Emil grófnő		Pesten
13.	B. Bedekovits Rudolf	semmi különös cím	Bécs
14.	gr. Károlyi György	M. Társaság igazgató tagja, Békés vármegyei főispán	Pesten
15.	gr. Károlyi István	cs.k. kamarás	Pesten
16.	gr. Károlyi Eduard fia	semmi különös cím	
17.	gr. Károlyi Lajos	tanácsos	
18.	gr. Mitrovsky Vladimír	cs.k.kamarás	Brün
19.	B. Podmaniczky János	cs.k.kamarás	külmegyében
20.	B. Podmaniczky Lajos	semmi különös cím	külmegyében
21.	B. Podmaniczky László	semmi különös cím	külmegyében
22.	gr. Stockhammer Hermann	cs.k.kamarás	Bécs
23.	ifj. gr. Trausmandorf József	tanácsos, cs.k.követ	Berlin
24.	id. gr. Wenckheim József	cs.k.kamarás	Kígyós
25.	özv. gr. Wenckheim Ferencné	csillag keresztés dáma	Gyula
26.	gr. Wenckheim József	cs.k.kamarás	Gyula
27.	gr. Wenckheim Antal	cs.k.kamarás	Gyula
28.	gr. Wenckheim Károly	cs.k.kamarás	Gyula
29.	gr. Wenckheim Rudolf	cs.k.kamarás	Gyula
30.	özv. b. Wenckheim Józsefné	csillag keresztés dáma	Körösladány
31.	b. Wenckheim Béla	semmi különös cím	Körösladány
32.	b. Wenckheim László	semmi különös cím	Körösladány
33.	b. Wenckheim Victor	semmi különös cím	Körösladány

2. táblázat A volt Harruckern-uradalomban érdekelt birtokos magyar és honosított törvényeskorú mágnások és özvegyek jegyzéke Békés vármegyei összeírás (1845)

A DUALISTA POLITIKAI RENDSZER
TÖBB SZEMSZÖGBŐL

KÁRBIN ÁKOS

Wekerle Sándor alakja a historiográfiában

Wekerle Sándor a magyar történelem dualista korszakában egyedülálló módon három alkalommal töltötte be a miniszterelnöki pozíciót, annak ellenére, hogy polgári származású volt. Összesített hivatali ideje valamivel több, mint nyolc esztendő, a harmadik leg-hosszabb Tisza Kálmán és Bethlen István után. Wekerlét többen elfelejtett politikusként tartják számon, aki nem tett szert olyan népszerűségre, mint Tisza Kálmán, Tisza István vagy Kossuth Lajos. Az érdeklődés iránta különösen a dualizmus korában, majd a Horthy-korszakban is meglehetősen kiterjedt, de azt követően személye elkerülte a kutatók figyelmét. Biográfiája 1993-ban jelent meg egy bajor történész tollából német nyelven. A könyv kiadása kapcsán a magyar történészek érdeklődésének is középpontjába került a hajdani politikus és sorra jelentek meg a tudományos igényű cikkek neves történelmi folyóiratokban: a *Múltunkban*, a *Rubiconban* és a *Históriában*. Ezt követően ismét „kikerült a rivaldafényből”.

Wekerle neve az évek során elhalványult, tettei megfakultak a történelem sodrában. Olyan politikus volt, aki feltétlenül hitt az 1867-es kiegyezésben, és aki a Monarchia szolgálatába állította munkásságát és életét. Pénzügyi szakemberként nevéhez nem kisebb politikai teljesítmény kapcsolódik, mint az államháztartás egyensúlyának a megteremtése, az aranyvaluta, a korona bevezetése, az egyházpolitikai törvények megszületése és az állami munkástelep létrehozása. Szabó Dániel egyenesen „*válságmenedzsernek*” nevezi a *Rubiconban* megjelent cikkében.¹ Mindezek mellett nemcsak politikus volt, hanem egyetemi tanár, szabadkőműves, a Közigazgatási bíróság elnöke, a Magyar Tudományos Akadémia igazgatója és 1918-tól annak tiszteletbeli tagja is.

2008-ban két centenáriumba is sor került, mivel 160 éve 1848-ban született Wekerle Sándor és 100 éves volt a Wekerle-telep. Ha a politikusról nem is, de a Wekerle-telepről megemlékeztek. Ráday Mihály ismert művészettörténész, operatőr és városvédő három részes műsora 2008 nyarán az MTV 1 csatornáján volt látható.

Ha Wekerle Sándorról esik szó, minden szerző kiemeli zsenialitását, elismeri kvalitásait. Ebben a tekintetben a szerzők véleménye azonos. A rendelkezésre álló bírálatok többnyire elnagyoltan és távirati stílusban szólnak a politikus és gazdasági szakember érdemeiről, tetteiről. A viszonylag rövid összefoglaló munkákból nem ismerhető meg igazán a politikus alakja.

Gratz Gusztáv (1875–1946) szerint két típusú politikus létezik:² Az egyik reprezentánsa, aki rendkívüli szónoki vagy egyéb tulajdonságával népszerűségre tesz szert ugyan,

¹ SZABÓ Dániel: Wekerle Sándor a válságmenedzser. In: *Rubicon*. 7. évf. (1996). 10. sz. 8–11.

² GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. I. kötet. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934. (Reprint 1992) 285.

produktivitását tekintve azonban igencsak elmarasztalendő. A másik típusba tartozó, a cselekvő, teremtő, produktív politikusi karakter, aki nem él az agyonbeszélés és a késleltetés, a hátráltatás eszközeivel, hanem mellőzi a meddő vitát az égető politikai helyzetben, a kompromisszumra törekszik és nem annak hátráltatásán ügyeskedik. Reálpolitikus, aki képes a konstruktív alkotó munkára, s az építő reformok segítségével hazája szolgálatába áll. Wekerle Sándor az utóbbi típushoz tartozott.

Ismeretes, hogy Szapáry Gyula gróf lemondását követően vita alakult ki az új miniszterelnök személyéről. Wekerle pénzügyminiszterként nagy önállóságot szerzett a kabinetben és a parlamentben egyaránt, az államháztartás egyensúlyának megteremtése és a valutareform kapcsán. Elkötelezettségének súlya volt a politikában. Csáky Albin oldalán állt és egyike volt azoknak a befolyásos személyiségeknek, akik végül megbuktatták Szapáryt. Szakmai sikerei alapján jó eséllyel pályázhatott a miniszterelnöki posztra, mivel korábban miniszterként nem volt közvetlenül érintett az egyházpolitikában, viszont a pénzügypolitikájával nagy befolyásra tett szert, s ezzel Bécsben megbecsülést nyert el. Ebből kifolyólag komoly népszerűségnek örvendett és a sajtóban kiemelték, hogy ambiciózus öntudatát saját előnyére volt képes bevetni. A legmagasabb állami hivatal betöltésére mindenki számára elfogadható személy volt. Wekerle kinevezését a többség a demokrácia érvényesülésének tekintette, mivel egy olyan férfi kapott lehetőséget az uralkodótól, aki a hivatali ranglétrát következetesen végigjárva, tehetségének és szorgalmának köszönhetően emelkedett az államtitkári székéből a miniszteri pozícióra keresztül egészen a miniszterelnöki tisztségig.

Az uralkodó döntésével 1892 novemberében komoly társadalompolitikai gesztust gyakorolt, mivel Wekerle személyében egy polgári sarjat nevezett ki miniszterelnöknek. Ez a magas pozíció korábban csak befolyásos és a politikai életben úgymond avatott nemesi és arisztokrata családok fiai számára volt fenntartva. A konzervatív köröknek azonban nem nyerte el tetszését a döntés, legalábbis ezt látszik alátámasztani az a röplap, amely a Wekerle-kabinet bukása után 1896-ban került nyilvánosságra és a liberális párt végét jósolta. A röplapban „a grófok intézőjének a fiáról” írnak, aki nem volt más, mint maga Wekerle, s amiből jól érződik, hogy a konzervatív körök bizonyos tagjai számára nem számított evidenciának a politikum elpolgáriasodása.

Wekerle kinevezését a kormánypárt nagy többsége támogatta, sőt az uralkodóhoz közel álló bizalmi emberek is egyöntetűen őt ajánlották. Ferenc József ebben az esetben nem tehetett mást, minthogy kinevezte az akkor 44 esztendőes „polgárfiút” miniszterelnökké.

Wekerle kinevezésében további újdonságnak számított a király és a miniszterelnök között létrejött párbeszéd. Korábban az udvar a hivatalos írásokban, levelekben minden méltósága felsorolásával szólította meg a minisztereket és a miniszterelnököket. Wekerle hivatalba lépését követően azonban ezt már nem vették figyelembe, a rang után csak a „Tekintetes” vagy a „Nagyságos” jelzőket használták. Wekerlének, aki „Valódi belső Titkos Tanácsos” volt, miniszterelnökként az „Öexcellenciája” címzés dukált, de Ferenc Jó-

zsef, a polgári származása miatt, a hivatalos leveleiben minden cím és rang nélkül csupán „Kedves Wekerle”, esetenként „Kedves Dr. Wekerle” megszólításokat használta.

Wekerle kinevezését kitűnő pénzügyi, politikai sikerének köszönhette. Tapasztalata, sikeressége és rátermettsége megfelelőnek bizonyult. Életviteltét teljesen a politikai vezető réteghez igazította, így nem különböztették meg kollégáitól. 1891 óta viselte a „Valódi belső Titkos Tanácsos” címet, amelynek a Monarchia politikai és társadalmi vezető rétegében különösen fontos jelentőséget tulajdonítottak. Már csak az előkelő nemesi cím hiányzott ahhoz, hogy gond nélkül beilleszkedjen elődei sorába. Ferenc József többször kínált neki nemesi címet, amit ő mindig visszautasított, mivel úgy gondolta, csak saját képességei által, polgári származásúként az arisztokraták társaságában úgy őrizheti meg hitelességét és maradhat meg kivételes embernek. Magyarország vezető államférfijának lenni óriási feladat, kihívás volt, amelyre Wekerle maga sosem törekedett. Neki, aki a pénzügyek világában élt, le kellett szállnia a politikai csatározások színtereire, a napi politika vitázó konfliktusaiba. Amint ismertté vált kinevezése, Wekerlét elárasztották a pozitív elvárások. A polgári és liberális nyilvánosság egyetértett a soraikból kiemelkedő személlyel, kinevezését komoly sikernek könyvelték el. Maga az aktus, hogy ez egyáltalán megtörténhetett, a feltörekvő polgárság számára jelentős dátummá vált. Büszke volt, hogy karrierje eljutott erre a pontra, amely az általános korviszonyokban rendkívülinek és szenzációsnak számított, a magyar államiság és a polgári fejlődés egy jelentős mérföldköve lett.

A hazai történetírásnak nagy hiányossága, hogy Wekerléről ez idáig nem született magyar nyelvű életrajz. Dolgozatomban szeretnék összefoglaló képet adni Wekerle Sándor alakjáról a historiográfiában. Az összeállításban utalok elsősorban a Horthy-korszakban keletkezett megemlékezésekre, serlegbeszédre, amelyek természetesen szerves részei a Wekerle historiográfiának annak ellenére, hogy ezek az írások általában csupán rövid, kivonatos életrajzi közlések.³ Munkámban nem csak a magyar historiográfiáról szólnok, mivel Géza Andreas von Geyr vagy Moritz Csáky német nyelven alkotott, sőt akadnak más szerzők, akik szintén idegen nyelven méltatták Wekerlét.

A dualizmus kora

Az áttekintés első fontos állomása György Endrének (1848–1927) a *Szapáry-kormány* működésével kapcsolatos politikai tanulmánya, amely közvetlenül az 1892. évi válas-

³ NÉMETHY Károly – BERZEVICZY Albert – WASS József [beszédei]: *Az Országos Közművelődési Tanácsnak Széll Kálmán és Wekerle Sándor emlékezetére 1928. október 14-én tartott XX. közgyűlése*. Budapest, 1928; FABINYI Tihamér: *Wekerle Sándor emlékezete*. Budapest, 1941; KÁLLAY Tibor: *Wekerle Sándor serlegbeszéd*. Budapest, 1942; BALÁS Károly: *Ünnepi beszéd Wekerle Sándor emlékére*. Budapest, 1943; BARANYAI Lipót: *Wekerle – serleg emlékbeszéde*. Budapest, 1944.

tásokat követően született.⁴ A 107 oldalas dolgozat első felében a szerző összegezte a kormány addigi tevékenységét és eredményeit, majd a kabinet tagjairól rajzolt vázlatos képet. Szapáry Gyula grófról elmarasztalóan szólt a szerző, a Wekerle Sándornak szentelt hat és fél oldal viszont kedvező színben tüntette fel a fiatal politikust. Kiváló képességű embernek és pénzügyminiszternek tartotta, illetve hiteles képet festett karrierjéről. Szólt arról, hogy a politikai ranglétrát következetesen járta végig, így a pénzügyi kezelés minden apró mozzanatával megismerkedett. György említést tett arról, hogy Wekerlének köszönhetően helyreállt az államháztartás, amely azelőtt évtizedeken keresztül komoly deficitet mutatott. Wekerle egyik nagy műve, a Monarchiának a nemzetközi aranystandard rendszerhez való csatlakozása, azaz a valutaszabályozás művelete a tanulmány megjelenésekor még nem volt törvénybe iktatva, így abban csupán utalásként olvashatunk arról, hogy a folyamat a vége felé közelített.

Ugyancsak 1892-ben jelent meg egy másik munka Wekerléről, illetve az első Wekerle-kormány tagjairól, amelynek címe: *Wekerle Sándor és kabinetje. Politikai jellemrajzok*.⁵ A mű pozitív képet fest azokról a miniszterekről is, akiket Wekerle átvett elődjétől. A „politikai brossurában” a miniszterek rövid életrajzaiban elrejtett megjegyzések is sugallták, hogy a kormánytól legfőképpen az egyházpolitikai törvények megalkotását várták a szerzők.

Wekerle első miniszterelnökségét követően Búsbach Péter szabadelvű képviselőtárs tollából politikai visszaemlékezés született: *Az utolsó öt év (Tisza–Szapáry–Wekerle). Parlamenti visszaemlékezések* címmel 1895-ben.⁶ Terjedelmét tekintve rövid, mindössze 62 oldal, olvasmányos, elsősorban tényeket és általánosságokat tartalmazó mű. A feldolgozás méltatta a miniszterelnökök munkásságát, általában elismerően nyilatkozot, s csak alkalmanként fedezhetők fel benne kritikai megjegyzések. Említést érdemel, hogy még a Tisza-érában elterjedt mamelukok megjelenését Búsbach előszeretettel használja. A Generálist követő miniszterelnököket pedig egyértelműen a Tiszára jellemző eszmeiség kontinuitásának tekintette.

1903-ban látott napvilágot a *Se Bánffy, se Wekerle. Nem kell új liberális párt! Felelet „egy Tiszamaradék”-nak írta egy Dobzse-Párti* című röpirat, amely nem ismeri el a politikus addigi tevékenységét.⁷ Éles hangvételű kritikát fogalmaz meg Wekerlével szemben a személyét és munkásságát illetően. Az alapvető politikai hibákra rámutató szerző a névtelenség homályába burkolózva a jó ízlés határain túlmutató, az egyén szuverenitását sértő megjegyzéseivel és rágalmaival a politikai lejáratás eszközeiben nem válogatott ellenzék módszereivel dolgozott. Wekerle második miniszterelnökségének időszakára

⁴ GYÖRGY Endre[Spoudkios]: *A helyzet és a Szapáry-kormány*. Budapest, Athenaeum, 1892.

⁵ Wekerle Sándor és kabinetje. Politikai jellemrajzok. Kiadja a Nemzet Szerkesztősége. 2. kiadás, Budapest, Athenaeum, 1892.

⁶ BÚSBACH Péter: *Az utolsó öt év (Tisza–Szapáry–Wekerle). Parlamenti visszaemlékezések*. Budapest, 1895.

⁷ *Se Bánffy, se Wekerle. Nem kell új liberális párt! Felelet egy „Tiszamaradék”-nak. Írta egy Dobzse-Párti*. Budapest, 1903.

esik Habár Mihály *A Wekerle–Kossuth-kormány panamáit. Adatok a koalíciós kormány erkölcsrajzához* című dolgozatának megjelenése.⁸ A szerző, aki a Friss Újság szerkesztője, a kormány valamennyi tagját, többek között a miniszterelnököt is megtámadta vádjaival. Az újságíró elsősorban a korabeli lapokban keringő pletykákat gyűjtötte össze a gyanús állami pályázatokról és megrendelésekről, kenőpénzekről, valamint a kormánypolitikusok vagyoni gyarapodásáról.

A dualizmus korában született a valutaszabályozással kapcsolatos monográfia Fellner Frigyes tollából 1911-ben.⁹ A precíz, sterilen közgazdasági munka teljes mértékben mentes a politikai felhangoktól. Fellner Frigyes közgazdász és egyetemi tanár leíró jellegű elméleti életműve óriási hagyatékot örökölt át az utókor számára. A monográfia 287 oldal, amelyhez három nagyméretű táblázat kapcsolódik, ami alátámasztja a leírtakat. Az MTA felkérésére készített kötet két nagyobb részre különül el. A munka első fele az 1892 előtti időszakot tárgyalja, a második rész a reformot követő pénzügyi-, banki- és hiteléleti szegmenseket mutatja be. Hasonló alapossggal megírt tudományos szintézis a mai napig nem született a témában. 1918-ban Wekerle harmadik miniszterelnöksége alatt, 70 éves korában jelent meg *Dr. Wekerle Sándor beszédei, Wlassics Gyula báró előszavával*.¹⁰ Az összeállítás az első kötetet jelentette, amely alapján feltételezhető, hogy többet terveztek, vagy egy sorozatot kívántak útjára indítani, a soron következő kötet azonban már nem látott napvilágot. A megjelent munkában 1887-től 1892-ig nyomom követhetők Wekerle Sándor választási valamint képviselőházi beszédei: 1887-től pénzügyi államtitkárként, majd 1889 áprilisától pénzügyminiszterként, amely tarcát 1890 márciusától a Szapáry kabinetben is megtartotta. A kötetben megtalálhatóak Wekerle választókerületben tartott beszédei, amelyek alapján megismerhető a képviselői és államtitkári programja.

A két világháború közötti korszak

A dolgozat következő szakaszában a két világháború között született munkákat veszem sorra. A forradalmak, pontosabban a tanácskormány működése alatt Wekerle házi őrizetben, majd szanatóriumban töltött egy rövid időszakot, ezt követően a nemzetgyűlési választásokon is részt vett, végül súlyos betegség után 1921. augusztus 26-án elhunyt. Már életében jelentek meg róla cikkek, méltatások, különböző kötetek. Életének igazi historiográfiájáról azonban csupán halála után, 1921-et követően beszélhetünk. Halálának másnapján Feleky Géza írt nekrológot a Világ című lap hasábjain.¹¹

⁸ HABÁR Mihály: *A Wekerle–Kossuth-kormány panamáit. Adatok a koalíciós kormány erkölcsrajzához*. Budapest, 1909.

⁹ FELLNER Frigyes: *A valuta rendezése Magyarországon. Különös tekintettel a készfizetések megkezdésére*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalat, 1911.

¹⁰ Dr. Wekerle Sándor beszédei. 1887–1892. I. kötet. Dr. Wlassics Gyula báró előszavával. h. n. [Budapest], Magyarország Középeurópai Közgazdasági Egyesülete, é. n. [1918]

¹¹ Világ, 1921. augusztus 27.

1922-ben Matlekovits Sándor, a kolléga és barát mondott emlékbeszédet a Magyar Tudományos Akadémián.¹² A nyomtatott formában is kiadott, 52 oldal terjedelmű beszéd röviden felvázolja a miniszterelnök életpályáját és méltatja annak eredményeit. Alapos és rövid összefoglaló, olyan jól sikerült szintézis, amelyben érezhető a részrehajlás a hajdani politikus iránt.

Balla Antal szerkesztésében jelent meg *A Magyar Országgyűlés története 1867–1927* című munka, amelyben Wekerle Sándor több fejezetben is szerepel.¹³

Legautentikusabb a Szterényi József báró miniszter- és képviselőtárs által írt anekdotikus és valós elemeket vegyítő fejezet, amely közelebb hozza az olvasóhoz Wekerlét, hi-telessége azonban nehezen ellenőrizhető.

A dualizmusról szóló alapmunkának számító *A dualizmus kora. Magyarország Története 1867–1918*, illetve a *Forradalmak kora* a munkatárs Gratz Gusztáv tollából született 1934- illetve 1935-ben.¹⁴ Gratz Gusztáv, aki pénzügyminiszter volt a harmadik Wekerle kabinet előtt az Esterházy-kormányban, nem történész minőségében készítette munkáit. A Magyar Tudományos Akadémia reprint formában mindkét köztörténetre összpontosító könyvet újra kiadta 1992-ben, ezek segítségével rekonstruálható Wekerle három miniszterelnökségének három különböző politikai környezete.

Salacz Gábor írta meg elsőként külön kötetben *A magyar kultúrharc története 1890–1895* című művelt 1938-ban.¹⁵ A monográfiában több nézőpont alapján szerepelt Wekerle, így nem csak miniszterelnöki és vallástörténeti minőségében.

Jirkovszky Sándor a második világháború alatt jelentette meg remek stílusú tanulmányát az 1892. évi valutaankétról.¹⁶ A dolgozat tagolt és megfelelően terjedelmes. Alapos bevezetője a magyar valutareformot megelőző nemzetközi pénzügyi helyzetet elemzi, s a valutaankétot is bemutatja, különös hangsúllyal Wekerle személyére. Sajnálatos, hogy hiányoznak belőle a lábjegyzetek, a felhasznált források és szakirodalmi utalások.

Az 1945 utáni időszak

A második világháborút követően a Wekerle Sándorra vonatkozó interpretációkban ket-tősség figyelhető meg. Ha úgy tetszik, két álláspont létezett a miniszterelnök megítélésében. Az egyik nézőpont kiemelkedő képviselője Hanák Péter volt, aki újszerű megközelítésben több fórumon méltatta Wekerle életművét. A másik szemléletmódot az ideologi-

¹² MATLEKOVITS Sándor: *Wekerle Sándor emlékezete*. Budapest, 1922.

¹³ SZTERÉNYI József: Wekerle Sándor. In: *A Magyar országgyűlés története 1867–1927*. Szerk.: Balla Antal. Budapest, é. n. [1927.] 139–158.

¹⁴ GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. I–II. kötet. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934, (reprint 1992); GRATZ Gusztáv: *Forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.

¹⁵ SALACZ Gábor: *A magyar kultúrharc története 1890–1895*. Bécs, 1938.

¹⁶ JIRKOVSKY Sándor: Az 1892.-i valutaankét. In: *Közgazdasági szemle*. (1943). 67. sz. 326–365.

kus közlésmód határozta meg, amely kiemelte Wekerle polgári származását és ennek hatására akceptálta azt a magatartásformát, miszerint a tőkéseknek kedvezve „szolgalelkűként” emelkedhetett egyre magasabbra a politikai életben.

Hanák Péter 1959-ben, az akkor frissen induló Történelmi Szemle hasábjain közölte tanulmányt *Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez* címmel.¹⁷ Valamivel több, mint tíz oldalas bevezetőt írt a kormányválság történetéhez, majd Wekerle első miniszterelnökségének utolsó hónapjaiban kibontakozó válság (időszaka) alatt keletkezett iratokat, dokumentumokat közölte dolgozata végén. Pölöskei Ferenc *A koalíciós kormány felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909–1910* címmel jelentetett meg könyvet 1963-ban.¹⁸ A monográfiában a második Wekerle-kormány működésének utolsó szakaszába kaphatunk alapos betekintést. A szerző nagy hangsúlyt fektet Wekerle szerepére és kiemeli működésének fontosabb momentumait. Specifikusan a miniszterelnöki pozíció kerül előtérbe, a magánvonatkozású elemek tárgyalása elmarad.

Moritz Csáky *Der Kulturkampf in Ungarn* című munkája 1967-ben jelent meg.¹⁹ A Salacz megközelítésétől merőben különböző monográfia szerzője a Csáky-család levéltári anyagát használta fel, amelynek köszönhetően újszerű megközelítésben tudta interpretálni a magyar kultúrharcot. Szemléletmódjával új típusú megvilágításba helyezte a hazai egyházpolitikai küzdelmeket, így elkerülte, hogy a katolikus klérus nyomást gyakorolhasson rá. Moritz Csáky kiemeli a Csáky–Wekerle–Szilágyi hármas politikai manőverezéseit.

Az 1970-es években több fórumon is találkozhatunk Wekerle alakjával. Sarlós Béla a Történelmi Szemle 1974. évi 1–2. számában közölt tanulmányt *Az 1909. évi adóreform és a világháborús adótörvények* címmel.²⁰ Ebben a munkában a második miniszterelnökség adópolitikai tevékenységét ismerhetjük meg. Az évtized végén pedig a tíz kötetes Magyarország történetében Hanák Péter *Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében* 1978-ban foglalkozott Wekerle Sándorral.²¹ Az általa írt fejezet első szakaszában másfél oldalas rövid életrajzot közölt a pénzügyi szakemberről, majd első miniszterelnökségéről, bővebben pedig az egyházpolitikai küzdelmekről szólt. Nemeskürty István irodalomtörténész *A kőszívű ember unokái. A kiegyezés utáni első nemzedék 1867–1896*

¹⁷ HANÁK Péter: *Iratok az 1894–95. évi magyar kormányválság történetéhez*. In: *Történelmi Szemle*. II. évf. (1959) 3–4. sz. 291–354.

¹⁸ PÖLÖSKEI Ferenc: *A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909–1910*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963.

¹⁹ CSÁKY, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn. Die kirchenpolitische Gesetzgebung der Jahre 1894/95*. Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie 6. Graz-Wien-Köln, Böhlau Verlag, 1967.

²⁰ SARLÓS Béla: *Az 1909. évi adóreform és a világháborús adótörvények*. In: *Történelmi Szemle*. 17. évf. (1974). 1–2. sz. 68–100.

²¹ HANÁK Péter: *Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében*. In: *Magyarország története 1890–1918*. I. kötet. Főszerk.: HANÁK Péter. Szerk.: MUCSI Ferenc. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 53–148.

című munkája azzal a nemzedékkal foglalkozott, amelynek meghatározó alakja volt Wekerle Sándor is.²² A könyve 1987-ben jelent meg és Wekerle polgári származását hangsúlyozza az arisztokráciával szemben. Nemeskürty rávilágított Wekerle produktivitására és Apponyi Alberttel vetette össze működését, alkotóerejét. Összehasonlította Apponyi több éves ellenzéki ségével, amely közel sem hozott annyi eredményt, mint Wekerle tevékenysége.

A fiatal német történész, Géza Andreas von Geyr 1989-ben jelentette meg *Die Wekerlesiedlung in Budapest. Staatliche Arbeitersiedlung und Gartenstadt* című tanulmányát.²³ A müncheni kiadású Ungarn-Jahrbuch-ban megjelenő írás bemutatja az ötletgazdát, s magát a kivitelezést, rengeteg illusztrációval színesítve, gazdagítva mondanivalóját.

A rendszerváltozást követő időszak

Szabó Dániel 1989-ben, egy salgótarjáni konferencián tartott előadása betekintést nyújt a Wekerle második miniszterelnöksége alatt lejátszódott érdekes esemény háttérébe. Tanulmányának a címe *Párbaj a dualizmus korában, avagy a haza a vívóteremben*.²⁴

Wekerle Sándor egyetlen tudományos igényességgel bíró politikai életrajza, Géza Andreas von Geyr tollából jelent meg 1993-ban az Oldenbourg Verlag gondozásában, német nyelven.²⁵ Azok számára, akik a német nyelv ismeretét nélkülözik, a munka sajnos nem érhető el. A magyar felmenőkkel is rendelkező szerző szerzteágazó kutatómunkát végzett, aminek eredményeképpen meglehetősen vaskos, 529 oldalas nagymonográfiát jelentetett meg. A téma Geyr doktori disszertációja volt. Az alaposan felépített, több fejezetre és alfejezetre osztott biográfiában rendkívül gazdag levéltári anyagot dolgozott fel a szerző. Kutatásokat végzett a magyar közgyűjteményeken túl Bécsben, Bonnban, Münchenben, Osijek-ben és Velencében is. Kurióznak tekinthető, hogy a szerző betekintést nyerhetett a Wekerle-család levéltárába is, s így a politikus naplóját is felhasználhatta munkája során. A szerző a Magyarországra érkezett sváb ősoktól vezeti le Wekerle családfáját. Megtudhatjuk milyen volt az ifjú Wekerle és hogyan élte meg utolsó napjait nagybetegen. A könyv képanyaga gazdag és összhangban áll a mondanivalójával.

Geyr biográfiájával azonos esztendőben jelent meg Erényi Tibor tanulmánya a Múltunkban *Liberalizmus és kormánypolitika – Wekerle Sándor három miniszterelnöksége*

²² NEMESKÜRTY István: *A köszívű ember unokái. A kiegyezés utáni első nemzedék 1867–1896.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1987.

²³ GEYR, Géza Andreas von: *Die Wekerlesiedlung in Budapest. Staatliche Arbeitersiedlung und Gartenstadt.* *Ungarn-Jahrbuch München.* 17. évf. (1989). 17. Band. 71–94.

²⁴ SZABÓ Dániel: *Párbaj a dualizmus korában, avagy a haza a vívóteremben.* In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 3. Társadalmi konfliktusok.* Szerk.: Á. VARGA László. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1991. 331–338.

²⁵ GEYR, Géza Adreas von: *Sándor Wekerle 1848–1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie.* München, R. Oldenbourg Verlag, 1993.

címmel.²⁶ A Wekerle életpályájának kivonatos értékelését tartalmazó, valamivel több, mint 30 oldal terjedelmű tanulmány méltatja a hajdani politikus kvalitásait és elért eredményeit, de Wekerlét a nagytőke kiszolgálójaként láttatja. Véleménye szerint a miniszterelnök egész életpályáján keresztül megalkuvó volt és politikai törekvéseiben az arisztokrácia érdekeit tartotta szem előtt. A második világháborút követően ez volt az első munka, amely Wekerle alakját valamely fórumon méltatta.

A *Magyar Nemzeti Bank történetének* első kötete 1993-ban látott napvilágot Bácskai Tamás szerkesztésében. A pénzügyi szakembert érintő, illetve alkotó éveihez kapcsolódó fejezetet Kövér György írta, amely pénzügyminiszteri tevékenységének kihagyhatatlan része.²⁷ A banktörténettel szoros összefüggésben áll a valutapolitika, a pénzverés. Kövér György bemutatja a bank- és pénztörténet szimbiózisát, amelyben Wekerle, mint pénzügyminiszter kapott szerepet.

Hanák Péternek a *História Volt egyszer egy Monarchia...* emlékszámban *Kossuth temetése és a Wekerle kormány* címmel jelent meg cikke.²⁸ A szerző bemutatja az egyházpolitikai törvények tárgyalása közepette elhunyt Kossuth kálváriáját, Wekerle Sándor miniszterelnök „manőverét”, amelynek köszönhetően méltó módon vettek búcsút a „torinói remetétől”. Nagy Gergely *Kertvárosunk, a Wekerle* című monográfiája hozható kapcsolatba Wekerle második miniszterelnökségével.²⁹ A munkában csak a bevezető tanulmányban szerepel Wekerle Sándor mint miniszterelnök és az építkezés kezdeményezője.

A Rubicon 1996-os miniszterelnökökkel foglalkozó tematikus számában Szabó Dániel írt Wekerle Sándorról.³⁰ A cikk rövid, kivonatos értékelése Wekerle három miniszterelnökségének. Szabó arra hívja fel a figyelmet, hogy ezt a három alkalmat az eltérő politikai környezet következtében másképp kell értékelni.

Lakos János szerkesztésében a Magyar Országos Levéltár által elindított minisztertanácsi jegyzőkönyvek sorozat egyik elemeként a *Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890. március 16. – 1895. január 13.* két kötetes forrásdokumentum 1999-ben látott napvilágot.³¹ Lakos János hatalmas munkát végzett a forráskötet összeállításakor. A két kabinet széles körű minisztériumi ügyköreiről alapos és precíz jegyzeteket készített. A munkában a tájékozódást a bevezető tanulmány segíti. A kötetek

²⁶ ERÉNYI Tibor: Liberalizmus és kormánypolitika – Wekerle Sándor három miniszterelnöksége. In: *Múltunk*. 38. (1993). 1. sz. 3–36.

²⁷ KÖVÉR György: Az Osztrák–Magyar Bank működése és az Osztrák–Magyar Bank alapításának előzményei, 1851–1878. Az Osztrák–Magyar Bank, 1878–1914. In: *A Magyar Nemzeti Bank története I. Az Osztrák Nemzeti Banktól a Magyar Nemzeti Bankig 1816–1924*. Szerk.: BÁCSKAI Tamás. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1993. 155–342.

²⁸ HANÁK Péter: Kossuth temetése és a Wekerle kormány. In: *História*. 16. évf. (1994). 5–6. sz. 45–47.

²⁹ NAGY Gergely: *Kertvárosunk, a Wekerle*. Veszprém, F. Szelényi Ház, 1996.

³⁰ SZABÓ Dániel: Wekerle Sándor a válságmenedzser. In: *Rubicon*. 7. évf. (1996). 10. sz. 8–11.

³¹ *A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1890. március 16 – 1895. január 13.* Szerk.: LAKATOS János. I–II. Kötet. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1999.

minden kutatónak, hallgatónak vagy a téma iránt érdeklődőnek hatalmas segítséget nyújtanak.

Wekerle államtitkári működésébe (1887–1889) kaphatunk bepillantást Kozári Monika *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere* című munkájában, amely 2003-ben jelent meg.³² Kozári csak Tisza Kálmán kapcsán szólt Wekerléről, hiszen 1887-ben a Tisza kabinet pénzügyminiszter nélkül maradt és ennek következtében maga Tisza látta el a tárcánál megüresedett posztot. Kozári kihangsúlyozta, hogy a tényleges munkát a háttérben az államtitkár végezte. Tisza bizalmat helyezett a fiatal politikusba, aki a karrierje szempontjából élt ezzel a kihagyhatatlan lehetőséggel.

Az osztrák történetírás érdeklődést tanúsított a szintén polgári származású Emil Steinbach életműve iránt. Steinbach életrajza 2007-ig nem készült el és e hiány pótlására vállalkozott Wolfgang Fritz, aki *Finanzminister Emil Steinbach – Der Sohn des Goldarbeiters* című biográfiájával állt a szakma és az olvasóközönség elé.³³ Wekerle osztrák kollégájának az életrajzáról van szó, akivel 1891 februárjától 1893 tavaszáig működhetett együtt a pénzügyek terén. Emil Steinbach életrajza nélkülözhetetlen szakirodalom a Monarchia valutareformjával foglalkozók számára. Geyr csak két alkalommal említi Steinbach pénzügyminisztert a Wekerle életrajzban, Fritz viszont jóval többször teszi ezt Wekerlével Steinbach biográfiájában. Fritz egy egész fejezetet szentelt a valutareform témájának. Mint köztudott, az Osztrák–Magyar Monarchiát egész birodalomként értelmezik és a birodalomnak közös volt a pénzügye, így a nemzeti valutája is. Egy nagy nemzetközi aranyvaluta hullám utolsó előtti láncszemeként kapcsolódott a Monarchia az aranystandard rendszerhez. Két ember, Emil Steinbach és Wekerle Sándor együttműködése teremtette meg az aranyparitású korona feltételeit.

A História 2008-ban, a Wekerle centenárius évében két számában is megemlékezett róla. A 2008/6–7. szám Sipos András cikkének segítségével feleleveníti a politikus és a hozzá fűződő telep emléket.³⁴ A szerző a bevezetőben általános életrajzi áttekintőt nyújt Wekerléről, majd az építkezés megvalósításának ötletétől kezdve a kivitelezésen át a mai napig röviden levezeti a „Wekerle” történetét. A História 2008/9. számában cikket közölt Szabó Dániel *Wekerle Sándor utolsó miniszterelnökségéről*.³⁵ Szabó Dániel az agg kormányfő emberi oldalát állította írása középpontjába. A jelentkező gondokra IV. Károly az idős, de hatalmas politikai tapasztalattal rendelkező szakembertől várta a segítséget. A 70 éves miniszterelnök a végorában már nem tudta kezelni az aktuális problémákat, jellemzően még a birodalom utolsó napjaiban is egy kedvezőbb adómódozaton dolgozott.

³² KOZÁRI MÓNKA: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003.

³³ FRITZ, Wolfgang: *Finanzminister Emil Steinbach – Der Sohn des Goldarbeiters*. Wien – Berlin, Lit Verlag, 2007.

³⁴ SIPOS ANDRÁS: A százéves „Wekerle”: Az állami szociális lakáspolitikai kezdete, 1908. In: *História*. 30. évf. (2008). 6–7. sz. 51–54.

³⁵ SZABÓ DÁNIEL: Wekerle Sándor utolsó miniszterelnöksége: A sikertelen „válságmenedzser”. In: *História*. 30. évf. (2008). 9. sz. 14–16.

Talán akadt volna fiatalabb politikus a politikai palettán, aki megfelelőbb lett volna, azonban személyében garanciát a monarchia egyben tartására maga sem szavatolt volna.

Pölöskei Ferenc *A Szabadelvű Párt fényei és árnyai (1875–1906)* című munkáját 2010-ben adta közre.³⁶ A dualizmus korának több mint 30 esztendőn át meghatározó politikai pártja a Szabadelvű Párt, amelynek 1887-től Wekerle is országgyűlési képviselője volt. Az olvasó a párt működésén, „életén” keresztül kaphat betekintést nemcsak Wekerle Sándor, hanem sok más meghatározó politikus, miniszter és miniszterelnök munkásságába.

Összegzés

Ha végigtekintünk a dolgozaton, akkor kitűnik, hogy viszonylag kevés irodalom foglalkozik Wekerle Sándorral. A legnépszerűbb az első miniszterelnökségének korszaka, kevésbé populáris a koalíciós kormány időszaka, amely második miniszterelnökségére esik, és legkevesebb szól az utolsó, harmadik ciklusáról. Harmadik miniszterelnökségének hivatali ideje alatt bomlik fel a Monarchia. Jóval összetettebb, komplexebb feladat az 1917–1918-as világháborús évek vizsgálata. Politikai karrierjét első miniszterelnöksége alapozta meg, bizonyára nem véletlen, hogy az uralkodók (Ferenc József és IV. Károly) újabb két alkalommal adtak bizalmat számára. Két munkát lehet kiemelni a historiográfiai áttekintésből: Géza Andreas von Geyr biográfiáját és Erényi Tibor tanulmányát. A 17 évvel ezelőtt született monográfia rendkívül alapos és sok tekintetben hiánypótló. Akadt Wekerle munkásságának olyan területe, amelyet a szerző érintőlegesen vizsgált, a biográfia nyújtotta keret azonban nem ad alkalmat bizonyos kérdések elemzésére. A hazai történetírás nagy hiányossága, hogy Wekerle Sándorról nem olvashatunk biográfiát magyar nyelven. A rendszerváltoztatást követő húsz esztendőben sorra születtek a XIX–XX. század meghatározó politikusairól az életrajzok.³⁷ Wekerle azonban kimaradt a sorból.

A Monarchia történetének prominens politikai karaktere Wekerle Sándor. Személye nem mellőzhető, politikai aktivitásának, produktivitásának számos bizonyítéka van. Munkásságának bőven akadnak olyan pontjai, amelyek további kutatásra várnak. E sorok szerzője Wekerle pénzügyi államtitkári és pénzügyminiszteri működését kívánja

³⁶ PÖLÖSKEI Ferenc: *A Szabadelvű Párt fényei és árnyai (1875–1906)*. Budapest, Éghajlat Könyvkiadó, 2010.

³⁷ A teljesség igénye nélkül: ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Budapest, Magyarágkutató Intézet, 1991; RAINER M. János: *Nagy Imre*. I–II. kötet. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 1999; KÖVÉR György: *Losonczy Géza*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998; GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula*. Budapest, Vince Kiadó, 2001; Thomas L. SAKMYSTER: *Admirális fehér lovon*. Budapest, Helikon Kiadó, 2001; HUSZÁR Tibor: *Kádár János*. I–II. kötet. Budapest, Kossuth Kiadó, 2002, 2003; ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005; CIEGER András: *Lónyay Menyhért 1822–1884. Szerepek – programok – konfliktusok*. Budapest, Századvég, 2008.

alaposabb elemzés alá vonni. A kutatásaim célja egy sztereotip felhangoktól mentes, egyben politikai piedesztálra emelését elkerülő Wekerle pályakép megrajzolása.

Sándor Wekerle's figure in the Historiography

In the Hungarian history it is unprecedented that a person could fill the position of the prime minister more than two-times. The eloquent testimony of this is Sándor Wekerle, who was the prime minister of the Dualist Hungary three times. Above all he was not the member of the aristocracy, he had civil origins. The big insufficiency of the Hungarian storywriting is that there is no bibliography in Hungarian language that we could read about Sándor Wekerle. Although foreign authors kept an eye on his career, we still wait for a Hungarian author to take up the challenge and write the autobiography of the former politician.

In my study I try to give a portrayal about Sándor Wekerle's figure in the historiography starting with those autobiographical essays that were published during his life. I examine the essays, the monographs and the learned journals one by one in chronological order. If we look through this study we could see that there is only a few references which deal with Sándor Wekerle. The most popular part of his life is the first prime minister period; less popular is the coalition period and the least popular is his third period. His third period as prime minister is coincident with the dissolution of the Monarchy. To examine the years 1917–1918 of the World War is a more combined and more complex task. Wekerle's first prime minister position supported his political career and surely it is not an accident that the emperors (Franz Joseph I and Blessed Charles I & IV) had confidence in him for the other two times. Sándor Wekerle is a determinative political character of the Monarchy's history. We cannot ignore that his personality, his political activity and productivity has several evidences. His life-work has plenty stages that are waited for further explorations.

Mellékletek

1. ábra Wekerle Sándor (1848–1921)

Forrás: *Dr. Wekerle Sándor beszédei. 1887-1892.* I. kötet. Dr. Wlassics Gyula báró előszavával. h. n. [Budapest], Magyarország Középeurópai Közgazdasági Egyesülete, é. n. [1918], [1] t. fol.

2. ábra Wekerle feleségével, Molnár Gizellával

Forrás: FAZEKAS CSABA: A birodalom felettes énje: egyház és állam. In: *Egy közép-európai birodalom. Az Osztrák-Magyar Monarchia 1867–1918*. Szerk.: GÁSPÁR ZSUZSA. Budapest, Officia '96 Kiadó, 2008, 158.

Redaktion
Administration und Expedition:
I. Schottmann 21.

Insertions-Preis in Kr. 5 W. für Deutschland
in Kr. 10 für die übrigen Länder. Die
in der ersten Spalte gesetzte Anzeigen
werden für die ersten 10 Zeilen zu
gewöhnlichem Preise, für die folgenden
zu halberem Preise berechnet. Die
in der zweiten Spalte gesetzten Anzeigen
werden zu halberem Preise berechnet.
Die in der dritten Spalte gesetzten
Anzeigen werden zu drittel dem
gewöhnlichen Preise berechnet.

Abonnement f. Oesterreich-Ungarn:
in halbjährigen Abtheilungen 20, in viertel-
jährlichen Abtheilungen 10, in halbjährigen
Abtheilungen 5, in vierteljährlichen
Abtheilungen 2,50. Die in der ersten
Spalte gesetzten Anzeigen werden zu
gewöhnlichem Preise berechnet.

DER FLOH.

ERSCHEINT JEDEN SONNTAG.

Abonnement für das Ausland:
in Kr. 100, in halbjährigen Abtheilungen
50, in vierteljährlichen Abtheilungen
25. Die in der ersten Spalte gesetzten
Anzeigen werden zu gewöhnlichem
Preise, die in der zweiten Spalte
gesetzten zu halberem Preise,
die in der dritten Spalte gesetzten
zu drittel dem gewöhnlichen
Preise berechnet.

Alle Rechte für sämtliche
Artikel und Illustrationen
vorbehalten. Nachdruck
ohne Quellenangabe wird
verfolgt.

Wiederholte Verweise nicht erforderlich.

Der neueste Brasilianer

(nicht aus dem „Portier“, sondern aus dem Schatzkoffer reden).

Ein Hauptkoffer und noch Geld,
hab' den ich ganz nahe bei,
ich spreng' die Kisten hier —
im Schatzkoffer gibst du mir.

Ein Hauptkoffer und noch Geld,
denn in dem Koffer hab,
weil' ich dich hier hat' Schatzkoffer
und gib' — auch weis' ich dir das!

Ein Hauptkoffer und bin froh,
denn hab' ich Geld und noch ein Stroh,
hab' den ich bei' mir Koffer mit
dem Gelder billigen Credit!

3. ábra Wekerle karikatúrája a „Der Floh“ osztrák lapban

Forrás: *Der Floh*. Wien. XXV. Jahrgang. 5. nr. (1893. 01. 22.)

CSIK TAMÁS

Az 1905-ös választások Magyarországon

Egy ismert választás rejtett dimenziói

Az 1905-ös év elején tartott választások megrendítő eredménnyel végződtek az 1875 óta folyamatosan kormányzó Szabadelvű Párt számára. A vereség egyben lehetőség is volt arra, hogy a monarchia politikai rendszerét próbára tegye a politikai váltógazdaság kérdésében. A köztörténetből ismert, hogy a dualizmus politikai, gazdasági rendszerének lényeges átalakítását vagy a jelentős társadalmi változásokat eredményező kezdeményezések nem nyerhettek nagyobb teret, ezért maga a politikai váltógazdaság elve is csak névleg érvényesült 1906 és 1910 között, és akkor is csak több mint egy éves politikai válság után.

Célunk nem a köztörténetből ismertek összefoglalása, sokkal inkább az, hogy rávilágítsunk a szövetkezett ellenzéki pártok sikerének hátterére. Ezen a téren remélhetőleg újabb szempontokra is fel tudjuk hívni a figyelmet. Igyekszünk bemutatni a választásról készült részletesebb elemzés mellett, az ellenzéki jelöltek állításával kapcsolatos egyik problémás kérdés hátterét, így vizsgálni fogjuk az „egy kerületben több ellenzéki jelölt” jelenséget is, amely első pillanatra ellentmondásosnak tűnik annak ismeretében, hogy az ellenzéki pártok koalícióba tömörültek. Vizsgálni fogjuk a győztes koalíció által megnyert kerületekben a főbb birtokosok személyét is. Erre a szempontra leginkább érdemes különös figyelmet fordítani, mert ismert, hogy a korábban a szabadelvű párthoz tartozó, de 1904 folyamán a kormánypártot elhagyó, jelentős nagybirtokokkal rendelkező főúri családok (pl.: Apponyi, Andrássy, Batthyány) birtokain található szavazóközetek politikai állásfoglalása is valószínűsíthetően megváltozott. Ebből a szempontból különösen érdekes a szabadelvű pártból gr. Apponyi Alberttel együtt kilépők csoportja, hiszen a korábban egyszer már létező, most rövid időre ismét feltámadó Nemzeti Párt megszűnése után annak tagsága a Függetlenségi Pártba lépett be, így nagy fontossággal bír azon képviselők kiszűrése, akik ennek a pártnak a színeiben szereztek mandátumot.

A fenti kérdések vizsgálata előtt azonban feltétlenül szükséges egy rövid áttekintés a választáshoz vezető eseményekről. A vereség közvetlen okait az azt megelőző időszakban kell keresnünk, ennek a kezdőpontja gr. Tisza István első miniszterelnökségének kezdetéhez köthető (1903. november 3.). Ezzel az ellenzék obstrukciós politikájával szembeni határozott, kemény fellépés került a kormány politikájának előtérbe. A kormánypárton belül viszont nem volt teljes egyetértés azokkal a módszerekkel kapcsolatban, amelyeket az új miniszterelnök alkalmazni kívánt, így először gr. Apponyi Albert és a hozzá csatlakozó képviselők léptek ki a Szabadelvű Pártból. Az esemény jelentős veszteségnek számított a kormányzó párt szempontjából, hiszen alig néhány éve csak, hogy sikerült Széll Kálmán akkori miniszterelnöknek a csatlakozásra rábírnia Apponyit és körét. A pártot elhagyók száma

azonban nem ekkor, hanem közel egy évvel később, 1904. november 18. után növekedett meg drámaian.

A köztörténetből is ismert ún. „zsebkendőszavazás” az egyik legjelentősebb pontnak tekinthető a Szabadelvű Párt bomlásában, ha a közvetlen előzményeket nézzük, és nem vizsgáljuk mélyebben a 30 évig folyamatosan hatalmon lévő párt bomlásának mélyebben lévő okait, ami egyébként nem is célja a tanulmánynak. Szintén nem kívánunk részletesen foglalkozni magának a szavazásnak a körülményeivel, ez önmagában lehetne egy önálló, akár nagyobb tanulmány témája is. Ellenben a következményei fontosak a rövid történeti áttekintés szempontjából is, hiszen a puccsszerűen elfogadott ideiglenes házszabály-módosítást (ún. Lex Daniel) követően néhány órával már tanácskoztak az ellenzéki pártok egy reményteljes szövetségről. A Függetlenségi és 48-as Párt, a Katolikus Néppárt és a gr. Apponyi Albert vezette Nemzeti Párt mellett ekkor már jelen voltak a megbeszélésen gr. Andrássy Gyula és hívei is (disszidensekként kerültek be a korabeli politikai közbeszédbe, de a képet árnyalja, hogy közöttük is megkülönböztették a régebben és újabban csatlakozók csoportját), akik a következő napon bejelentették kilépésüket a kormánypártból. A szövetséget pártok munkáját irányító vezérő bizottsághoz ekkor még Andrássyék nem csatlakoztak, erre csak 1904 decemberében került sor, de már ekkortól jelen voltak a vezérőbizottság ülésein, ezzel is jelezve bizonyos fokú támogatásukat.

A képviselőházban november 18-a után lehetetlenné vált az ülések megtartása a folyamatos obstrukció miatt, ezért 1905. január 3-án feloszlatták a parlamentet és január végére, február első napjaira írták ki a választásokat.

Bár az országgyűlést 1905 első napjaiban oszlatták fel, de mind a kormánypárt, mind az ellenzék részéről már 1904-ben megindult a felkészülés a választásokra. A kormány részéről a kampány elsősorban nem a mindig is ellenzéknek számító Függetlenségi Párt, hanem az újonnan kilépett disszidensek ellen irányult. A mai szemmel durvának, erőszakosnak tűnő választási hadjárat a korban megszokottnak számított, és a korábbi választásokhoz képest az 1905-ös nem számított kirívónak a visszaélések tekintetében sem. Ez olyannyira elmondható, hogy maga az egyik ellenzéki vezér, gr. Apponyi Albert is elismerte, hogy „az 1905 januárjában megejtett választások majdnem mentesek voltak illetéktelen kormányzati beavatkozásoktól és tömeges korrupciótól”.¹ Bár forráskritikai szempontból kifogásolható lehet a szerző véleménye, hiszen ezzel igazolhatóvá vált egy olyan választás tisztasága, amelyen az a párt győzött, amelynek akkor ő is tagja volt, de a választások viszonylagos tisztaságában más források is megerősítenek bennünket. Ilyen forrás lehet Hajdú vármegye és Debrecen főispánjának kérése a belügyminiszterhez. A főispán kérte a minisztériumot, hogy a választás alkalmával a nádudvari és a szoboszlói kerületben erősítsék meg a csendőrséget és a hadsereg is álljon készenlétben a beavatkozásra. Az indoklás szerint az esetleges szocialista jelöltek és a rájuk szavazók terrorizálhatják a lakosságot, ezért kéri a helyi erők megerősítését, de Domahidy Elemér főispán mellékesen megjegyzi azt is, hogy „a város

¹ APPONYI Albert: *Dr. gróf Apponyi Albert emlékiratai*. II. kötet Budapest, MTA, 1934. 144. (a továbbiakban: APPONYI 1934)

polgármestere, aki a függetlenségi párt elnöke volt s a ki szintén habár nyilvánosan nem is, de titokban az ellenzéki jelöltek érdekében működik e tekintetben szintén teljesen megbízhatatlan.”² Bárhog is képzelte a rend fenntartását vagy a választásokon megszokott nyomásgyakorlás lebonyolítását a kérelmező főispán, a belügyminiszter válaszában visszautasította a kérést, és felhívta Domahidy figyelmét, hogy a szavazás közbeni rend fenntartása kizárólag a választási elnök feladata, és ez a feladatkör másra nem ruházható át. Ellenben „a választási elnökök joga mellett azonban érintetlen marad az illetékes rendőri hatóságoknak az a joga és kötelessége, hogy a személy és vagyónbiztonság megvédése iránt saját hatáskörükben is megfelelőleg intézkedjenek, amennyiben az nem a választás rendjére, a választók elhelyezésére és azok bevonulására a választás tartama alatt vonatkoznak.”³ Az idézett forrást is lehet természetesen többféleképpen értelmezni. Egyrészt lehetett a hatósági erőszak megfékezése is a cél, de legalább ennyire utalhat egyfajta kerülőútra is, amin keresztül mégiscsak elérhető az erőszakszervezetek alkalmazása és akár a nyomásgyakorlás is. A kellően árnyalt megfogalmazás viszont még az utóbbi esetben is arra utal, hogy a feltűnően súlyos visszaéléseket a kormányzat is el akarta kerülni.

A Függetlenségi Párt elsősorban a választójogi reform ígéretével mondott újat korábbi programjához képest, de mindenképpen figyelembe kellett venni azt a tényt is, hogy időközben olyan konzervatívabb szemléletű nagybirtokosok is beléptek a pártba, mint a fentebb idézett Apponyi, és miattuk a párt programját sem alakíthatták teljesen szabadon. Apponyi számára a cél mindenesetre kimerült abban (ismét csak saját, későbbi visszaemlékezései szerint), hogy legalább a meglévő erőviszonyokat őrizték meg a parlamentben, hogy a kormány ne tudja folytatni korábbi politikáját.

Az 1905-ös választásokat január 26. és február 4. között tartották, de már január 27-én világossá vált, hogy azt az addig kormányzó Szabadelvű Párt nagy valószínűséggel el fogja veszíteni. Bár több napon át tartott a szavazás, de a legtöbb kerületben már a választás első napján leadták a voksokat. A kormányt támogató lap, Az Újság január 27-én még így tudósít az eredményekkel kapcsolatban: „az az impressziónk, mintha a választás jobban kedvezett volna az ellenzéknek, mint a szabadelvűpártnak, olyannyira, hogy a szabadelvűpárt kisebbségre olvadásával is komolyan számolnunk kell.”⁴ Az ugyanezen a napon tartott kormányülésen Tisza elismerte a választási vereséget, és a kormány döntött arról is, hogy kérni fogja az uralkodótól lemondását.⁵ A koalícióba tömörült pártok meggyőző fölénnyel nyertek: 235 képviselőjükkel szemben mindössze 159 szabadelvű küldött képviselte az addigi kormánypártot az új országgyűlés képviselőházában. Ezen belül a Függetlenségi Párt 166 mandátumot szerzett, tehát egymaga többet, mint a szétesőben lévő kormánypárt.⁶

² MOL, Belügyminisztérium, rezervált iratok (K 149-1905-6-28)

³ MOL, ua.

⁴ KÓBOR Tamás: *A nemzet ítélete*. Az Újság, III. (1905. január 27.) 27. sz. 1–2.

⁵ MOL, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (K27 (1905.01.27.) 35R/38)

⁶ *Magyarország története 1890–1918*. 7/1. kötet Szerk.: PACH Zsigmond Pál. Budapest, Akadémiai: 1978. 560.

A fenti előzmények (az 1903-as, de leginkább az 1904-es év történései) ismeretében abban látjuk a Szabadelvű Párt vereségének közvetlen okát, hogy az obstrukciót határozott, néha erőszakos módszerekkel letörni szándékozó gr. Tisza István miniszterelnök azon túl, hogy a kormánypárt tagságának tekintélyes részét maga ellen fordította, még a korábban nem egységes ellenzéket is összekovácsolta, és utóbbi, az oda belépő 67-es politikusokkal megerősödve már a győzelem reményében vehetett fel a harcot az évtizedek óta kormányzó párttal. Gr. Apponyi Albert némileg másban látta a vereség okát: „vannak olyan felfokozásai a közérzületnek, melyekkel szemben a választási praktikák csődöt mondanak. Ha a végletekig fel van csigázva a néplélek energiája, akkor keresztültör mindazokon a törvénytelen hatásokon, melyek nem mennek túl a „szelíd nyomás” határain.”⁷ Apponyi veretes szavai mögött egy olyan végső igazság kimondásának vágya bújik meg, amely alapján a választási győzelmük valami olyan, mindenkiben meglévő egyetemes igazságérzetnek tulajdonítható, amelyet sértettek a kormánypárt alkotmányellenes lépései. Az idézett koncepcióval természetesen vitába lehet szállni, viszont jól jellemzi azt a helyzetet, amelybe az addig kormányzó párt került azzal, hogy korábbi tagságának jelentős része az ellenzékhez csatlakozott.

A fent közölt számuk önmagukban csak a legfontosabb információkról adnak felvilágosítást: a győztes párt(ok)ról, illetve a győzelem arányáról. Saját, a választásról adható képet tovább árnyaló, kutatásunk szerint az 1901-ben mandátumot nyert 277 kormánypárti képviselő közül mindössze 84 tudott ismét győzni kerületében ugyanennek a pártnak a színeiben 1905-ben. Szintén meglepő némileg, hogy csupán 30 olyan névvel találkoztunk, akik 1901-ben még szabadelvűként, de 1905-ben már egy másik politikai tömörülés tagjaként került be az országgyűlésbe, igaz, köztük olyan politikailag meghatározó személyek vannak, mint: gr. Andrássy Gyula, gr. Apponyi Albert, gr. Bethlen István, Darányi Ignác, gr. Erdődy Gyula, gr. Hadik János vagy éppen Samassa János.⁸ Mint látható, elsősorban nem a kilépők nagy száma okozta a legérzékenyebb veszteséget a korábbi kormánypártnak, hanem sokkal inkább a jelentős politikai súllyal bíró személyiségek kilépése, akik a politikai életben betöltött szerepük révén változtatták meg több választókerületben is győztes a személyének pártállását. Hogy a nagybirtokok tulajdonosának személye mennyire volt meghatározó, arra a tanulmány későbbi részében fogunk kitérni.

Amennyiben nem a képviselők személyét, hanem magukat a választókerületeket tekintjük, akkor némileg jobb a volt kormánypárt mérlege, bár a vereség tényén és arányán önmagában ez nem változtat. Azoknak a kerületeknek, amelyek a Szabadelvű Párthoz tartoztak a választások előtt és utána is, szintén drasztikusan csökkent a száma. A fent

⁷ APPONYI 1934. 144.

⁸ A kutatáshoz a Sturm-féle országgyűlési almanach 1901-es és 1905-ös választásokon győztes képviselők rövid életrajzi adatait tartalmazó köteteket használtam fel. Lásd: *Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*. Szerk.: STURM Albert. Budapest, k.n. 1901. illetve: *Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól*. Szerk.: FABRO Henrik, UJLAKI József. Budapest, k.n. 1905. (a továbbiakban: FABRO – UJLAKI 1905)

említett 277 kerületből összesen 124 maradt a választások után. Itt a kerületek elhelyezkedése a leginkább érdekes. A disszidensek főként a Dunántúl nyugati részén és a Felvidék keleti részein tudtak győzni a kerületekben, míg a Katolikus Néppártnak szintén a Dunántúl nyugati része, illetve a Felvidék nyugati része hozott jelentősebb számú mandátumot. A dualizmus választási rendszerében a Szabadelvű Párt – többek között – korábban annak is köszönhető sorozatos választási győzelmeit, hogy éppen azokban a kerületekben győzött, amelyekben most érzékeny vereséget szenvedett. Az ország központi, főként magyarlakta területei mindig is többnyire a Függetlenségi Párt bázisai voltak. Mondhatjuk, hogy a Szabadelvű Párt több évtizedes uralmát főként a nemzeti-ségi területeknek köszönhető, mindezt pedig úgy, hogy a választójoghoz szükséges adócensus jóformán kizárta a nemzeti-ségi tömegeket a választásra jogosultak sorából. Ezen kerületekben a mandátumok egy részének elvesztése is komoly veszélyben sodorhatta a kormánypárt hatalmon maradását. A Nyugat-Dunántúl korábban is a néppárt fő támaszának számított, ellenben Felső-Magyarország keleti részein is több kerületet nyertek el a Szabadelvű Párttól. Úgy tűnik a választási térkép alapján, mintha a disszidensek csoportja kiegészítette volna a néppárt által kialakított képet a Nyugat-Dunántúlon. Ahol korábban a Szabadelvű Párt győzött, ott most a meglevő néppárti kerületek mellett a gr. Andrassy Gyula vezette, Szabadelvű Pártból kilépetteket találjuk mint győztes képviselőjelölteket. A térség keleti részében a Függetlenségi Párt korábban is több kerületben győzött, de a párt további térnyerése a fenti két politikai tömörülés eredményeivel együtt már azt jelentette, hogy a Szabadelvű Párt néhány kerületet leszámítva (pld.: Nagymaros, Csáktornya, Bonyhád) teljesen kiszorult a Dunántúlról. A Felvidék esetében viszont elmondható, hogy a korábban egyértelműen a Szabadelvű Pártra szavazó terület erősen megosztott lett a koalícióba tömörült ellenzék és a kormánypárt között. Elmondható, hogy közel hasonló arányban részesedett az itt lévő kerületekből a kormánypárt és az ellenzék. Egyedül Erdélyben és az ország déli részein a Dunától keletre sikerült szilárdan tartania magát a korábban is szabadelvű kerületeknek, bár az Alföld felől itt is a Függetlenségi Párt térnyerése volt tapasztalható, valamint a Bánffy Dezső által alapított Új Párt szerzett még néhány mandátumot főként Erdélyben (pl.: Szamosújvár, Székelykeresztúr). A függetlenségi kerületekről általában is elmondható, hogy egy többé-kevésbé összefüggő területet alkottak a Székelyföldet leszámítva, viszont ennek a területnek is lényegesen nagyobb lett a kiterjedése, mint a korábbi választások alkalmával.⁹

A függetlenségi párti képviselők helyzete azért is jelent összetett problémát, mivel név szerint az összes képviselőt meg kell vizsgálni ahhoz, hogy elkülöníthetők legyenek azok, akik gr. Apponyi Alberttel csatlakoztak a párthoz. Mint várható volt, ezek a képviselőjelöltek elsősorban azokban a kerületekben nyertek mandátumot, amelyek korábban a Szabadelvű Párthoz tartoztak. Az összesen 65 szóba jöhető kerületből 15 esetben mutatható

⁹ A kutatáshoz a Budapesti Hírlap, XXV. (1905. február 2.) 33. sz. 6–7. található választási térképet használtam fel, idézi még: DOLMÁNYOS István: *A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején*. Budapest, Akadémiai, 1976. 23. (a továbbiakban DOLMÁNYOS 1976)

ki az országgyűlési almanach életrajzai alapján, hogy az illető képviselő ehhez a körhöz tartozott.¹⁰ Ebből ismét csak megállapítható, hogy a Függetlenségi Párt nem önmagában a csatlakozók magas számának köszönhette a választási győzelmet.

Egy másik ellenzéki tömörülést, a sokáig furcsa helyzetben lévő disszidenseket vizsgálva megállapítható, hogy abból a 48 kerületből, ahol sikerült jelöltet állítaniuk, 25 esetben győzelmet is arattak, így a kb. 50%-os arány sikernek nevezhető egy ilyen, relatív kis taglétszámmal bíró csoport esetében. A Katolikus Néppárt esetében közel hasonló aránnyal találkozhatunk, hiszen ebben az esetben a 43 kerületből 24-ben sikerült győzniük. A br. Bánffy Dezső alapította párt esetében is hasonlóan alakultak a választási eredmények, 19 képviselőjelöltjük közül 10 tudott győzni.¹¹

Az eddig közölt adatok valójában még semmit sem árulnak el azzal a kérdéssel kapcsolatban, amit a tanulmány bevezetőjében feltettünk. Önmagukban tovább árnyalják azt a képet, amit a sok helyen ismertetett választási végeredmények mutatnak, ennél többre csak egy esetben utalnak: elmondható, hogy nem önmagában a Szabadelvű Pártból kilépő nagyszámú politikus okozta annak veszét, hanem sokkal inkább az, hogy a párt tagságának mind politikailag, mind társadalmilag nagy tekintéllyel rendelkező tagjai hagyták el a kormánypártot, és csatlakoztak az ellenzéki koalícióhoz. Ahhoz a koalícióhoz, amelynek irányító szerve, a korabeli szóhasználat szerint vezérlőbizottsága, már a „zsebkendőszavazás” másnapján létrejött, és határozatot hoztak a szövetkezett erők tevékenységének összehangolásáról. A választási eredményeket tovább elemezve érdekes tényre figyelhetünk fel. A kerületek közül, ahol a disszidensek indítottak egy-egy képviselőjelöltet, 11-ben egy másik ellenzéki (vagy ha tetszik: szövetkezett) párt is állított jelöltet. Meglehetősen furcsa mindez annak ismeretében, hogy a vezérlőbizottság összehangolta a pártok tevékenységét. Bár gr. Andrassy Gyula és a vele együtt a kormánypártból távozó képviselők 1904 novemberében még csak megfigyelőként vettek részt a koalíciós pártok tevékenységét irányító bizottságban, azonban még ez év decemberében a folyamatos közeledés eredményeként csatlakoztak a disszidensek is a koalícióhoz.¹²

Önkéntelenül is felmerül, hogy a politikai tevékenység összehangolása a szóvirágokon túl mennyiben terjedt ki a választásokra is. Már csak azért is indokolt a kérdés feltétele, mert 6 olyan választókerület is volt, amelyben két függetlenségi jelölt is indult. Természetesen az összes kerülethez képest, ahol jelöltet állítottak, ez elenyésző szám, de a fenti kérdésfelvetés így is indokolt.

¹⁰ FABRO – UJLAKI 1905.

¹¹ A kutatást Az Újság, III. (1905. január 26.) 26. számának mellékletében a jelöltekéről készült összefoglaló táblázat és a Magyarország, XIII. (1905. január 27.) 27. sz. 4–5. közölt választási eredmények alapján végeztem. Az Újság esetében a lista nem teljes, elképzelhető, hogy ezt követően is állítottak jelölteket, míg a másik lap, a Magyarország esetében pedig a választás első napját (január 26-án adták le a voksokat a legtöbb településen) követően megjelent adatok alapján dolgoztam, így szintén csak az arányok tekinthetők az egész választásra érvényesnek.

¹² DOLMÁNYOS István: *A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901–1904*. Budapest, Akadémiai, 1963. 417.

Az említett kerületek közül Kápolnán Samassa János és Mazcki Emil, Mezőkeresztesen Sturmman György és Bottlik István (itt volt szabadelvű jelölt is), Rácalmáson Koller Tivadar és Palkovics István, Nagylakon Nagy Sándor és Szűcs József (itt is volt szabadelvű jelölt, csakúgy mint szocialista és nemzetiségi), Tiszalökön Pap Zoltán és Bónis Sándor, Szeged 2. választókerületében pedig Polczer Jenő és László Gyula voltak a Függetlenségi Párt jelöltjei. A legelső, szinte magától adódó feltételezés szerint, a párton belül létezhetett egyfajta elkülönítés a korábban is a Függetlenségi Párthoz tartozók és az Apponyival ahhoz csatlakozók, esetleg a korábbi Szederkényi- (vagy más néven Ugron) frakció tagjai között. Ennek viszont ellentmond, hogy az országgyűlési almanach alapján mindössze két képviselő esetében mondható el, hogy korábban a Nemzeti Párthoz tartozott (közülük is mindössze csak egy, Samassa János nyert). Mindössze egy esetben sikerült részben kiderítenünk mások kutatása alapján, hogy mi lehetett annak hátterében, hogy egy kerületen belül több függetlenségi jelöltet indítottak, amely tény egy nem teljesen átgondolt választási stratégiára utalhat. Zsoldos Ildikó, aki a Szabolcs vármegyei választásokat vizsgálta 1905-1906-ban, kutatási alapján a tiszalöki kerületben Bónis Sándor, mint szűkebb pátriájában ismert politikus indulhatott el a jelöltségért folytatott harcban, viszont mégis a fővárosi Pap Zoltán győzött a kerületben miután a választás napján (január 26-án) pár perccel dél előtt Bónis visszalépett.¹³ Ellenben ennek a kutatásnak az eredményei alapján sem kapunk választ arra a kérdésre, hogy miért indított több jelöltet a Függetlenségi Párt egy kerületben, vagy miért állítottak szintén egy kerületen belül több, értelemszerűen egymással is rivalizáló jelöltet a szövetkezett ellenzéki pártok.

Az 1904. november 19-én kiadott, a politikai tevékenység összehangolására vonatkozó, nyilatkozaton túl számos forrás utal arra, hogy egy választási együttműködést is létrejött az ellenzéki pártok között. Már november 25-én, alig pár nappal azt követően, hogy létrejött a szövetség, br. Bánffy Dezső pártjának ülésen már javaslat hangzott el arra vonatkozóan, hogy a szövetkezett ellenzéki pártok hangolják össze az esetleges választásra történő felkészülésüket is. A javaslatban szerepelt a hagyományosan egy másik szövetkezett párt kerületének számító terület tiszteletben tartása is, ez jelen esetben azt jelentette, hogy nem indulnak egymás ellenében a koalíciós pártok jelöltjei.¹⁴ Még ugyanebben az évben határozat formájában is elfogadták a javaslatot, ezúttal Kossuth Ferenc volt a javaslattevő a vezérlőbizottság december 20-i ülésén. „A szövetkezett ellenzék tiszteletben tartja az egyes ellenzéki kerületeket és mindenütt segíti és támogatja. A meghódított kerületekben teljesen egyöntetűen jár el az egész szövetkezett ellenzék, egy kerületben csak egy ellenzéki jelölt mellé áll, és azt a kormány ellenében minden erejével támogatja. A választásokat a vezérlő bizottság egységesen intézi.”¹⁵ A vezérlőbizottság üléseiről érkező tudósítások között ezt

¹³ ZSOLDOS Ildikó: *Pártviszonyok és országgyűlési képviselő-választások Szabolcs vármegyében 1905–1906-ban*. Phd-értkezés, Miskolc, k.n., 2008. 95.

¹⁴ Az ellenzéki körökből. Pester Lloyd, LXI. (1904. november 25.) 287. sz. 2.

¹⁵ A helyzet. Magyarország, XII. (1904. december 20.) 308. sz. 1–2.

követően gyakran megjelentek a választási előkészületekről szóló hírek, így az indítandó képviselőjelöltekről,¹⁶ vagy az egyes kerületek szétesztásáról is.¹⁷

Az a korábbi megállapítás, hogy a Dunántúlon a disszidensek és a Katolikus Néppárt térnyerése pontosan kiegészíti egymást megint csak arra utal, hogy valóban létezett választási szövetség nagyon is konkrét tartalommal még akkor is, ha a fent említett 6 kerületben ellentmondásos taktikát alkalmazott a függetlenségi párt. Viszont érdemes visszatérni egy rövid időre a fenti idézethez, ugyanis a figyelmes szemlélő megállapíthatja, hogy Kossuth Ferenc egyrészt a hagyományosan az egyik vagy másik ellenzéki tömörüléshez tartozó kerületek tiszteletben tartásáról beszél, másrészt pedig arról, hogy egy kerületben csak egy ellenzéki jelöltet fognak egyöntetűen támogatni. Ebben a megfogalmazásban nincsen benne annak a lehetőségnek a kizárása, hogy egy kerületben esetleg több képviselőjelöltet állítsanak, csupán annyi, hogy csak egy jelölt nyerheti el a vezérőbizottság támogatását. Utólag nehéz megállapítani, hogy mi állhatott a háttérben, az egyéni ambíciók világára nehezen világít rá egy-egy forrás. Az is elképzelhető, hogy a jelöltállítás időszakában szándékosan állítottak egy kerületen belül több jelöltet az ellenzéki pártok, hogy az előzetesen várható eredmény ismeretében a kampány utolsó szakaszában odaálljanak az általuk preferált jelölt mellé, esetleg visszaléptetve a másikat, mint ahogyan az Bónis Sándor esetében is történt. Nem szabad megfélekednünk arról sem, hogy számos olyan politikus volt az ellenzéki tömörülésben, akik korábban könnyebben indulhattak saját pártjuk színeiben, de egy nagyszabású, több pártot összefogó választási együttműködés esetében talán eleshettek egy-egy jelöltségtől, az ő számukra lehetőségként kínálkozott a többes jelölés rendszere egy kerületen belül, és bízhattak, hogy a választási hajrában talán őket fogja majd támogatni a vezérőbizottság. Természetesen konkrét, erre utaló források hiányában ez csak feltételezés, és további kutatásokat igényel annak kiderítése, hogy pontosan mi állhatott az egy kerületben több jelölt állításának háttérében. Arra mindenesetre rávilágít az eset, hogy nem minden tekintetben lehet előnyös egy több pártot összefogó választási együttműködés: lényegesen bonyolultabbá teszi a kampányt, ami végső soron eredményezheti azt is, hogy egy kerületben több jelöltet indítanak el.

A tanulmány másik – a bevezetőben ismertetett – feladata bemutatni a birtokviszonyokat azokban a választókerületekben, amelyek korábban a Szabadelvű Párthoz tartoztak. Az előzetes feltételezés szerint, a kormánypártból kilépő nagybirtokos arisztokraták terjedelmes birtokaik révén befolyásolhatták egy-egy kerület politikai állásfoglalását is. Ebben megerősít minket Dolmányos István is a koalíció tevékenységét vizsgáló művében, ez alapján mintegy 40 nagyobb uradalom állásfoglalása változott meg a politikai erőviszonyok változása miatt.¹⁸ Ellenben nem találtunk utalást a műben arra, hogy ezt a szempontot kiemelten tanulmányozta volna a szerző, akinek minden bizonnyal nem is ez volt a célja művével, hiszen az ellenzéki tömörülés tevékenységét nem csak a választások időszakában

¹⁶ Az ellenzéki körökből. Pester Lloyd, LXI. (1904. december 24.) 312. sz. 3.

¹⁷ Választási mozgalom. Pester Lloyd, LXII. (1905. január 15.) 15.sz. 3.

¹⁸ DOLMÁNYOS 1976. 12.

vizsgálta, hanem a teljes 1905-1906-os évben. A fenti megállapítást nem kívánjuk tanulmányunkban kétségbe vonni, azonban a képet lényegesen árnyaltabbá teszi a kutatás a korabeli gazdacímtár segítségével.¹⁹ Az általunk alkalmazott kutatási módszerrel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy azoknál a birtokosoknál is számoltunk a befolyásoló szereppel, akiknek politikai állásfoglalása nem ismert, de valószínűsíthető befolyásuk a helyi választás eredményére.

Azon képviselők közül, akikről az országgyűlési almanach segítségével sikerült kideríteni, hogy gr. Apponyi Alberttel csatlakoztak a Függetlenségi Párthoz, 9 esetben mutatható ki a 15-ből, hogy kerületükben meghatározóak lehettek a birtokviszonyok a választás végeredménye szempontjából. Ellenben a korábban is ehhez a párthoz tartozó képviselők közül, akik egy, régebben a Szabadelvű Párthoz tartozó, kerületben jutottak mandátumhoz, mindössze 19 esetben valószínűsíthető a 67-ből, hogy befolyásolta a választás eredményét az adott választókerületben a jelentősebb birtokosok személye. Ez alapján elmondható, hogy a Függetlenségi Párt által újonnan elnyert kerületekben nem elhanyagolható befolyása volt a birtokosok személyének, de ez semmiképpen sem tekinthető döntőnek az országos választásokon aratott győzelem szempontjából.

A disszidensek esetében már jobban kimutatható a nagybirtokok meghatározó szerepe. A 27 képviselőnél 11 esetben figyelhető meg, hogy a birtokos személye segíthetett a választási győzelemben. A Katolikus Néppártnál ismét csak hasonló eredmény figyelhető meg, itt a 25 mandátumhoz jutott képviselő közül 13-nál lehet beszélni a birtokos esetleges befolyásáról. Az Új Pártnál viszont a 13 képviselőből mindössze 2 esetben mondható ez el.

A birtokosok személyét vizsgálva őket 3 külön csoportba sorolhatjuk. Az első esetben személyesen a képviselőjelölt az egyik jelentősebb birtokos az adott településen vagy bérlőként szerepel a gazdacímtárban. Ilyen volt pl.: Gullner Gyula (Függetlenségi Párt), aki gr. Vigyázó Ferenc birtokát bérelte Adonyban, vagy gr. Sztáray Sándor (disszidens) Szobráncon, ahol gr. Sztáray Viktorné volt ez idő szerint a legnagyobb birtokos. A második csoportba azok a nagybirtokosok kerültek, akikről tudható, hogy egy ellenzéki csoportosulást támogattak, de nem ők maguk indultak az adott kerületben, mint pl.: a körmendi Lukács Gyula (Függetlenségi Párt) esetében, ahol a Batthyány-Strattman család volt a legjelentősebb birtokos. A harmadik kategória önmagában egy intézményt jelöl: a katolikus egyház befolyásoló szerepét semmiképpen sem lehet elhanyagolni birtokosként sem.

Természetesen nincs összefüggés a között, hogy valaki mennyire volt aktív politikailag és birtokai révén mekkora befolyása volt a választókerületekben. Legtöbbször, hat esetben, az Eszterházy család nevével találkozhatunk azon birtokosok között, akik feltehetően nagy befolyással bírtak a választás végeredményére vonatkozóan. A család egyik tagja, gr. Eszterházy Mihály disszidens képviselőként győzött a választáson, viszont az összes ellenzéki pártban találhatunk olyan képviselőket, akiknek a kerületében a család jelentős

¹⁹ *Magyarországi gazdacímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavónországek 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával.* Szerk.: zsitvabesenyői RUBINEK Gyula. Budapest, Országos Magyar Gazdasági Egyesület Könyvkiadó Vállalata, 1911.

birtokokkal rendelkezett. A két legjelentősebb arisztokrata politikusnak, Andrássy Gyulának és Apponyi Albertnek ebből a szempontból nem nevezhető jelentősnek a szerepe. Az Apponyi család nevével egy esetben sem találkoztunk a gazdacímár tanulmányozása során, az Andrássyakkal is csak négy esetben (Mád, Megyaszó, Homonna és Terebes). Ellenben az Eszterházy család mellett gyakran bukkant még fel a Batthyány vagy a Zichy család is a birtokosok között, róluk már nem lehet elmondani, hogy politikailag kevésbé lettek volna aktívak (gr. Batthyány Tivadar a Függetlenségi Pártban, gr. Zichy Aladár pedig a néppárban töltött be fontos pozíciót).

A néppártra hajlamos a történettudomány úgy tekinteni, mint a legkisebb jelentőséggel bíró pártra a koalícióban. A nagybirtokok szerepét tekintve ez egyáltalán nem mondható el, hiszen a katolikus egyház hatalmas birtokállománya több esetben jelent meg egy-egy választási eredmény hátterében, mint az Eszterházy családé. Összesen 12 olyan kerületet találtunk, ahol a választási eredményre befolyást gyakorolhatott az adott területen lévő terjedelmesebb egyházi birtok. Ez alapján egyáltalán nem volt elhanyagolható szerepe a Katolikus Néppártnak, amennyiben a nagybirtokok a választási eredményekre gyakorolt hatását tekintjük. A katolikus egyház birtokállománya egy olyan támaszt jelenthetett bármely ellenzéki pártnak, amely túlmutatott önmagában a néppártnak a politikai életben való jelentőségén.

Az 1905-ös választások végkimenetele már az első nap után egyértelművé vált. A 30 éve kormányzó Szabadelvű Párt megbukott a választásokon, a következő évben pedig fel is oszlatta saját magát, hogy 1910-ben Nemzeti Munkapártként feltámadva ismét hatalomra kerüljön. Ezért nevezhető az 1905-ös a legnagyobb politikai földcsuszamlást előidéző választásnak a dualista korszakban. Az eredményeket részletesebben elemezve, remélhetőleg sikerült rávilágítanunk arra, hogy az ellenzéki pártok összefogását megvalósító koalíciónak számos esetben nem kis erőfeszítésbe kerülhetett, amíg egy-egy kerületben megállapodtak az általuk támogatott képviselőjelölt személyében. Talán lehetne úgy is fogalmazni, hogy egy politikai szövetség árnyoldalai kerültek így a tanulmány egyik központjába. A koalíción belüli ellentétek természetesen csak később váltak komolyabb politikai problémákat okozó ügyekké, ezek bemutatása már nem ennek a tanulmánynak a feladata, ellenben mindenképpen érdemesek voltak az elemzésre azok az ellentmondások amelyeket a jelöltek állítása kapcsán megfigyeltünk.

A másik fontos megállapítása a nagybirtokok választást befolyásoló szerepével kapcsolatos. Erre a szempontra, igaz csak egy-két mondattal jelezve, Dolmányos István már korábban utalt művében, azonban a részletes elemzés elmaradt.²⁰ A tanulmány második része felhívja a figyelmet egyrészt arra, hogy nem elhanyagolható szempont a legnagyobb birtokos személye egy-egy választókerületben, és arra is, hogy jelen esetben nem volt döntő szerepe ennek a tényezőnek a koalíció győzelmében, de mégis kimutatható az összefüggés a választási eredmény birtokos általi befolyásolásának lehetősége kapcsán. Fontos kiemelni, hogy csupán lehetőségéről beszélhetünk, mivel az, hogy egy, a koalíciót támogató arisztokrata a

²⁰ DOLMÁNYOS 1976. 12.

legnagyobb birtokos egy kerületben, még nem jelenti azt, hogy biztosan befolyásolta a helyi választás végeredményét, csupán ennek lehetőségét veti fel, illetve a dualizmus választási rendszerét és logikáját ismerve, a valószínűségét is.

A tanulmány célja nem a választásról kialakult kép teljes átformálása volt, csupán az általunk vizsgált szempontokkal és a kutatás eredményeivel kívántunk rávilágítani egy eddig kevésbé kutatott aspektusára, ahogy az alcím is jelzi: egy ismert választás rejtett dimenzióira.

The Hungarian election in 1905

The hidden dimensions of a well-known election

We tried to make the picture which has been created about this election more shaded. The polls were analyzed in detail after we had shown the political events immediately prior to the election. We revealed that the cause of the fall of the liberal party was not the high number of the bolted representatives, but they had a great political, social and economic influence, and it might have been a decisive rule on the local elections. The study draws the attention to the contradiction which can be observable in the case of maverick campaigners, because there were electoral districts in which more than one campaigner entered for the candidate from the part of the joint opposition. There were 6 electoral districts in which two campaigners of the independence party competed with each other as well. In the case of the dissidents (former representatives of the liberal party) we noticed that there were 11 districts (the dissident representatives entered into the electoral competition in 48 districts) in which other maverick representatives contested a seat from a confederate party too. In our assumption (we have not found any sources concerned these cases) this contradiction was a great disadvantage of the extensive alliance of the maverick coalition, because the agreement concerned a supported maverick campaigner among a lot of ones in an electoral district would have been very difficult in the central committee of the joint opposition. This might have been the reason why more than one representative from the part of the joint opposition could contest a seat in the hope that he would be the only one who would get the whole and exclusive support of the central committee directly before the election. The last aspect we studied was the biggest landholders in the newly conquered districts by the opposition. We revealed that the biggest landholders might have been a decisive rule, as a person who could influence the local election returns, only in the half of the cases. The other important observation emphasizes the rule of the Catholic Church, as an organization which we could found the most times among the landholders revealing the rule of the Catholic People's Party among the parties of the joint opposition.

KULTÚRTÖRTÉNETI KITEKINTÉS

VÉGVÁRI ZSÓFIA

Festmények boncasztalon: a tetten érhető művészet

Claude Monet *Vue du village de Vétheuil* (1924) című festményének detektívtörténete – művészettörténeti kutatások egy kicsit másként

A festmény kutatásának kiinduló pontja¹

A szubjektív értékítélet, az ecsetkezelés megítélése nem jelent teljes biztonságot egy festmény szerzőjének megítélésében, főleg ha a vizsgált festmény többször rosszul restaurált alkotás. Az évek során „lerakódó” nem oda illő festékek, a szakszerűtlen tárolás és kezelés mind-mind nyomot hagy a festmény felületén, lassan szerves részét is képezi a műtárgynak. A képpel egyé válhatnak az évtizedek nyomai, s lassan eltűnik szemünk előtt az eredeti műalkotás. Vajon a 21. században vizsgálható-e egy festmény kizárólag szemrevételezés útján?

A vizsgált és itt bemutatott festmény lassan 30 éve vándorol Európában, egyik szakértőtől a másikig. Jelen tanulmányban megpróbáljuk bemutatni a festmény szerzőiségének bizonyítékait, amelyek a kapott eredmények összetett kiértékeléséből születtek. A képpel kapcsolatos megítélés pro és kontra változott és változik, holott a kiinduló „mozaik kockák”, mint a festmény fizikai és kémiai tulajdonságai magukban hordozzák a választ is.

A tanulmányban egyszerre használjuk fel a művészettörténeti kutatómunkát és a fizikai- kémiai vizsgálatok eredményeit a kutatáshoz. A két vizsgálati eljárás egymást kiegészítve válik hitelessé, s hagyja „megszólni” magát a festményt is.

A probléma

A festmény igazi arca a többszöri „restaurálások” alkalmával eltűnt; maradt helyette a foltokban történő átfestés és szakszerűtlen tárolás következtében kialakuló töredékesség. A megbontott lakkréteg, a festmény hátára írt egy soros ajándékozó felirat mind-mind zavaró körülményt jelentett a kép művészettörténeti kutatásában; nem említve azt az érdekes tényt, miszerint a 20. század legkedveltebb fehér festéke, a titánfehér² mutatható ki a festmény felületén. Vajon Claude Monet találkozhatott-e ezzel a festékkel? Vajon lehet-

¹ Köszönet a festmény teljes körű vizsgálatáért és a dokumentációért a TONDO SP1 KFT munkatársainak. www.festmenyvizsgalat.hu

² A titánfehér az egyik legjobban feldolgozott festék. Számos szakirodalom kutatja ennek a különleges, modern festéknek a történetét és tulajdonságait. A titánfehérről a Bostoni Szépművészeti Múzeum honlapján adatbázisba rendezve olvasható bővebben a CAMOE BOSTON projekt ke-

séges-e, hogy a röntgenfelvétellel feltárt gyümölcsös csendéletet is maga a nagy impresszionista alkotó készítette?

Az ok-okozat kutatási együtttest 8 hónapig tartó fáradhatatlan nyomozómunkával sikerült talán tisztáznunk. Az alábbi tanulmányban a kutatási fázisokat mutatjuk be, azokat a mozaik kockákat, amelyből a tanulmány végére összeáll a festmény teljes története.

A festmény

Claude Monet az egyik legismertebb és legkeresettebb festőművész, stílusteremtő festési módszerével az impresszionizmus atyjának tekinthető. Ha azt mondjuk általánosságban, ez a kép Monet, akkor a nagy impresszionista művész vízililiomos, vagy pipacsos képei tűnnek a szemünk elé, vagy elevenedik meg képzeletünkben a roueni katedrális fény-játék sorozata. De ez a tanulmány elsősorban nem a művészettörténeti elemzőmunkáról szól, hanem egy olyan munkáról, melynek művészettörténeti kutatás a következménye.

Mitől tipikus egy festmény? Az alkotó ismert, korszakonkénti stílusjegyeinek megjelenésétől; a „tipikus” ecsetkezelés, vagy „tipikus” téma „tipikus” paletta színei teszik az alkotást beazonosíthatóvá. De lehet-e csupán stílusjegyek alapján attribuíálni egy festményt? Kétség kívül erre a kérdésre nem a válasz. A „túl tipikus” néha nagyobb okot ad a kételkedésre, mint a „csak hasonlít”.

A dolgozat elején már felvetődött a kérdés, mi történhet egy festménnyel 80–100 év alatt. A sérülések száma végtelen; ugyanúgy, mint a kép „állagmegőrzésének” lehetősége. Ezért egy festmény nem biztos, hogy „keletkezési” önmagát mutatja a szemlélőnek; gondoljunk csak a Magyar Nemzeti Galériában kiállított nagyméretű Csontváry³ festményekre.

A festmények elemzéséhez és vizsgálatához így elengedhetetlen a természetudományos elemző módszerek alkalmazása, amely nemcsak a restaurátoroknak elengedhetetlen segédeszköze, hanem a művészettörténészeknek is, akik egy-egy eltakart részlet vagy esetleges vázlatolás⁴ megléte alapján nagyobb bizonyosságot szerezhetnek a mű alkotójának kilétéről.

retében: <http://cameo.mfa.org/materials/record.asp?key=2170&subkey=9394> (2011. február 15.)

³ A Magyar Nemzeti Galéria honlapján olvasható rövid ismertető a Csontváry képek restaurálásáról „A RESTAURÁLÁS MŰVÉSZE” című kiállítás kapcsán http://www.mng.hu/kiallitasok/idoszaki/restaurator_csontvary (2011. február 15.)

⁴ Alárajzolás, aláfestés, művészi vázlatok lehetőségének láttatása technikai eszközökkel (a szerző megjegyzése)

Természettudományos vizsgálatok⁵

A komplex, minden lehetőséget kihasználó, így a képet teljesen „leleplező” vizsgálatok sora a következő:

- **Fotótechnikai vizsgálatok:** normál, infravörös, UV/lumineszcens fotók készítése. Eredmények: alárajzolások, előzetes szerves- szervesetlen, klasszikus vagy modern pigmentek azonosítása, lakkozás ellenőrzése; szignó elhelyezkedésének vizsgálata.
- **Röntgenvizsgálat:** aláfestés, átfestés kutatása, művészi vázlat, avagy pentimento kutatása.
- **XRF vizsgálat:** roncsolásmentes vegyelemzés a pigmentek meghatározására.
- **Roncsolásos mintavétel:**
 - Teljes **keresztmetszet csiszolatok** készítése és elemzése, rétegvizsgálat; a röntgenfelvétel alapján látható festések színének vizsgálata.
 - **Pigmentek vizsgálata** szemcseminta alapján. Rácső, polarizált és UV (jelen esetben UB) fényű, mikroszkópos; áteső és rácső fényű vizsgálatok.
- A kapott adatok összegzése a releváns tényezők figyelembe vételével. Áttekinthető rendszer elkészítése a festményről, mely magában foglalja a hordozó, az alapozás, a használt festészeti anyagok tényszerű felsorolását és meghatározását a feltételezett keletkezési idő megjelölésével. (**Jegyzőkönyv**)
- **Kiegészítő vizsgálat: 3D szkennelés:**⁶ Jellemző pontok mérése fehér fény elvű technikával; 3D ujjlenyomat készítés a későbbi újraazonosításra, digitális archiválás.⁷

A vizsgálat

A festmények megítélésének elsődleges eszköze lehet az ábrázolt motívum analógiájának megkeresése és kutatása. Jelen esetünkben – tételezzük fel, hogy a kép szignatúrája hiteles,⁸ amely később vagy megerősítést nyer, vagy objektív ered-

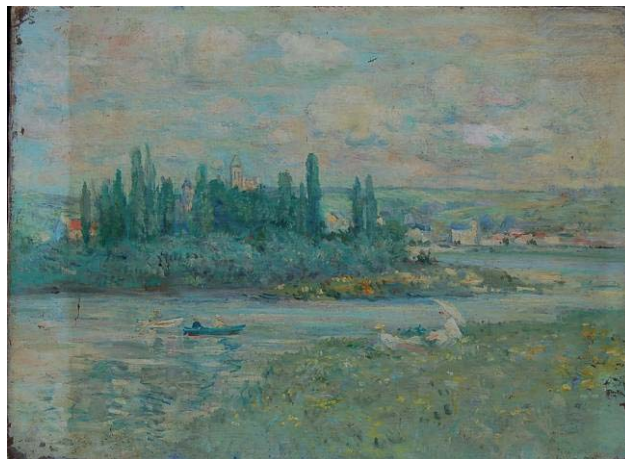
⁵ A természettudományos egzakt festékvizsgálatról a www.festmenyvizsgalat.hu oldalon lehet bővebben olvasni. Honlap üzemeltető: Tondo SP1 KFT (2011. február 15.)

⁶ Háromdimenziós szkennelés: http://www.tondo.hu/index.php?page=3d_szkenneles&menu=m_1_on&header=h_2 (2011. február 15.)

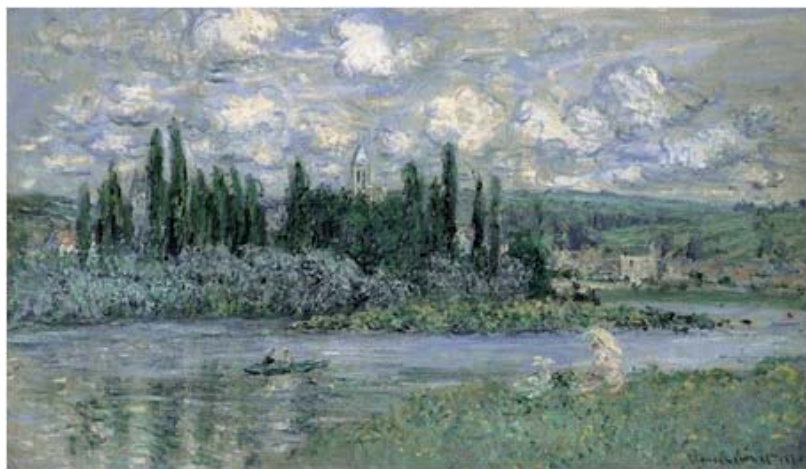
⁷ A digitális archiválásról bővebben itt olvasató: http://www.tondo.hu/index.php?page=3d_szkenneles_muveszeti&menu=m_1_on&header=h_2 Tondo SP1 KFT hozzájárulásával. (2011. február 15.)

⁸ A festményen lévő aláírást írásszakértő hitelesítette.

mények alapján cáfolódik – kiindulási összehasonlító elemzésre „alapanyagot” Claude Monet életművéből több esetben is találunk.

1. ábra Claude Monet: *Vue du village de Vétheuil*; a vizsgált festmény. A festményen jól látható az elmúlt 40–50 év megpróbáltatása. 46 x 61,5 cm, olaj vászon. Jelzés jobbra lent: Claude Monet. Tisztítás és restaurálás előtti állapot. A szerző felvétele.

2. ábra Claude Monet: *Vétheuil sur Seine / Vue de Vétheuil*, 1880., olaj vászon, 60 x 100 cm Gallery: Alte Nationalgalerie Berlin, A I 551 – A vizsgált festményünk egyik analógiája.⁹

⁹ DIXON, Annette; McNAMARA, Carole; STUCKEY, Charles: *Monet at Vétheuil: The Turning Point*. University of Washington Press, 1999.

Claude Monet több évtizedet töltött el a Vetheuil nevű kis faluban, ahol az egyik kedvelt témája volt a folyópart, a mai Claude Monet sétány.¹⁰ Innen a dombtetőről festette meg a másik parton látható falucskát és tornyokat; az évtizedek alatt többször is, mindig változó formában.

Persze könnyű lenne egy analógia után a vizsgált festményt hamisítványnak titulálni, hiszen az úgynevezett „Monet-s” jegyek szinte teljesen hiányoznak az alkotásról. A kék kontúros bodrozódó felhők, a vízen tükröződő reflexió akár erőteljes tényező is lehetne az alkotó meghatározásánál, de nézzük meg részletesebben a két festményt!

Amennyire az ábrázolt tétel számában és alakjában hasonlít a két festmény, színvilágában annyira eltérő. Amint a tanulmány egy későbbi fejezetében részletesen is olvasat, az eltérő színhasználat és ecsetkezelés egyik lehetséges magyarázata lehet Monet szürkehályog betegsége és műtete.

3. ábra Darabszám szerint megegyező növényzet és épületek. Eltérő nézőpont. Mindkét kép a sétány folyópart felőli részéről készült. Claude Monet nagyon jól ismerte a témát, ezért is tért vissza élete végén erre a helyszínre.

A szerzőség meghatározásánál éppen ez az orvosilag is alátámasztható tény jelentette az egyik bizonyítékot arra, hogy a festmény Claude Monet alkotása. A bizonyíték ok-okozati összefüggésének vizsgálata érdekes dolgokra mutatott rá; az eredmények ilyen irányú értelmezésére a művészettörténeti kutatásokban sajnos csak ritkán találunk példákat.

Különleges színek és fények; kék-zöld kontrasztok

Monet és a szürkehályog

Az impresszionista látásmód lényege, hogy a színek alap- és elsődleges kevert színekből állnak. A foltokat a vászonra gyors, apró mozdulatokkal vitték fel az alkotók, amelyek, ha egy bizonyos távolságból nézzük a művet, összefolynak. A képet kellő távolságból szemlélve a néző illeszti össze önmagában. Így a színek optikailag keverednek, és a szemlélőben kivált-

¹⁰ Promenade Claude Monet, Vetheuil, Franciaország

ják a megfelelő szín-benyomást. A feketét elhagyják, vagy a minimálisra csökkentik. Az impresszionisták a témát úgy ábrázolták, ahogyan azt az adott pillanatban látták. A fény felbontja a színeket, a levegő rezgése elmosza a szilárd körvonalakat, a felületen reflex-hatások vibrálnak, az árnyék fénné válik a fény pedig színes remegéssé.

De mit igazol a fenti leírás? Az évek előrehaladtával Monet egyre vastagabb rétegben viszi fel a festéket a vászonra, a színek kevésbé megkülönböztethetőek, mint fiatalkorában. A színek és a foltok összefolynak, egymásba kapcsolódnak. Ennek köszönhetően válik a fény láthatóvá a képen. Fényben és árnyékban, világos tavaszi napon vagy szürke téli időben a kő tele van színekkel. Monet-nál az árnyék fénné válik, a fény pedig színes remegéssé áll össze.

Claude Monet az 1900-as évek elejétől egyre súlyosbodó szürkehályog problémával küzdött mindkét szemén. Az alábbi angol nyelvű cikk bővebb magyarázatot nyújt Claude Monet szembetegségéről és annak gyógyulási folyamatáról.

„Although Monet was diagnosed with nuclear cataracts in both eyes by a Parisian ophthalmologist in 1912, at the age of 72, his visual problems began much earlier. Soon after 1905 (age 65) he began to experience changes in his perception of color. He no longer perceived colors with the same intensity. Indeed his paintings showed a change in the whites and greens and blues, with a shift towards „muddier” yellow and purple tones. After 1915, his paintings became much more abstract, with an even more pronounced color shift from blue-green to red-yellow. He complained of perceiving reds as muddy, dull pinks, and other objects as yellow. These changes are consistent with the visual effects of cataracts. Nuclear cataracts absorb light, desaturate colors, and make the world appear more yellow.

Monet was both troubled and intrigued by the effects of his declining vision, as he reacted to the the foggy, impressionistic personal world that he was famous for painting. In a letter to his friend G. or J. Bernheim-Jeune he wrote, “To think I was getting on so well, more absorbed than I’ve ever been and expecting to achieve something, but I was forced to change my tune and give up a lot of promising beginnings and abandon the rest; and on top of that, my poor eyesight makes me see everything in a complete fog. It’s very beautiful all the same and it’s this which I’d love to have been able to convey. All in all, I am very unhappy.” – August 11, 1922, Giverny.

Treatment Received: Surgery and corrective lenses: Monet sought the help of many ophthalmologists. The French ophthalmologist Charles Coutela, M.D, prescribed eydrops to dilate the pupil of the left eye and Monet was very happy with the results intially. The good vision afforded by the drops, however, didn’t last long and surgery was recommended. Monet was aware of the poor outcome of cataract surgery for his contemporary Impressionist Mary Cassatt, and so was reluctant initially to undergo the same surgery. Doctor Coutela finally performed a cataract operation on Monet’s right eye in January of 1923, when Monet was 82.

At first, Monet was very disappointed with the results of the operation. Immediately after the surgery he did not want to rest his eyes, that doing so interfered with his work. Depressed, he tried to rip off the bandages. He expressed this frustration in writing to

Doctor Coutela: “I might have finished the Décorations which I have to deliver in April and I’m certain now that I won’t be able to finish them as I’d have liked. That’s the greatest blow I could have had and it makes me sorry that I ever decided to go ahead with that fatal operation. Excuse me for being so frank and allow me to say that I think it’s criminal to have placed me in such a predicament.” – from letter to Doctor Charles Coutela, June 22, 1923, Giverny.

Monet adamantly refused to have his left eye operated on. The left eye, clouded by a dense yellow cataract, could not see violets and blues; the right eye however, could see these colors clearly. As a result of their difference in color perception and acuity, Monet was never again able to use both eyes together effectively.

Coutela fitted Monet with spectacles specialized for cataracts, enabling Monet to read easily and continue his correspondence. Although Coutela recorded Monet’s vision as near perfect with correction, he found it hard to adjust to the new lenses complaining about seeing distorted shapes and exaggerated colors that were “quite terrifying”. He tried a new pair of glasses in 1924, and was somewhat happier with those.

Impact on his work : Monet’s exquisite sensitivity to light, color, and detail was central to his work. Cézanne characterized Monet as “only an eye– yet what an eye”. As his cataracts advanced Monet’s work was increasingly affected. His paintings of water lilies and willows over the period 1918-1922 as Monet entered his eighties, exemplify this change. Tones became muddier and darker, and forms became less distinct as his contrast sensitivity declined. His later works are typified by large brush strokes, indistinct coloration, and an often an absence of light blues. The sense of atmosphere and light that he was famous for presenting in his earlier works disappeared. In order to distinguish colors, Monet carefully read the labels on his paints, and kept a regular order of colors on his palette. Monet also experienced problems with glare that made working outside difficult. He took to wearing a wide-brimmed panama hat and ceased painting outside in the middle of the day. While other possible explanations, such as stylistic change or age-related changes in manual dexterity, may account for the dramatic alterations in his work, Monet attributed them to the effects of the cataracts. He wrote, “in the end I was forced to recognize that I was spoiling them [the paintings], that I was no longer capable of doing anything good. So I destroyed several of my panels. Now I’m almost blind and I’m having to abandon work altogether. It’s hard but that’s the way it is: a sad end despite my good health!” – letter to Marc Elder, May 8, 1922, Giverny. Throughout his letters, Monet comments on his good physical health with the exception of his vision. There is no evidence for a great decline in manual dexterity. Thus, it does not seem unlikely that the broad brush strokes of his later paintings are a result of his declining vision and the psychological distress accompanying it.”¹¹

¹¹ *Monet’s visual disorder: Cataracts* <http://www.psych.ucalgary.ca/PACE/VA-Lab/AVDE-Website/monet.html> (2011. február 15.)

Ha a „Vízililiomok” című késői festménysorozat színhasználatát elemezzük, erősen lát-szik a szürkehályog „látott színeket” megváltoztató hatása. Monet színhasználata a látott fény spektrumának skáláján eltolódott; a fehérek helyett sárgát, a kékek helyett vad zöldeket és vöröseket festett mindaddig, míg barátja, Georges Clemenceau rá nem beszélte Mo-net-t a szemműtetre. Ez a szemműtét persze koránt sem volt veszélytelen, de 1923-ban Mo-net végül átesett a műtéten, amely után hosszú gyógyulási folyamat következett. Az alább bemutatott 5 festmény jól szemlélteti a szemműtét előtti és utáni állapotot. A tanulmány-ban vizsgált festményünk a szemműtétet illusztráló festménysorozat utolsó darabjára emlé-keztet a színhasználat és az ecsetkezelés szempontjából.

Claude Monet a műtétet követően így ír egyik levelében a saját látásáról:

„I see blue, I don't see red anymore, nor yellow; this bothers me terribly because I know that these colors exist, because I know that there is red, yellow, a special green, a particular purple on my palette; I don't see them anymore as I used to see them in the past, and however I remember very well how it was like.”

„[...] csak kékkeket látok, vöröset és sárgát soha többé. Ez rettenetesen zavar mivel tudom, hogy ezek a színek léteznek. Mert tudom, hogy van vörös, sárga, egy kü-lönleges zöld és bíbor is a palettámon. És nem láthatom ezeket a színeket úgy, mint a múltban... Pedig nagyon jól emlékszem, hogy néztek ki régen [...]”¹²

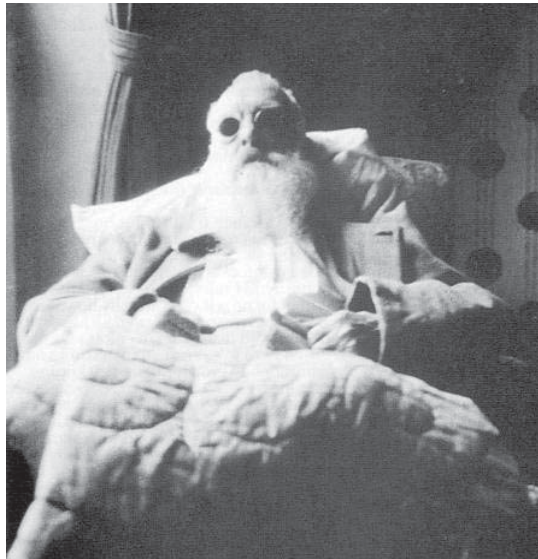

4. ábra Monet szemműtete előtt

5. ábra és a szemműtét után festett sorozata házának kertjéről. Claude Monet, *The House seen from the Roses Garden*, 1922–1924. Jobbra: a vizsgált kép normál felvételen, restaurálás utáni állapot.

¹² Jelen tanulmány szerzőjének fordítása.

6. ábra Monet a speciális szemüvegében pihen a szemműtétje után

A gyógyulási folyamat hosszúra nyúlt, mivel minden szemműtete után (teljes) 10 napig egyáltalán nem mozoghatott, és 1 hónapig erőteljesen kímélnie kellett magát. A műtétek után közvetlenül zöld üveges szemüveget kellett hordania, ami a szembe érkező fény erősségét tompította. Az operált szemek nehezen szokták meg a tárgyak abnormális görbületét, ami a műtét egyik mellékhatásának tekinthető. Bár a látása helyreállt, Monet-nak ajánlott volt hordani a zöld lensés szemüveget, amelynek színtorzító hatását a vizsgált képünkön is ki lehet mutatni.¹³ Monet a szemműtéteket és a gyógyulást követően újult erővel látott a „viziiliomok” sorozat folytatásához. E sorozat mellett egyéb képeken is dolgozott, ilyen az íriszeket bemutató sorozata is.

A vizsgált festmény keletkezési idejét ebbe a késői, kemény munkával töltött időszakba tesszük. De miért Vetheuil a téma? Talán mert az ismert és szeretett táj ismétlése magabiztosságot ad a festőnek; a színek újratanulása pedig bonyolult folyamat egy, a szemével alkotó ember számára. Véleményünk szerint a vetheuil-i tájkép újraalkotásával Monet nehéz feladatot próbált megoldani; a témát jól ismerte, ezért a látott színek keverésére korlátozta az alkotás folyamatát, hogy a színek eddigi sárgás tónusának megváltozását tanulmányozta.

¹³ A zöld szín nyugtatja a szemet, ez pedig Monet szembetegségére jótékony hatással volt. Műtétje előtt a zöld színű lencse teljesen átszínezte a festő világát, műtétje után pedig nemcsak a szemének, hanem az agyának is alkalmazkodnia kellett a megváltozott látáshoz.

Színek és festékek boncasztalon

A festmény legkülönlegesebb pigment-komponensének gyors bemutatása: titánfehér az ólomfehér helyett

Monet leírásából jól ismerjük az ólomfehér festék szürkülésének problémáját, és azt, hogy erős szárítóképessége miatt nem felelt meg tökéletesen az impresszionista festés-mód igényeinek. Monet mindig az igazi vakító fehér szín használatára vágyott.¹⁴

Közismert, hogy Monet egyik legjobb barátja Sennelier¹⁵ volt, akit az impresszionista festékhasználat atyjának is neveznek. Sennelier gyakorta látta vendégül festő barátait, akik kedvükre alkothattak a festékmester kertjében. Monet hön vágyott vakító fehér festékből kiindulva lehetségesnek tartjuk, hogy a festékmester gyakran tesztelés alatt álló festékekkel is megkínálta festő barátait.

7. ábra *Íriszek* – IRIS JAUNES, 1924–1925. Részlet egy eddig nem vizsgált kései Monet festményből.

A legvakítóbb ismert fehér festék a titánfehér, vagyis a Titanium dioxid (TiO_2). Titántartalmú pigmenteket már a XVI. században használtak, ez egy zöld drágakő¹⁶ porított alakja volt, amelyet szakrális témák ábrázolásánál alkalmaztak előszeretettel.

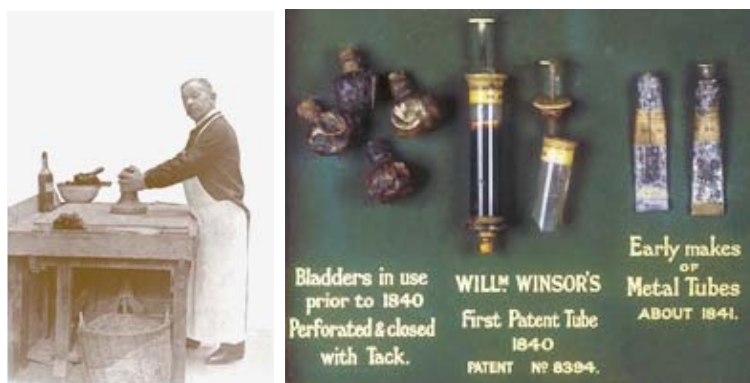
¹⁴ Érdeemes néhány szót újra ejtenünk az impresszionista festés módszeréről is. Az impresszionisták egyik alaptörvénye, hogy fekete színt szinte sohasem használtak. A ragyogás és csillogás megörökítésére és közvetítésére minden színhez fehér festéket keverték, amellyel a levegőtávlatot érzékeltették.

¹⁵ http://www.sennelier.fr/en/about_us.php (2011. február 15.)

¹⁶ <http://cameo.mfa.org/materials/record.asp?key=2170&subkey=8828> SHPENE nevű titán tartalmú ásvány bővebb ismertetése (2011. február 15.)

De ne szaladjunk ennyire előre. Érdeemes néhány mondatban megismerkednünk a festékek gyártásával, az impresszionista festőpalettával és ehhez kapcsolódóan Monet színhasználatával ahhoz, hogy a szürkehályog okozta színlátást jobban megértsük.

Párizs a művészet központjaként nagyon sok festőnek adott otthont az 1870-es évektől. A művészek kiszolgálására egyre több kiskereskedés alakult, ahol kézi módszerekkel, majd később gépesítve állították elő a festékeket. Kezdetben a festékeket por alakban árulták, amiket a festőművész saját receptje szerint kevert össze olajakkal és egyéb töltőanyagokkal, hogy kenhető olajfestéket kapjon végeredménynek. Bár 1841-ben szabadalmaztatják, de az 1860–70-es évektől terjed el széles körben a fémtubusos olajfesték, amely nagymértékben megkönnyítette a festés folyamatát.¹⁷ Az előre bekevert színek skálája gyorsan bővült, a festékek receptjeit a legmélyebb titok övezi a mai napig. A pigmenteknek három fő felhasználási területe ismert, az első az olaj-, a második a vízfestékek, a harmadik pedig a pasztellkréta előállítás. A pigmenteket kémiai tulajdonságuk szerint is két részre lehet osztani, szerves és szervetlen pigment alapanyagok szerint csoportosítva.

8. ábra bal oldalon: Sennelier, az egyik legismertebb párizsi festékmester maga őrölte az olajfestékhez az alapanyagokat. 1890. körül. Jobb oldalon a Winsor & Newton festékgár csomagolásai.

A legtöbb festékmester eredeti foglalkozása kémikus volt; így jól ismerték az elemek egymással való kémiai és fizikai reakcióját. A vegyészet fejlődésével az 1870-es évek vége felé egyre több mesterséges pigmentet állítottak elő; illetve a kis festékgyártó manufaktúrák mellett a festékgyártó gyárak is elkezdtek megjelenni. Azt, hogy melyik festékmester mit kevert titkos receptjébe, senki sem tudja. Arról, hogy mikor és milyen festékeket próbáltattak ki festőművész barátokkal, írásos adat nem maradt fenn. Tapasztalatok szerint, a végleges új szín vagy festék piacra dobását 3–4 év kísérleti szakasz előzte meg, ahol a vegyi anyagok reakcióját, a pigmentek színtartósságát tanulmányozták.

¹⁷ Gondoljunk csak az impresszionista festőkre, akik így könnyűszerrel festhettek a szabad ég alatt fémtubusos olajfestéket használva.

9. ábra Claude Monet a Vízililiomok című pannója előtt, palettájával. A paletta közelebről.

Monet 1910-es évek palettája a következő színekből állt:¹⁸ ólomfehér (lead white), kobalt lila (cobalt violet), smaragdzöld (viridian green), kobalt kék (cobalt blue), ultramarin (french ultramarine), cinóbervörös (vermillion, cinnabar), kadmiumsárga (cadmium yellow), kadmium narancs (cadmium orange), cinksárga (zinc/barium yellow), vörös lakk/krapplack (red lake, alizarin).

De hogy kerül a vizsgálatunk középpontjába a titánfehér? A titánfehér festékként való gyártását 1916-ban kezdték el. A titánfehérnek kétféle változata ismert, az egyik a rutil, a másik az anatáz típusú. A titánfehér festék a '20-as évek végétől terjed el a kereskedelemben, de Monet palettájának esetében a Sennelierrel való kapcsolata miatt az említett festék használata korábbra is tehető, így a festmény feltételezett keltezésével egybeeshet. Legjobb tudomásunk szerint – amelyet Ashok Roy¹⁹ úr is megerősített – az egyik utolsó festék és pigmenthasználat szempontjából vizsgált Claude Monet festmény az 1917-es keltezésű egyik „Vízililiom” vázalt volt, tehát adatok hiányában nem tudunk párhuzamba állítani festményeket az 1920-as évekből.

Részlet Ashok Roy restaurátor professzor leveléből, amelyben a kép problematikáját tárgyalja: (2009. január 22. – levelezés a szerzővel).

„Thank you for your interesting enquiry regarding Monet and titanium white. The latest pictures by Monet examined here are Waterlilies (NG6343; after 1916) and Irises (NG6383; c.1914–17).

¹⁸ National Gallery Technical Bulletin, Vol.: 28. Ashok ROY: Monet's Palette in the Twentieth Century. Monet palettáját Mr Roy kiváló leírásából ismerjük legjobban.

¹⁹ Ashok ROY festéstechnikákkal foglalkozó művei: http://www.allbookstores.com/author/Ashok_Roy.html (2011. február 15.)

[...] While it is certainly true that some pigments had been used experimentally by painters before patents were issued, most of the evidence suggests that titanium white was not widely available until about 1920 or in fact rather later. Laver cites the earliest occurrence in a picture by Jean Arp of around 1924. It is therefore not absolutely ruled out that Monet could have used the pigment at the end of his career, but there is no firm evidence one way or another unfortunately.”

„Nagyon köszönöm Monet és a titánfehér használatáról szóló érdekes vizsgálatát. A Monet életmű késői darabjai közül mi a Tavirózsák (NG6343; 1916 után) és az Íriszek (NG6383; 1914–17 között) alkotásait vizsgáltuk, később keletkezett képeket nem.

[...] Bár kétségkívül igaz, hogy a szabadalmaztatás előtt a festők kísérleti jelleggel használtak bizonyos festékeket, de a legtöbb vizsgálat azt támasztja alá, hogy a titánfehér széles körben 1920 után volt elérhető. Laver az egyik legkorábbi előfordulását egy Jean Arp festményénél mutatta ki, amely 1924-es keltezésű. Nem feltétlenül zárható ki ezért, hogy Monet élete végén használt volna titánfehéret, de erre jelenleg sajnos nincs szilárd bizonyíték.”

Az impresszionista festésmóddhoz ragaszkodva e kép létrehozásánál kimutatható minden elemzett minta esetében, hogy az alkotó az összes színhez hozzákeverte a titánfehér színt, így érve el a fény-árnyék remegését.

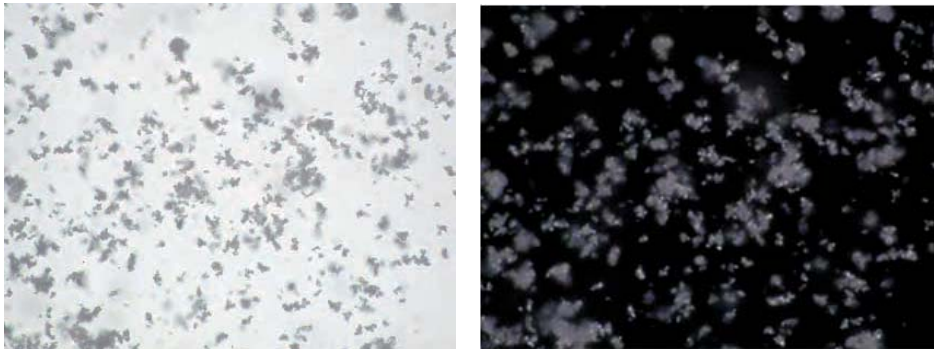
De miért éppen a titánfehér? A fejezet elején már utaltunk arra, hogy a titánfehér a legfehérebb fehér festék a festékgyártás történetében. Monet látásának romlása a fehér szín látását is erősen befolyásolta. Többször írt arról, hogy keresi a legfehérebb fehér anyagot, amit feltehetően a titánfehér²⁰ festékben talált meg élete végén.

Alább a festményből szakrestaurátor által kiemelt fehér mintát hasonlítjuk össze a PIGMENT COMPENDIUM²¹ titánfehér mintájával. Az elemzés eredménye azt mutatja, hogy nemcsak műszeres, hanem optikai vizsgálatok is igazolják a korai titánfehér jelenlétét a festményben.²²

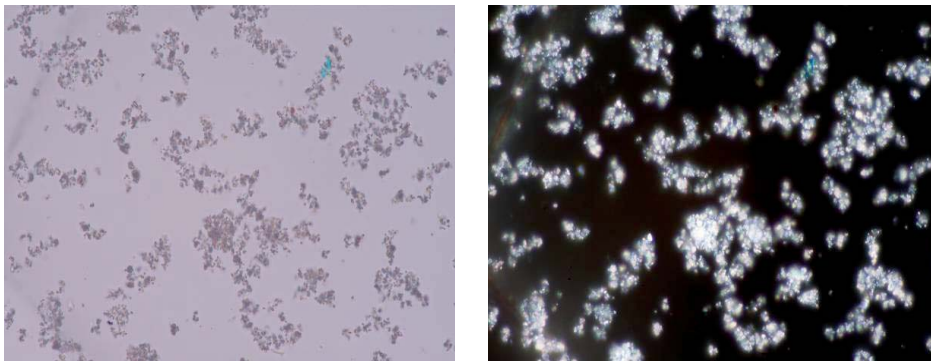
²⁰ A titánfehér stabil szerkezetű, így jól vegyül minden festőszerral és egyéb pigmenttel.

²¹ A PIGMENT COMPENDIUM – A Dictionary and Optical Microscopy of Historic Pigments 2004.

²² A festmény egyéb pigment komponenseinek vizsgálata egyértelműen a fentebb leírt paletta színeit mutatja.

10. ábra A kötetben közölt titánfehér áteső normál és polarizált felvétele. 1000 x (320. oldal. bal oldal: PPL/100_ . Fine-grained jobb oldal: XPL/100_.)

11. ábra A titánfehér festék megjelenése a vizsgált festmény felületéből vett minta alapján (1000x felvétel- áteső normál és polarizált fényű mikroszkópos felvétel). Fehér ruhás hölgy ruhájának komponense a festmény közepéről.

A fenti fotografiákon jól látszik az egyezés a két közölt titánfehér minta között. Alább bemutatjuk, miért olyan fontos a datálás szempontjából a roncsolásmentes anyagvizsgálat eredményének tökéletes kiértékelése.

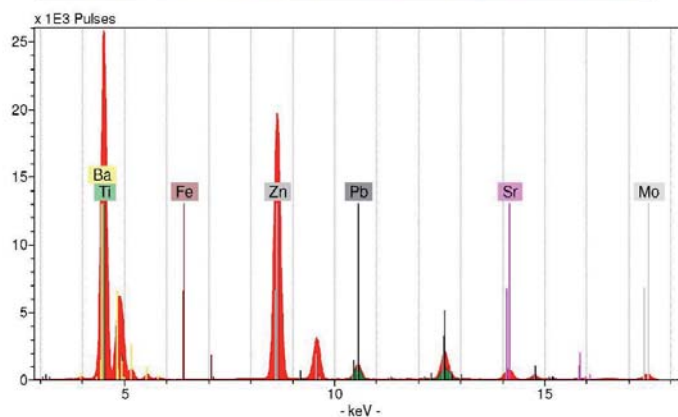
Az XRF adatok szerint a BaSO₄-gyel kevert titánfehéret tartalmazza a festmény. De ez mit jelent a festményünk esetében? Erre a kérdésre Joseph G. BARABE senior kutató (Mc. Crone Group) leveléből kapunk egyértelmű választ: „The first artist pigments in general production were, according to Dr. Mc Crone, in 1923 (anatase with BaSO₄, and 1925, anatase with CaSO₄).” Vagyis: „Dr. Mc Crone szerint általában az első művész pigmentek előállításához 1923-ban az anataz típusú titánfehérhez BaSO₄-ot kevertek, majd 1925 után az anatazt a CaSO₄-tal vegyítették.”²³

A pigmentek vizsgálata persze önmagában sok kérdésre nem ad választ. Vizsgáljuk meg a festményt egyéb szempontok alapján is.

²³ A szerző kiegészítései a titánfehér típusát illetően.

Identification of the pigments at several locations

Mainly composed of Ba, Zn and Ti with traces of Fe. The Pb is in the background partially hidden by the overlaying pigment; note the differences between the lead metal (green) and the lead signal in the sample.

12. ábra Dr. Roald Tagle BRUKER ARTAX 800-as XRF géppel végzett mérése a fehér területen (nő ruhája). Részlet a dokumentumból. A fehér területek főbb komponensei: bárium, titán, cink.

A kép háta, pecsét és írások, érdekes detektívtörténet

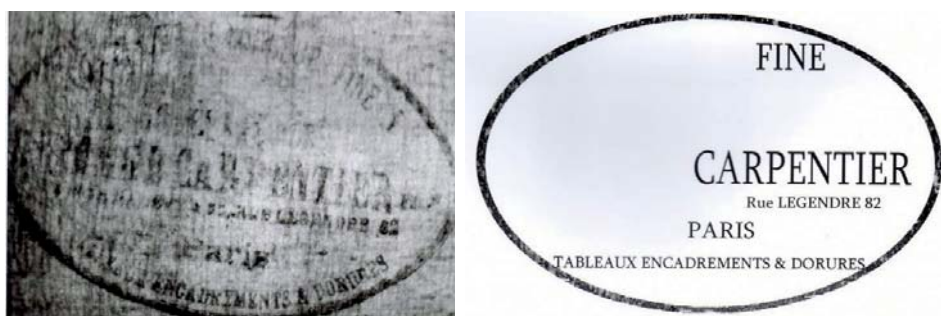

13. ábra A festmény hátoldalának mai állapota normál felvételen

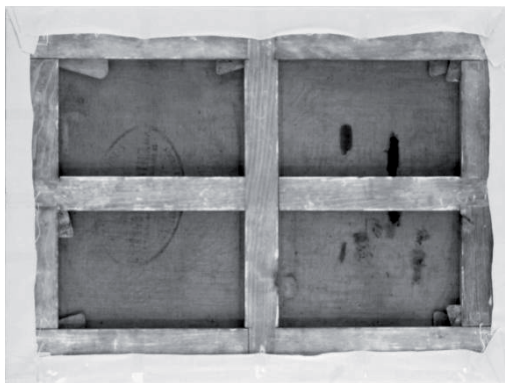
A vászon 1870–80 körüli, finom szövésű.²⁴ A kép hátoldalán, infravörös felvételen jól kiolvasható a vászon gyártójának pecsétje. A festmény hátát az utolsó restaurálás alkalmával konzerváló anyaggal vonták be, ezért szabad szemmel alig észrevehető az említett jelzés. A vakráma pedig még kevesebbet enged láttatni belőle. Mivel a festményről több vizsgálati dokumentáció is készült, egy szabadon látható pecsétet reprodukálunk²⁵ a korábbi vizsgálatokból kiemelve.

²⁴ http://www.museenkoeln.de/ausstellungen/wrm_0802_impressionismus/info_e.asp?lang=en&id=1 (2011. február 15.) alapján. Az ismertett projekt keretében kiemelt impresszionista festők munkáit vizsgálták festéstechnikai szempontok alapján elemezve. Kategóriák a következők: művész neve, dátum, művészellátók, alapanyagok, formátum és méret, vakráma, alapozás, alapozó szín, alárajzoló technika, alárajzolás karaktere, paletta, festési technika, festő eszközök, aláírás, felületi befejezés – lakkozás, különleges jegyek. A dolgozat további részében gyakran hivatkozunk a Kölni Múzeum e projektjére a dolgozathoz kapcsolódó internetes hivatkozások megjelölésével (részletezés nélkül).

²⁵ Vizsgálati dokumentációk 2004 és 2005-ből: Laboratoire d'Analyses d'Objets d'Art – Gilles Perrault, Magyar Restaurátorok Egyesülete, Szentkirályi Miklós restaurátor művész. A általuk készített vizsgálati anyag és jegyzőkönyv megtekinthető laborunkban, mint ahogy a festménnyel

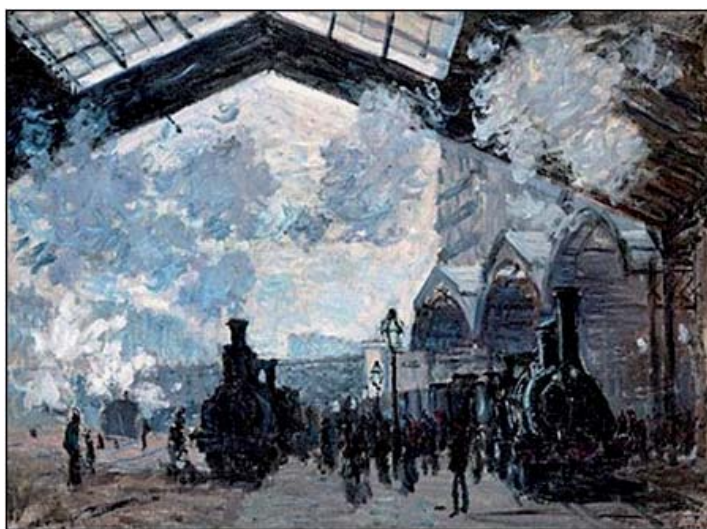
14. ábra A festmény hátoldalán látható pecsét infravörös felvételen és a pecsét lehetséges rekonstrukciója.

15. ábra Infravörös felvétel a festmény elejéről és hátuljáról. A kép hátán jól látszanak a firkálások és a pecsét.

kapcsolatos összes levelezés, amelyet Josef Pataki úr bonyolított és bocsátott rendelkezésünkre az elmúlt 10 évben. A következőkben a levelezés kivonatát idézzük csak, a levelezés nyomtatott formában szintén laborunkban tekinthető meg. Levelezés folyt a következő személyekkel: Jo Kirby Atkinson, Pascal Leebreuche, D'Orsay Múzeum, Clothilde Rothmayer.

A hordozó jelzését más, korabeli művek hátoldalán is meg lehet találni. A vászon és a hozzátartozó pecsét korabeli használatára a következő véleményeket gyűjtöttük össze.²⁶

16. ábra Gare Saint-Lazare, a festmény 1877-es kelezésű, ugyanarra a márkajelű vászonra készült, mint a vizsgált festményünk.

- Jo Kirby Atkinson²⁷ asszony (Londoni Nemzeti Galéria) igazolta, hogy a képünk hátulján látható pecsét azonos a „La gare St. Lazare 1887” festmény hátoldalán látható pecséttel.
- Pascal Lebreuche²⁸ véleménye a pecsétről és a vászonról: „A pecsét megerősíti (bizonyítja) az ön által feltételezett 1878–1880 évek között létrehozott alkotás születési idejét, amelynek felületén a »Vétheuil táj« című alkotás látható.”
- D’Orsay Múzeum: ez a vászonkészítő cég nagyon ismert volt a XIX. században, a cég neve előfordul Monet és más művészek vonatkozásában is.

²⁶ A levelek eredeti nyelven a Tondo SP1 Kft irodájában tekinthetők meg.

²⁷ Jo Kirby Atkinson : The Scientific Department of the National Gallery vezetője.

²⁸ A festmény tulajdonosának megkeresésére érkezett válasz, melyben a vászon és a pecsét eredetéről kérdezték a szakértőt. 2007-es levelezés. Eredeti levél a tulajdonosnál. A szakértő elérhetősége: <http://www.courtauld.ac.uk/people/labreuche-pascal.shtml>

17. ábra Bal oldalon: Gustave Caillebotte- Laundry Drying on the Banks of the Seine , c. 1892, olajvászon, 105.5 x 150.5 cm című festményének hátoldalán szereplő CARPENTIER pecsét. Jobb oldalon: a Szent Lázár pályaudvar című festmény hátoldalán szereplő CARPENTIER pecsét. A pecsétet gyakran újragyártották, ezért sok a variáció.

- Clothilde Rothmayer²⁹ igazolja, hogy a vásznat előállító cég már az 1880-as évek elejétől adott el vásznat ilyen pecséttel Claude Monet-nak.

A vászon előre elkészített alapozással rendelkezik, a kereskedelemben kapható mérete 46cm x 60 cm volt, amely például Sisley és Gustave Caillebotte kedvelt méretei közé is tartozott.³⁰ A vászon a kép szakszerűtlen tárolásának, a húzószélnek és az új vakrámának köszönhetően nyúlt meg körülbelül 1cm-rel.

A vászon hátoldalán egy érdekes írás található, amely az aláírás szerint Gróf Károlyi Mihálytól, Magyarország miniszterelnökétől származik. Az írást írásszakértő hitelesítette.

A kép hátulján olvasható szöveg datálása 1918-as, ami véleményünk szerint nem hiteles, így az írás nem segít a festmény keletkezésének behatárolásában.

Az indoklásunk a következő: Gróf Károlyi Mihály az őszirózsás forradalom bukása, és az azt követő politikai események hatására emigrációba kényszerült 1919. július 4-én. Először Ausztriában, Csehszlovákiában és Szerbia területén élt. Távollétében a Horthy-rendszer 1923-ban hazaárulás és hűtlenség vádjával elítélte és vagyonát elkobozta. 1924-től Londonban és Párizsban élt, az emigráció radikális szocialista, azaz „károlyista” szárnyának vezéregyénisége volt.

Károlyi Mihály azon a napon, amikor elhagyta az országot, levelet írt Landler Jenőnek a házi őrizetről, amely levél rávilágít a festmény tulajdonjogára (eredeti levél digitalizálva).³¹

²⁹ Clothilde Rothmayer: Musee Marmottan Monet művészettörténésze

³⁰ http://www.museenkoeln.de/ausstellungen/wrm_0802_impressionismus/02_abb1.asp?lang=en&typ=format&val=30 (2011. február 15.)

³¹ A levél eredeti helyesírással közölve: „1919. juli 4. Kedves Lanler Két hónapja lesz annak hogy a belugyi kormány Rendlekezése folytán Lakásomat (Svábhegy) Lorant út 22 engemet Detectivec őriznek Minden kettő kettő felvalta tete ezt a szolgálatott. Igy összesen 8-10 ember fordult meg nalam szolgálatukat jól és pontossan végeztek ebben nem volt baj. Ellenben legnagyobb csodatatom

TOILES POUR PEINTURE A L'HUILE TENDUES SUR CHASSIS									
NUMEROS	DIMENSIONS			TOILE ORDINAIRE			TOILE 1/2 FINE	TOILE FINE	
	FIGURE	PAYSAGE	MARINE	CHASSIS ordinaires carrés	CHASSIS à clés, carrés modèle déposé (1)	CHASSIS ordinaires ovales	CHASSIS à clés, carrés modèle déposé (1)	CHASSIS à clés, carrés modèle déposé (1)	CHASSIS à clés, ovales anciens
	m. m.	m. m.	m. m.	fr. c.	fr. c.	fr. c.	fr. c.	fr. c.	fr. c.
1	0 22 × 0 16	0 22 × 0 14	0 22 × 0 12	» 60	» 65	1 50	» 70	» 85	3 50
2	0 24 × 0 19	0 24 × 0 16	0 24 × 0 14	» 65	» 75	1 60	» 80	1 »	3 75
3	0 27 × 0 22	0 27 × 0 19	0 27 × 0 16	» 70	» 85	1 75	» 95	1 20	4 »
4	0 33 × 0 24	0 33 × 0 22	0 33 × 0 19	» 80	1 05	2 »	1 20	1 50	4 75
5	0 35 × 0 27	0 35 × 0 24	0 35 × 0 22	» 90	1 25	2 25	1 40	1 75	5 50
6	0 41 × 0 33	0 41 × 0 27	0 41 × 0 24	1 »	1 50	2 50	1 70	2 20	6 »
8	0 46 × 0 38	0 46 × 0 33	0 46 × 0 27	1 30	1 75	3 »	2 10	2 70	6 50
10	0 55 × 0 46	0 55 × 0 38	0 55 × 0 33	1 50	2 25	3 75	2 70	3 55	8 50
12	0 60 × 0 50	0 60 × 0 46	0 60 × 0 38	1 80	2 55	4 25	3 10	4 15	9 50
15	0 65 × 0 54	0 65 × 0 50	0 65 × 0 46	2 »	3 »	4 50	3 60	4 85	11 »
20	0 73 × 0 60	0 73 × 0 54	0 73 × 0 50	2 50	3 50	5 75	4 20	5 70	12 50
25	0 81 × 0 65	0 81 × 0 60	0 81 × 0 54	2 80	4 15	6 75	5 05	6 80	14 »
30	0 92 × 0 73	0 92 × 0 65	0 92 × 0 60	3 30	5 15	7 50	6 30	8 55	15 »
40	1 » × 0 81	1 » × 0 73	1 » × 0 65	4 25	6 10	9 »	7 55	10 15	20 »
50	1 16 × 0 89	1 16 × 0 81	1 16 × 0 73	5 25	7 65	11 »	9 35	12 75	22 »
60	1 30 × 0 97	1 30 × 0 89	1 30 × 0 81	6 25	8 95	13 »	11 05	15 15	28 »
80	1 46 × 1 14	1 46 × 0 97	1 46 × 0 89	8 20	11 60	16 »	14 30	19 70	32 »
100	1 62 × 1 30	1 62 × 1 14	1 62 × 0 97	10 »	14 65	20 »	18 05	24 80	36 »
120	1 95 × 1 30	1 95 × 1 30	1 95 × 1 14	12 »	18 15	22 »	22 20	30 30	40 »

(1) Voir figure, page ci-contre.
 NOTA. — Les Châssis hors mesure sont livrés dans les 24 heures de la réception de la Commande.

18. ábra A kereskedelmi forgalomban kapható vásznak méretei.

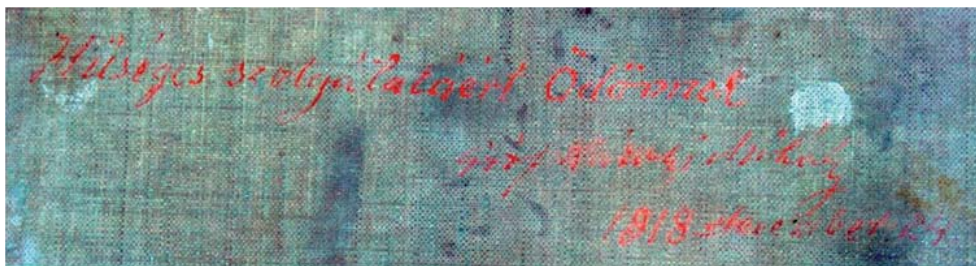
Vizsgált vászon: 2. oszlop, 12. sor (P12-es forma)³²

A Károlyi Mihályt ért vagyonek kobzás az a tény, amivel a vászon hátoldalán olvasható szöveg magyarázható. Ha az írásnak bármilyen formájában hihetünk, a festményt a gróf nagy eséllyel kártán nyerte a '20-as években (1925 után, de 1929 előtt). Azonban annak érdekében, hogy a vagyonek kobzás alkalmával a Horthy-rendszer ne vegye el a festményt, papíron egy fiatal barátjának, Mihályi Ödönnek ajándékozta.

s ez készített engem ezen sorok írására cselekedeteikről -akik feltétlenül megbízhatók (az egyik 35 éve van szolgálatomban) megtudtam hogy a leg erősebb módon beszéltek a mai Rendszer és kormány ellen. Folyton annak a Remenyüknek adtak kifejezést bár jönne mar az ellenség -a mai kormány elkergetése — az egész haz nép megbotrányozott ezen beszéd felett. mind ezt nyíltan tettek az egyik nyíltan Tisza Istának valota magát -Eleinte nem törődtem sokat ezekkel a pletykakka— de mint hogy ez állandóan és szinte Rendszeresen folyik kotelesseggemnek tartom erről értesíteni. Szíveles üdvözlettel (A legnagyobb ellenforinak valami szerb neve van Mihalowiczhoz hasonló) Karolyi csak kettő viselkedett tartozkodoan Lukács és még egy (Gaál) nevet nem tudom Különben is nevüket nem ismerem.” (http://tormayc.webs.com/tc_szmf.html) (2011. február 15.)

³² http://www.museenkoeln.de/ausstellungen/wrm_0802_impressionismus/02_abb1.asp?lang=en&typ=format&val=30 (2011. február 15.)

Az 1918. december 24-i keltezéskor (Kolozsvár román megszállása) Mihályi Ödön³³ kassai fiatalember, később híres író még csak 19 éves volt; bár kommunista hűségét több levélben is bizonyította Károlyi felé, az ajándékozás teljes mértékben kizárt. Az urak valószínűleg még nem ismerték egymást a kérdéses időpontban. Írásszakértői vélemény szerint viszont a kézírás származhat Károlyitól. A kép történetének visszakövethetlensége miatt továbbiakban ezzel a szállal nem foglalkozunk, bár művelődéstörténeti szempontból kétségkívül érdekes adalékkul szolgálhatna Gróf Károlyi Mihály életét kutató szakértőknek.

19. ábra Az ajándékozási mondat. Bár írásszakértő szerint az írás Károlyinak tulajdonítható, a mondat datálása nem fedti a valóságos keltezés idejét. „Hűséges szolgálataiért Ödönnek / Gróf Károlyi Mihály / 1918. december 24.”

20. ábra A festmény hátoldalának UV képe. A tinta és a pecsét is jól látszik UV fényben- vakráma nélkül készült felvétel. A tinta pupurin tartalmú, 1920-as évek.

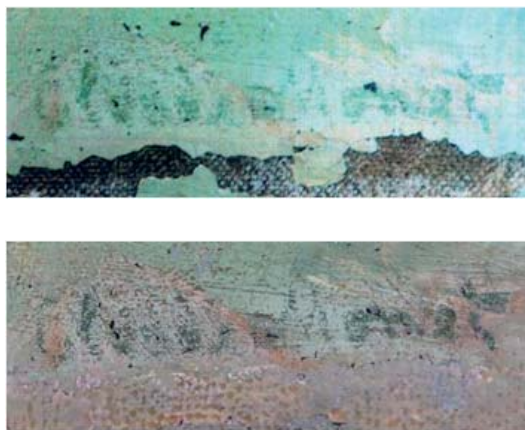
³³ Mihályi Ödön (Lemes, 1899. ápr. 5 – Kassa, 1929. júl. 1.): író, költő. Kassán végzett középiskolai tanulmányai után apja bogdányi birtokán gazdálkodott. Tagja lett a Sarlós Mozgalomnak. Írásait a Bécsben kiadott Testvér és Tűz közölte. Elsők között figyelt fel a parasztság problémáira: a falusi életforma iránt érzett rajongás és bizonyos fokú melankólia érződik szigorú tömörségű verseiben. Főbb művei: Márciusi tribün (versek, Kassa, 1922); Galambot várok (versek, Pozsony, 1928); Felszökő föld (versek és próza, Lesznai Anna és Márai Sándor előszavával, Budapest, 1931).

Az alapozó- és festékréteg a vászonhoz rosszul tapadt, a restaurálás alkalmával a szakrestaurátor fixálta a festményt. A később ismertetett röntgenképen jól kitűnik az alsó festmény töredékessége; ugyanez látszódott az égen nyitott kutatóablakban³⁴ is, ahol az alsó réteg töredezettsége és repedezettsége volt látható.

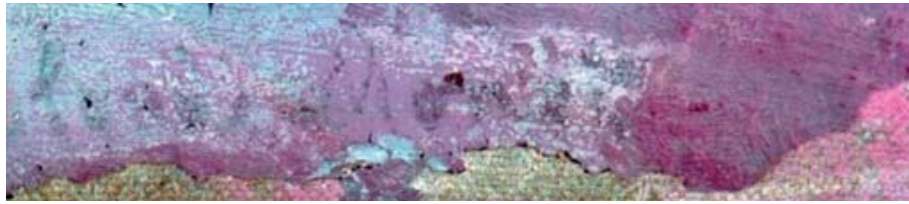
21. ábra A jobb kép: a szignatúra részlete restaurálás előtt; bal kép: a kép jobb oldalának részletfotója.

Az előzetes restaurátori szakvélemény szerint (Szentkirályi Miklós – Magyar Szépművészeti Múzeum) is erősen sérült a festmény, több helyen a felső festményt is kiegészítették és átfestették. A festmény jobb alsó sarkában olvasható „Claude Monet” aláírás kétségtelenül az eredeti képfelületen van, tehát egyidős a felső kép keletkezésével.

22. ábra A felső képen olvasható az aláírás restaurálás előtti állapota – alatta a festmény aláírása a restaurálás után.

³⁴ A kutatóablak: azzal a céllal bontották meg a kép felső rétegét a szakrestaurátorok, hogy az alsó képen, a röntgenfelvétel alapján feltételezhető szignatúrát vizsgálják. A röntgenkép alapján „Mo.” írás látszik.

23. ábra Az aláírás UV fényben. Jól látszik a titánfehér (sötétlila) általános megjelenése ott, ahol nincs lakk a képen. Restaurálás előtti állapot.

24. ábra a festmény felülete UV fényben – restaurálás előtt és után. A sötétben megjelenő területek a friss javításokat jelentik, az UV fényben izzó sárga területek kadmium sárga pigmentet jelölnek.

A festmény állapotáról (UV fényben vizsgálva) általánosan elmondható volt, hogy a festmény felületét erősen szennyezett lakkréteg borította. A lakkréteget megbontva az UV fényben jól látszik a titánfehér sötétlila megjelenése a szignatúrát bemutató felvételen. A lakkréteg töredezett és egyenetlen volt.

A festményről digitális röntgenkészülékkel készült elemző felvétel. Az elvégzett vizsgálat alátámasztotta a korábbi feltételezést, miszerint a festmény minimum egyszer át van festve. A röntgenképen egy gyümölcsökkel teli kosár látszik egy kancsóval, sötét háttér

előtt fehér terítőn. A röntgenfelvételen látszó festmény a szemmel látható kép 180°-os elforgatása után keletkezett, amely a festőművészeknél megszokott átfestési gyakorlat.

A kép témája, gyümölcsök, korsó, kortársak és analógiák

Claude Monet életművéből nem ismeretlen a gyümölcsös csendélet fogalma; ismereteink szerint több ilyen tárgyú festményt is alkotott az 1880-as években. A vizsgált festményünk röntgenképe alapján megpróbáljuk bemutatni az analógiákat, amelyek meglepő módon Cézanne és Sisley munkásságában is keresendők.

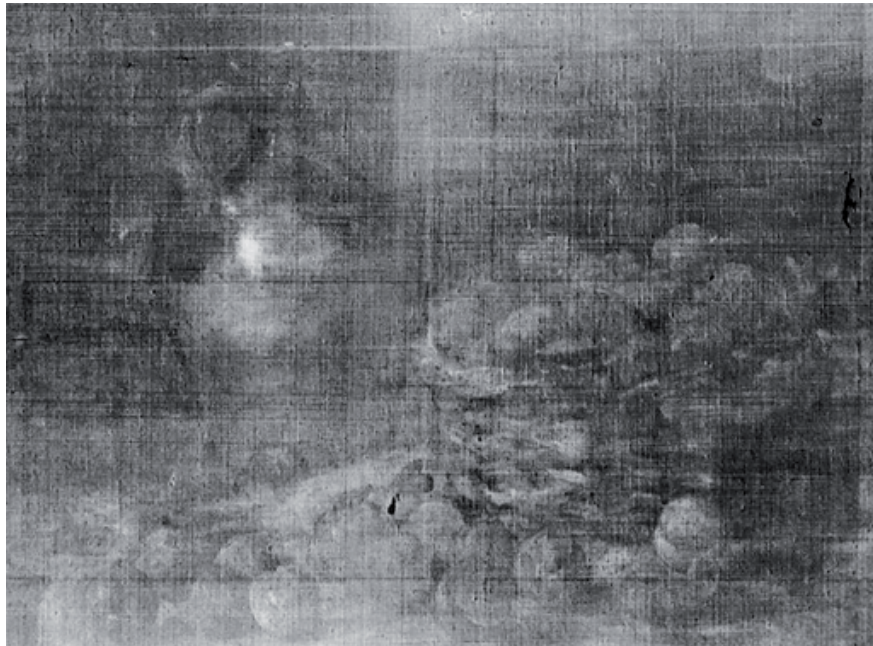
Az analógiák keresésekor Claude Monet életművéből a következő kompozíciókat választottuk ki.

25. ábra Balra: 1880-as évek eleji csendélet. Jobbra: egy másik gyümölcsöscsendélet Monet-tól.

A fent bemutatott analógiákon is jól látszik, hogy a vizsgált kompozíció elemei a kancsó kivételével megtalálhatóak a festményen. A röntgenkép fehér felülete ólomfehérrel festett asztalterítőt ábrázol. A vizsgált kompozíciónkon az asztal széle nem látszik, a gyümölcsök hasonló, szétszórt elrendezésben helyezkednek el.

Claude Monet kedvelte a fonott kosarak szerepeltetését festményein. A fenti kosár inkább lapított alakú, ellenben az alább közölt festményen szereplő magasabb oldalfalú kosárral. A röntgenképünkön egy harmadik féle kosár szerepel, amelynek fonása szögletesebb alakot ad a tárolónak.

26. *ábra* a festményről készült digitális röntgenképen jól látszanak a csendélet alkotóelemei.

A festmény kosarát és gyümölcseit az analógiák alapján könnyen be lehetett azonosítani szerzőség szerint, de a korszó kérdésére, aminek nyaka alatt sötét folt található, kortársak műveinek tanulmányozásával kerültünk közelebb a válaszhoz.

A röntgenkép elemzésének bevezetéseként had idézzünk egy pár mondatot a Sisley, Cézanne és Monet kapcsolatát bemutató írásból.

„From April 15th to May 15th, 1874, a group of independent young French painters who had formed a société anonyme that included Monet, Renoir, Pissarro, Sisley, Cézanne, Degas, Guillaumin and Berthe Morisot, held an exhibition, apart from the official Salon, at the studio of the photographer Nadar.”³⁵

„1874. április 15-től május 15-ig független fiatal francia festőművészek egy csoportja, akik művészcsoportot alapítottak, Monet, Renoir, Pissarro, Sisley, Cézanne, Degas, Guillaumin és Berthe Morisot közreműködésével rendeztek kiállítást a hivatalos SALON kiállításon kívül Nadar fotográfus stúdiójában.”³⁶

³⁵ http://www.serdar-hizli-art.com/modern_painting/impressionism.htm (2011. február 15.)
http://www.nadar1874.net/index_ing.htm (2011. február 15.)

³⁶ A szerző fordítása.

A felsorolt festők barátsága és impresszionizmushoz kötődő tevékenységük szinte végigkísérte művészetüket. A csoport részleges felbomlása 1883-ban következett be az „Új generációs” festők megjelenésével (pl. Vincent van Gogh).

„Az említett impresszionisták hasonló csendéleteit vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy a szerzők nagy eséllyel alkothatták akár egy műteremben hasonló tárgyú képeiket. Erről akkor bizonyosodtunk meg, amikor az alább közölt festményekre rátaláltunk.”³⁷

27. ábra Cézanne két, gyümölcsöket ábrázoló csendélete. (1880 körül).

28. ábra Sisley gyümölcsös csendéletei (1880 körül).

A példából látható, hogy tárgymegjelenítés szempontjából mindkét festőóriás formavilágában megtalálhatóak a vizsgált festmény röntgenképén látható csendélet alkotóelemei. A röntgenképen szereplő korsót a nyakán látható sötét folt alapján összevetettük a Cézanne csendéletén szereplő korsóval, amelynek végeredménye, hogy a modellként alkalmazott korsó a különleges ismertetőjel és a formája alapján is ugyanaz Cézanne gyümölcsös csendéletei és az általunk elemzett kép esetében.

³⁷ A fenti állítás egyelőre neve elhallgatását kérő francia művészettörténésztől származik.

29. ábra Cézanne és Monet kancsóinak összehasonlítása, feltűnő a két korsó hasonlósága.

A színek megadásánál illetve a kép pszeudo visszaállításánál nagy segítségünkre voltak a festményből készült keresztmetszet csiszolatok és a korabeli festékhasználat anyagszerete.³⁸

A Claude Monet által festett analógiákat felhasználva megpróbáltuk színesben rekonstruálni a röntgenképet. A korsó, mivel egyéb Claude Monet csendéleten nem találtunk hasonló darabot, a Cézanne képről került át a digitálisan helyreállított festményre.

A rekonstruált festmény és a Monet csendéletek egyéb kutatási anyagát alább ismergetjük, amely szintén nagy segítségünkre volt a kép helyreállításában.

Throughout this synthetic period Cézanne painted numerous still-lives that reflect his constructive concerns at this time (see fig. 15). In *Still-life* (1883-7; Cambridge, MA, Fogg) he used a dark background, as he had in earlier works, and, as in many still-lives, he also included a tablecloth to provide tonal contrast and to add structure through the creases and folds. Such later works

30. ábra A sötét háttér említése Cézanne-nál hasonló csendéletek esetében.³⁹

³⁸ NATIONAL GALLERY TECHNICAL BULLETIN: VOLUME 28, 2007. Monet's palette in the Twentieth Century: Water-Lilies and Irises by Ashok Roy. 58. Notes on the palette: Lead white, Cobalt violet, Viridian, Cobalt blue, French ultramarine, Vermillion, Cadmium yellow, Cadmium orange, Zink/Bariumyellow, Red lake. Lásd a dolgozat elején bővebben kifejtve.

„The National Gallery possesses two large canvas paintings by Claude Monet: *Water-Lilies* (after 1916) and *Irises* (1914–17). Both were painted in his studio at Giverny. Towards the latter part of his career Monet changed his palette and method of painting and began to paint more simply and on a much larger scale than in his earlier work. At the same time he appears to have restricted his palette to materials which he believed would guarantee the better survival of his paintings. For this reason he abandoned chrome yellow pigments (with the exception of zinc chromate yellow) and consistently used cadmium yellows instead; he took up cobalt violet (cobalt arsenate) and no longer used 'emerald green' (copper acetoarsenite), only employing viridian for his later works. These changes in materials and methods from Monet's pre-twentieth-century work are described.”

³⁹ The Grove dictionary of art: From Monet to Cézanne : late 19th-century by Jane TURNER. moma. org/m/explore/collection/art_terms/1053/0/1.iphone_ajax?klass=artist. Ed: Geneviève (2011. 02. 15.)

31. ábra Paul Durand-Ruel étkezője, az ajtókat Claude Monet festette ki.⁴⁰

Monet-csendéletek⁴¹ és Paul Durand-Ruel

„The exhibition at the Phillips Collection also features still lifes by »the quintessential Impressionist landscape painter«, Claude Monet (1840–1926). During his career, he produced almost 2000 catalogued works, including 64 still lifes. [...]

Monet experimented with the range of contemporary still-life styles especially in the 1860s and early 1870s. Although they were not at the center of his work, almost from the very beginning of his career, his still lifes fetched high sums and were sought after by collectors, among which Paul Durand-Ruel was the most notable. In the 1880s and 1890s, Monet’s reputation as a leading artist was well-established. [...] He continued to produce only a few still lifes with the exception of 36 decorative panels of fruit and flowers commissioned by Durand-Ruel for his dining room doors. These compositions presage the decorative impulse of his famous water lily canvases.”

„A Philip Gyűjtemény a »nagy impresszionista tájképfestő« Claude Monet életéből a csendéletekre is fókuszál. Életművében több, mint 2000 katalogizált munkája közül 64 csendélet. [...]

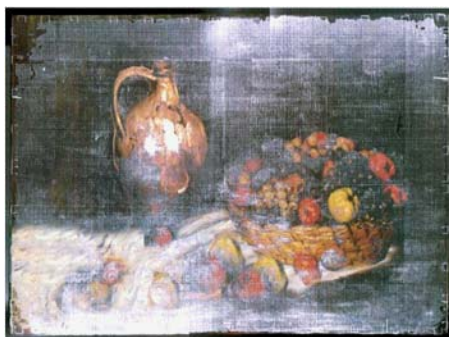
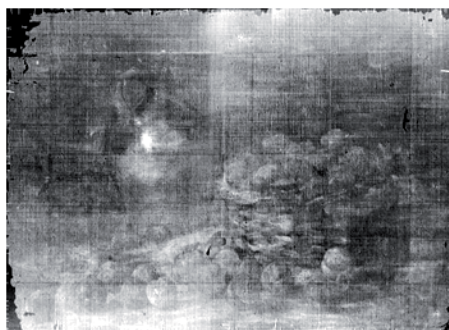
Monet különösen az 1860-as és a korai 1870-es években kísérletezett a kortárs csendéletek létrehozásával. Mindamellet, hogy festészeti munkásságának nem a

⁴⁰ <http://www.monetpainting.net/photographs.php> (2011. február 15.)

⁴¹ Impressionist Still Life. The exhibition at the Phillips Collection Washington, D.C. - until January 13, 2002 / At the Museum of Fine Arts, Boston February 17 – June 9, 2002.

virágcsendéletek álltak a középpontjában, pályájának kezdetétől fogva a csendele-
teieért magas árat fizettek a gyűjtők, akik közül Paul Durand-Ruel volt a legfon-
tosabb. Monet hírneve mint az impresszionizmus vezető mestere igen megalapo-
zott volt az 1880-as, 1980-es években. [...] Monet a későbbiekben csak néhány
csendéletet készített leszámítva azt a 36 díszítő- panelt gyümölcsökkel és virágok-
kal, amelyekkel Paul Durand-Ruel étkezőjének ajtaját díszítette. Ezek a dekoratív
csendéletek akár előjelei is lehetnek a híres vízilíliomokat ábrázoló sorozatának.”⁴²

Ezek alapján nem zárható ki Paul Durand-Ruel⁴³ megrendelése a röntgenképen látha-
tó csendéletre az 1880-as évek elején. A festmény az analógiák és párhuzamok összeveté-
se alapján így nézhetett ki:

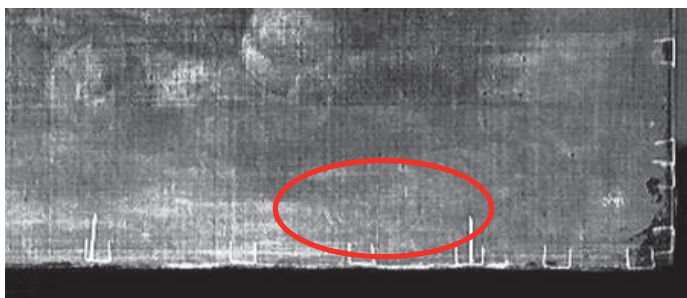
32. ábra A festmény színeinek visszaállítása a keresztmetszet csiszolatok rétegeinek színe alapján –
Adobe Photoshop CS3.

⁴² A szerző fordítása.

⁴³ A legtöbbet az alább jelölt írásból tudhatunk meg Paul Durand-Ruel műkereskedő az impresszio-
nista életében betöltött szerepéről: REGAN, Marci: *Paul Durand-Ruel and the market for early
modernism*. Louisiana State University, 1997. [http://etd.lsu.edu/docs/available/etd-03292004-
81506/unrestricted/Regan_thesis.pdf](http://etd.lsu.edu/docs/available/etd-03292004-81506/unrestricted/Regan_thesis.pdf) (2011. február 15.)

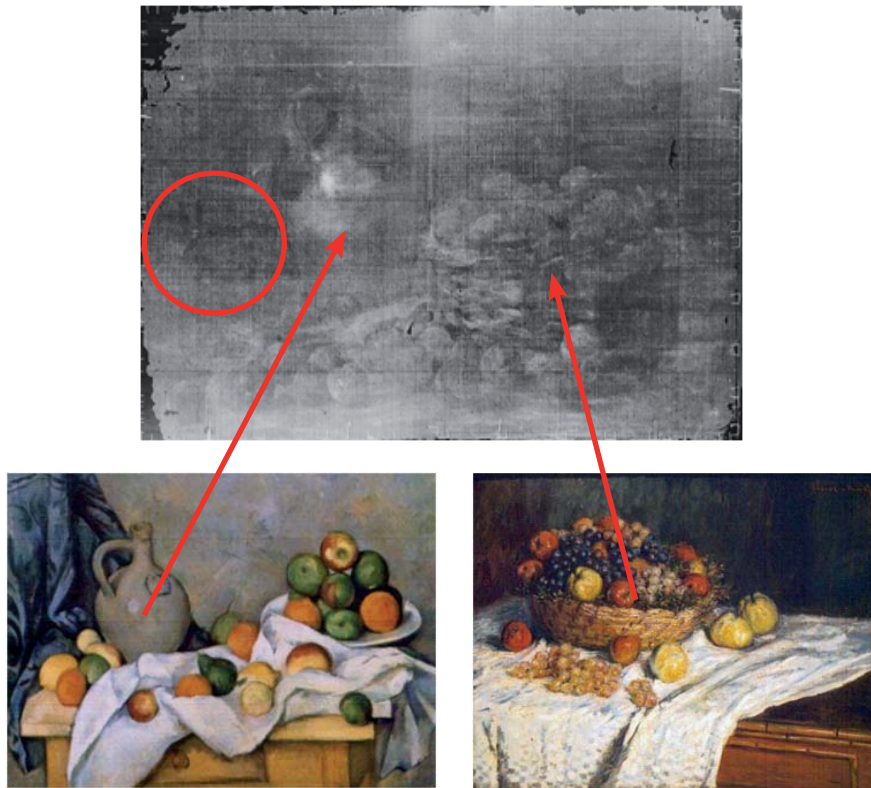
A röntgenképről és a digitálisan rekonstruált festményről elmondható, hogy (a kép eredeti színeit a röntgen alapján nem lehet visszaállítani), az átvilágítás után látható festmény az analógiák, a festésmód és a korszak tanulmányozása alapján Claude Monet alkotásnak tekinthető.

Ezt a tényt erősíti a röntgenképen sajnos rosszul kivehető „Mo” kezdetű felirat a gyümölcsös csendélet jobb alsó sarkában. A festmény felületén kutatóablakot nyitottunk az aláírás felkutatására, de a feltárás során kiderült, hogy a feltételezhető aláírás is el van fedve egy sötét festékréteggel, melyet már nem tártunk fel. Valószínűleg ez a ráfestés takarja el a röntgensugarak elől az aláírást, így csak két betű olvasható ki a feltételezett szignóból.

33. ábra Az aláírás helye, jól kivehetően csak a „Mo” látszik.

De vessünk még egy pillantást a röntgenképre! Ahogy a dolgozatban már többször szóltunk egy a keresztmetszet csiszolatokon látható alsó rétegről, próbáljuk megkeresni ezt a harmadik festményt a röntgenfelvételen is. Az eredmény megdöbbentő.

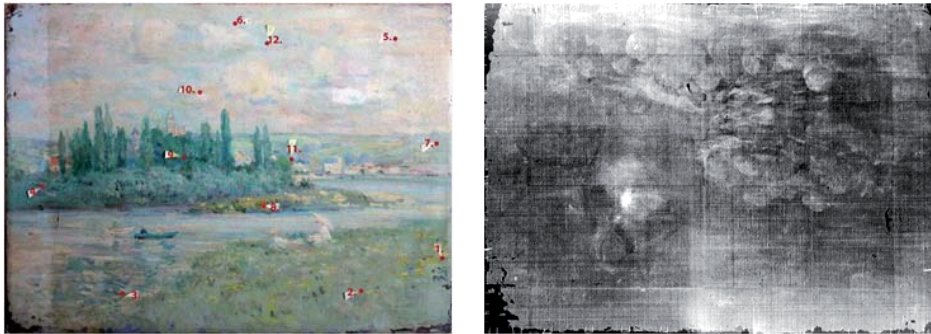

34. ábra A röntgenkép és az analógiái: gyümölcsös kosár Monet festményéről, korsó Cézanne alkotásáról.

Nézzük meg a Cézanne-képekről jól ismert kancsó melletti területet. Lassan a szemünk elé tárul egy-két alma fekete kontúrja (bal felső képen vörös körrel jelölve). A röntgentechnika korlátai miatt sajnos nem lehet pontosan elkülöníteni az egyes rétegekhez tartozó motívumokat, így feltételezhető az is, hogy a röntgenfelvételen megjelenő korsó a legalsó kép része.⁴⁴

Amint az előbbieken bemutattuk, a festmény az elvégzett röntgenvizsgálat alapján többször átfestett alkotás. (Töredékes egyéb vonalak és a keresztmetszet csiszolatok alsó zöldes sávja egy legalsó, vagyis harmadik kép vázlatának létezését mutatja, amelyet később ismertetünk bővebben). A két fontosabb festékréteg között nincs új alapozás, azokat a rétegeket csak az első festmény felett elhelyezkedő zárófirnisz (záró lakkréteg) választja el.

⁴⁴ Keresztmetszet csiszolatok közül a 9-es mintavételi hely árul el többet a korsóról.

35. ábra A festményből készített keresztmetszet minták kiemelési helyei és a röntgenfelvételen látszó csendélet elhelyezkedése.

Ahogy a csiszolatelemzésekből kitűnik majd, időrendi sorrendben az első, több mintán is látható legalsó zöldes réteg nagyrészt csak a kép közepéről vett mintákon jelenik meg.⁴⁵ Erre a vázlatos rétegre került rá a röntgenképen látható gyümölcsös csendélet (akár a korsó nélküli változatában). A többretegű festmény előre gyártott, lealapozott vászonra készült. Az alapozás ólomtartalmú, amely megegyezik a vászonkészítő cég hasonló vásznain található ólomfehér alapozás összetételével. A festményen fellelhető titánfehér az alsó rétegekben sehol sem jelenik meg. A gyümölcsös csendelethez tartozó festékek pigment tartalma megegyezik az 1880-as években Monet által használt festékek összetételével.⁴⁶

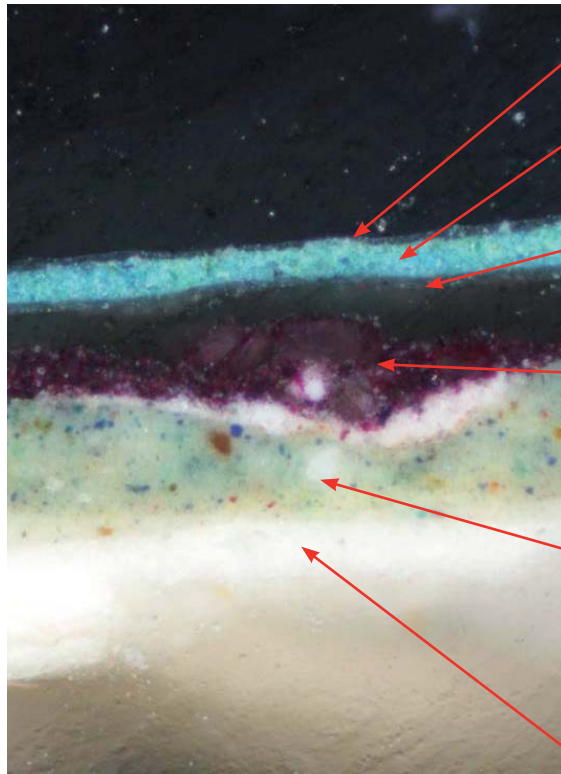

36. ábra Szintetikus ultramarinkék (első gyártási idő 1828) mikrofotográfia, 1000x. Normál, polarizált és kék fényű áteső megvilágításban készült felvételen. A minta a festmény középső területéből kiemelve.

⁴⁵ A festékek és pigmentek elemzésének céljából a festményből 12 ponton emeltünk ki a gombostűfejnél kisebb keresztmetszeti mintákat, melyeket műgyantába öntöttünk és mikroszkóp alatt ráeső normál és kék fényben, polarizátor alatt vizsgáltunk. A fényképek átlagos nagyítása a minta nagyságától függően 100-1000x nagyítású. Jelen tanulmányban a 100-200x-os nagyításban készült fotók eredményét ismertetjük. A kék fény vizsgálatunkban az UV mikroszkópizálást helyettesíti, párhuzamosan azonos mikroszkóp beállításokkal így tökéletesen elemezhetőek a minták két féle fényben is. A kék fényű gerjesztés hasonló eredményt ad, mint az UV megvilágítás (melyeket itt nem tesszük közzé), a mintákon található lakkréteg zölden lumineszkál, a titánfehér sötétben jelenik meg. Bővebben csak egy minta bemutatásával foglalkozunk.

⁴⁶ BOMFORD, David – LEIGHTON, John – KIRBY, Jo: *Impressionism: Art in the Making*. National Gallery, London, 1991.

A mintákról: felépítése(,) lentről felfelé, rétegek szerint (9-es keresztmetszet minta, normál ráeső polarizált fényben vizsgálva, 200x).

A záró lakkréteg, egyes területeken el lett távolítva, ezért az ilyen területekről kiemelt mintákon nem látszik a lakk.

Tájkép, minden szín titánfehérrel keverve. Gyakran több réteg is egymáson.

A két festményt elválasztó lakkréteg kosz szemcsékkkel. A szemcsék mennyisége alapján kb. 40 év telhetett el a két festmény festése között.

Gyümölcsös csendélet: vörösek, lilák, barnák, okkerek- a gyümölcsök és a háttér színei.

Az első festmény (részleges kép, vagy vázlat) nagy pigmentszencsék zöld vagy világos okker réteg, töredékesen látszik a röntgenképen. Feltehetően akár ehhez a réteghez is tartozhatott a korsó, de a fekete kontúros almák a röntgenkép szerinti bal oldalon biztosan a harmadik, vagyis legalsó képhez tartoznak.

Az alapozás ólomfehér.

37. ábra A festmény közepéről kiemelt 9-es minta szerkezeti felépítése. A további minták a szerző adattárában tekinthetők meg a szemcsevizsgálatok eredményével együtt. A festmény teljes vizsgálati dokumentációja a korábbi vizsgálatok eredményeivel a Tondo SP1 KFT laborjában tekinthetők meg.

Az középső kép a következő pigmenteket tartalmazza. (XRD és mintavétel alapján, előző jegyzőkönyvekkel megegyezően, amelyek ennek a képnek az anyaghasználatát kezdték kutatni.) Ólomfehér, smaragdzöld, cinóbervörös, krómsárga, sárga okker, vörös okker, elefántcsont fekete (csak 1886-előtti Monet festményeken szerepel ez a festék) vörös lakk, kobalt lila, kadmium sárga (lead white, viridian, chrome yellow, yellow ochre, vermilion, red ockre, ivory black, red lake, cobalt violet, cadmium yellow). Ismerős, nem? Monet tipikus palettájának leírását olvashatjuk.

Összefoglalás

Vajon a röntgenfelvételen a legelső képként látott almás csendélet azonosítható-e Cézanne egyik alkotásával? Vajon a röntgenkép alapján ki lehet-e jelteni a szerzőséget, a röntgenfelvételt bizonyítékként használva? Lehet-e, hogy Cézanne csendéletét átfestette Claude Monet? És ha igen, vajon mi volt az oka erre? És mennyire számít egy festmény kutatásában az anyagvizsgálat vagy a röntgenfelvétel eredménye?

Sajnos vannak olyan kérdések, amelyekre talán soha nem fogunk választ kapni. Egy biztos, kapott eredmények természettudományos vizsgálaton alapuló egzakt eredmények, amely mérések bármikor megismételhetők.

A műtárgyak eredetének meghatározásakor a festmények stílusbeli megítélése mellett nagy segítséget jelent a lerakódott szennyeződés, a festékek pigment- szemcseméretének és összetételének behatárolása.

A fent felsorolt szakértők véleményét kiindulópontnak tekintve, a természettudományos kutatás módszereit felhasználva és a festményt a legmodernebb eszközökkel vizsgálva arra a következtetésre jutottunk, hogy a festmény, mind az alsó (1880 körül), mind pedig a felső kép (1924) valószínűsíthetően Claude Monet sajátkezű alkotása; a legelső, fekete kontúros almákat ábrázoló festmény Cézanne alkotásaival mutat rokonságot.

PAINTINGS ON AUTOPSY TABLES— ART CAUGHT IN THE ACT

New way of art historian researches shown during the investigation of a painting of Claude Monet: Vue du village de Vetheuil (1924)

The subjective value judgments, the recognition of the brushstrokes does not give a hundred percent safety assessment of the author's perception of a painting, especially if the painting is a poorly restored artwork.

During the years the „deposited” paints and dirt become the living part of the surface; all of the damages as the colors of the retouches had left marks as the fingerprint of the years but the original painting has slowly gone.

On the ages of the 21th century is there any *raison d'être* to be examined a painting only by visual inspection?

Assisting the work of art historians and art researches there is a scientific examining method so that the experts will form their judgment based on the measured results gotten from the report of complex painting analysis. The invisible information as the result of x-ray shoot or the infrared photo shows different results of the physical or chemical examinations must put together as a kind of mosaic to get the real properties of the investigated artifact.

Let the results speak about the components; let the truth reveal about the age of the paint or the canvas.

Based on the report of technology let the picture speaks about itself and the author of the painting will be known or cleared perfectly.

A HORTHY-KORSZAK

BÖDŐK GERGELY

A magyarországi fehérterror

(Az atrocitások eltérő olvasatai 1919–1920-ban)

90 éve írták alá a trianoni békeszerződést. Csallóközi dédnagymamám és szülei 90 éve úgy hitték, hogy 10 órákor nagyot változik a sorsuk. Ma már tudjuk, hogy még volt kicsit több, mint 6 órájuk. Amiről alább szó lesz, az is körülbelül 90 éve kezdődött, a Monarchia felbomlása, a világháborús vereség és Trianon árnyékában. 1919 nyarán a berendezkedő ellenforradalom szinte valamennyi résztvevője szükségesnek tartotta a politikai ellenfeleknek, főként pedig a Tanácsköztársaság szereplőinek vagy kiszolgálóinak a felelősségre vonását. A megtorlás „célközönsége” és a felelősségre vonás mértéke tekintetében ugyanakkor különbségek is kimutathatók. Az 1919. augusztus elején a Dunántúlra, novemberben pedig Budapestre vonuló csapat nyomában számos kivégzésre került sor. Az áldozatok között többségében vörös katonákat, direktórium tagokat, sem a Tanácsköztársaság hadseregében sem direktóriumában nem kompromittált zsidókat, olykor pedig egyszerűen csak a kommünnel szimpatizáló személyeket találunk.

A terror „sorsa” szorosan összefonódott magának Horthy Miklósnak és az általa szimbolizált korszak egészének a megítélésével. A múlt századi rendszerváltások a fehérterror megítélésben is éles kontrasztokat okoztak. Ez abból fakadt, hogy rendszerváltásaink egymást felülírták, a „meghaladott”, „legyőzött” rendszert negligálták, vagy éppen radikálisan elutasították. Horthy, a fehérterror és a vörösteror pedig mindegyik rendszer múltképeinek sarkalatos pontjává vált. Tanulmányomban az 1919-ben megjelenő néhány, egymástól élesen eltérő olvasatot szeretném bemutatni, döntően az 1919–1920-as legfontosabb sajtótermékek, broszúrák, politikai pamfletok és memoárok tükrében. Ezek az egymástól radikálisan eltérő olvasatok azok, amelyek ma is dominálják a mindennapi közbeszédet, beleértve az internetes fórumokat is. Az egysíkú és kizárólagos történelemszemlélet túlélte az 1989–90-es rendszerváltást és 20 évvel azután is szívós utóvédharcokat folytat. Nagyfokú diszkrépancia figyelhető meg a fehérterror áldozatainak számának a megítélésében is. A legkülönbözőbb információk láttak (látnak) napvilágot, és keringenek a közbeszédben. A lehetséges kiváltó okok és egymást kioltó magyarázatok többnyire adóz vitákban jutnak felszínre. Ez nem véletlen, hiszen sok más magyar negatív „élményanyag” együtt (Trianon, nemzetiszocializmus, kommunizmus) mindmáig feldolgozatlan. Valamiféle konszenzus kialakítását ugyancsak megnehezíti, hogy az egymással folyamatosan hadat viselő magyar politikai elit bizonyos csoportjai sajátos (egymást kölcsönösen delegitimáló) múltértelmezést is vallanak, ez pedig csökkenti az értelmes párbeszéd esélyét.

Az 1919 nyarán elkezdődő számonkéréseknek, felelősségre vonásoknak, antiszemita és antikommunista gyilkosságoknak a feldolgozásai és értelmezései már azok megtörténekor elkezdődtek. Két élesen eltérő vélemény körvonalazódott. Az egyik szerint Horthy Miklós „izzó magyar lelkű vitéz katona” volt, akinek „honmentő” tevékenysége kivette

az országot a forradalmakat követő süllyedésből. Horthyra először mint a világháború hőisére és a flotta erőskezű főparancsnokára irányult a figyelem. Alapvetően a reflektorfénybe pedig mint szegedi ellenforradalmár, a Nemzeti Hadsereg főparancsnoka került. Ő volt az, aki a szegedi ellenforradalmi kormányból kiválva hadseregével a Dunántúlra vonult, és a román hadsereg visszahúzódásával párhuzamosan azt „pacifikálta”. Útjuk során sor került különféle leszámolásokra is. A gyilkosságokról a későbbi kormányzóhoz közeli sajtó leginkább hallgatott, és az elkezdődött kultuszépítés jegyében a pozitív Horthy-képek nyertek csak teret. Nem véletlen, hogy Horthynak fokozatosan kultusza kezdett kialakulni 1919–1920-ban. A húszas években ez a pozitív Horthy-kép még inkább erősödött: nevét középület, laktanya, kórház és egyetem egyaránt felvette. A mind terebélyesedő Horthy-kultuszt számos kiadvány, plakát, vers, szobor is erősítette, sokan a kortársak közül pedig már a magyar történelem legnagyobbjai között emlegették a nevét.¹

Ettől gyökeresen eltérő véleményt fogalmaztak meg a rendszer baloldali érzelmű, kommunista és demokratikus ellenzékének képviselői. Véleményükben Horthy mint a gyilkosságokban részes, vagy azok ellen semmit nem tevő „hóhér” jelent meg. A fővárosi lapok közül a budapesti szociáldemokrata *Népszava*, a polgári radikális *Világ*, a *Pesti Élet*, a liberális *Az Újság* és a *Pester Lloyd* voltak ezeknek a kritikus véleményeknek a lehangosabb szószólói.² A *Pesti Élet* 1919. szeptember 5-i számában már emlegette az atrocitásokat és kérte, hogy „aki a vörösterroret üldözi, ne váltsa fel a fehérterrorral”.³ Egyik publicistája leszögezte: „nem a vörös terrortól undorodom, csak a terrortól. Én nem látom a terroron a színt [...] Én nem azért nem szeretem a fehér terrort, mert fehér, hanem azért, mert az is csak terror”.⁴ Cikkek születtek a Tanácsköztársaság bűnlajstromáról, a Lenin fiúk rémtetteiről is (*A vörös terror bűnkrónikája*, *Szamuely utolsó éjszakája*).⁵ Taglalták a kapitányságokon a foglyokkal szemben elkövetett embertelen bánásmódot (*Egy régi*

¹ Horthy Miklóssal és viselt dolgaival ma már könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik. Csak reprezentatív jelleggel említünk meg pár eltérő elemzést. Horthy-kultuszát elemzi DÖMÖTÖRFI Tibor: *A Horthy-kultusz elemei*. In: *História*, XII. (1990). 5–6. sz. 23–24. Nagyon jó összefoglaló Horthy változó megítéléseiről ROMSICS Ignác: *Horthy-képeink*. In: *Mozgó Világ*, XXX. (2007). 10. sz. 3–32. Számos érdekes cikk foglalkozik a Horthy kultuszával és ellenkultuszával a *Rubicon* 2007. 10. számában. Legújabbban TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz*. In: *Rubicon*, XX. (2009). 1–2. sz. 36–42. TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz*. In: *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2009. 138–166. TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz kezdetei*. In: *Múltunk*, LIV. (2009). 4. sz. 156–200.

² A korszak sajtójáról ad rövid bevezetőt és szemelvényeket *Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról 1919–1932*. Szöveggyűjtemény. I kötet. Szerk.: MÁRKUS László – VÁSÁRHELYI Miklós. Budapest, MŰOSZ, 1975. 5–35. ill. 39–49.

³ ROBOZ Imre: *Szabad sajtót*. In: *Pesti élet*, (1919. szeptember 5.) 3. sz. 3.

⁴ KORCSMÁROS Nándor: *A terror – Színek nélkül*. In: *Pesti élet*, (1919. szeptember 5.) 3. sz. 10.

⁵ KÁZMÉRI Kázmér: *A vörös terror bűnkrónikája*. In: *Pesti élet*, (1919. szeptember 5.) 3. sz. 7–9. illetve SZÁNTÓ Ferenc: *Szamuely utolsó éjszakája*. In: *Pesti élet*, (1919. szeptember 5.) 3. sz. 13–15.

ellenforradalmár panaszai- Mi történik a főkapitányságon?),⁶ a dunántúli gyilkosságokat (Fényes László nyílt levele Friedrich István miniszterelnökhöz,⁷ Prohászka püspök a dunántúli vérengzésekről⁸). A folyóirat 1919. szeptember 13-i száma kész tényként szögezte le, hogy „a vörös terrort felváltotta a fehér terror [...] Szamuelyék, Csernyék vérengzését Prónayék, Madaryék borzalmas gyilkosságai követték”, az országban pedig a „fehér tisztek, akik a proletárdiktatúra bukásakor ellenállás nélkül lepték el a Dunántúlt, hozzáfogtak a bosszú véres munkájához. Bolsevik üldözés címén zsidó pogromokat rendeznek.”⁹ Az olvasók a fonyódi, a marcali, a pusztaberényi garázdálkodásokról, gyilkosságokról, megszervezett „népítéletekről” informálódhattak (*A fehér bolsevizmus bűnkrónikájából*¹⁰, *A fehérek rémuralmából*¹¹ stb). A következő száma már a lap szerkesztőségének a letartóztatásáról számolt be. A kritikus hang viszont nem hallgatott el a következő számok változatlanul szólalt a fehérterror áldozatainak bemutatásáról (*A fehér terror, Ébredő magyarok, Katonatisztek és rendőrtisztek munkában, A dunántúli fehérterror, A fehérek vérfürdője Tatabányán, Európa pokla* – csak néhány a címek közül). Állításuk szerint „alig van a Dunántul (sic!) község, ahol a fehér terror véres nyomait ne hagyta volna.”¹²

Hasonló hangvétel jellemezte a *Népszava* vonatkozó számait. 1919. szeptember 28-án már beszámolt egy ártatlan zsidó egyetemista brutális bántalmazásáról a főkapitányságon. Október 2-án pedig már a szervezett munkásság üldözéséről értesítette olvasóit. Az augusztus 11-én – Prónay százados parancsnoksága alatt – a Simontornyára érkezett szegedi tiszti terrorcsapat egyik különítménye kivégzett 2 katonát, valamint 15 ismeretlen személyt. Ezenkívül lefoglalták a helyi szakszervezet iratait és pénzét. Híradások születtek a siófoki, a kaposvári, az ozorai, a sáripusztai és a balatonkiliti gyilkosságokról is.¹³ Az októberi számokban politikailag motivált üldözésekről (*Politikai üldözöttek a rendőrségen*)¹⁴ és további dunántúli (szombathelyi, savanyúkúti) és Duna-Tisza közti (dunapataji) pogromokról cikkeztek (*A Horthy-legények rémtettei*)¹⁵. Később pedig a siófoki, a budapesti, a pápai és a magyaróvári gyilkosságokról számoltak be (*A siófoki fehér*

⁶ *Egy régi ellenforradalmár panaszai – Mi történik a főkapitányságon?* In: *Pesti élet*, (1919. szeptember 5.) 3. sz. 18–19.

⁷ Fényes László nyílt levele Friedrich István miniszterelnökhöz. In: *Pesti élet*, (1919. szeptember 10.) 4. sz. 4–5.

⁸ Prohászka püspök a dunántúli vérengzésekről. In: *Pesti élet*, (1919. szeptember 10.) 4. sz. 7.

⁹ ROBOZ Imre: *A fehérterror rémuralma*. In: *Pesti élet*, Rendkívüli kiadás. (1919. szeptember 13.) 5. sz. 1.

¹⁰ *A fehér bolsevizmus bűnkrónikájából*. In: *Pesti élet*, Rendkívüli kiadás. (1919. szeptember 13.) 5. sz. 3.

¹¹ *A fehérek rémuralmából*. In: *Pesti élet*, Rendkívüli kiadás. (1919. szeptember 13.) 5. sz. 4.

¹² *A dunántúli fehér terror halottai*. In: *Pesti élet*, (1919. október 10.) 25. sz. 3.

¹³ HENTALLER Károly – ECKER Zoltán: *Jelentés. A fehér terror krónikájából – Minden tisztességes ember figyelmébe*. In: *Népszava*, XLVII. (1919. okt. 2.) 191. sz. 3.

¹⁴ *Politikai üldözöttek a rendőrségen*. In: *Népszava*, XLVII. (1919. október 3.) 192. sz. 2.

¹⁵ *A Horthy-legények rémtettei*. In: *Népszava*, XLVII. (1919. október 3.) 192. sz. 3.

*terroristák foglárja*¹⁶, *A fehérterror Budapesten és a vidéken*¹⁷). A cenzúra éppen október első hetétől éreztette hatását, ekkortól kezdve szaporodtak meg a kitörölt cikkek helyén tátongó fehér foltok. A zsidóüldözések faddi, böhönyéni és kisbéri eseményei a *Népszava* október 9-i számában láttak napvilágot (*A dunántúli zsidóüldözés*).¹⁸ Ezenkívül a fegyházak viszonyairól tájékozódhattak az érdeklődők a *Börtönpoklok* című írásból.¹⁹

Valamivel visszafogottabb, de azért még mindig erősen kritikus hang jellemezte az emigráns Jászi Oszkárhoz eszmeileg közel álló *Világ* hasábjait. Ők a budapesti fogházak embertelen viszonyairól és a foglyok sanyarú állapotáról számoltak be az olvasóknak (*Mi történik a budapesti fogházakban?*).²⁰ A berendezkedő rendszerrel alapvetően kritikus lapokban felmerült a gyilkosságokért felelősök keresése is. A különítményesek hírhedt vezetőinek Prónaynak, Salm Hermannak, Madarynak a neve mellett a Nemzeti Hadserreg főparancsnokának, Horthy Miklósnak a neve is egyre többször fordult elő bűnősként az oldalakon.

A magát „keresztény-szociális nemzeti” szellemiségűnek hirdető *Nemzeti Újság* ellenben főként a kommunizmus rémtetteinek a taglalásával, illetve a nép- és vádbiztosok viselt dolgaival foglalkozott. Amíg a hazai sajtó zöme a dunántúli vérengzésektől volt hangoz, addig a lap már a 3. számában a Dunántúlnak mint a hazai keresztény hagyomány új letéteményesének a megnövekedett szerepéről és a „nemzeti rekrisztianizációjának” folyamatában való súlyponti helyéről értekezett (*A Dunántúl*).²¹ Október 4-i számában a rémhírek terjesztői (főként a *Népszava* publicistái) ellen szólalt fel, kijelentve, hogy a „Horthy-legények rémtettei” mindössze „kitalált mesék”, amelyek „nyilvánvalóan az olvasók idegeinek felborzolására vannak szánva”. Mivel pedig nincsenek „akasztófák, bika-csökök, golyók és kínzóeszközök”, nem helyes, hogy a *Népszava* hasábjain „tisztas távolból nyelvöltögetéssel, hazugsággal és gyermekmesékkel rémítgetik a gyöngébb szívűeket” (*A Lenin-fűk lapja*).²² A gyilkosságok szaporodó bizonyítékai és a nyilvánvaló áldozatok miatt azonban nem lehetett sokáig az atrocitások tényét nyersen letagadni. A lap október 7-én némiképp mérsékelte is harcosan tiltakozó álláspontját. A címlapon hozott reakció szerint, ha történtek is atrocitások, azok jogos „népítéletek” és „önbíráskodások” voltak, a leszámolások pedig nem mások mint a „vörösteror irtóztatós gattetteinek reakciói”. Elismerték azt is, hogy a „népharag”, és a „népszennvedély” néhol igazságtalan és kegyetlen volt, de egy hatáságilag irányított és szervezett terrort tagadtak. Véleményük szerint a fehérterrort „nagyra fujt, rágalomakkal ékesített s szervezett terrornak állított[a] be a

¹⁶ *A siófoki fehér terroristák foglárja*. In: *Népszava*, XLVII. (1919. október 4.) 193. sz. 3.

¹⁷ *A fehérterror Budapesten és a vidéken*. In: *Népszava*, XLVII. (1919. október 4.) 193. sz. 4.

¹⁸ *A dunántúli zsidóüldözés*. In: *Népszava*, XLVII. (1919. október 9.) 197. sz. 3.

¹⁹ *Börtönpoklok*. In: *Népszava*, XLVII. (1919. október 18.) 205. sz. 3.

²⁰ LESTYÁN Sándor: *Mi történik a budapesti fogházakban?* In: *Világ*, X. (1919. október 5.) 100. sz. 3–4.

²¹ PETHŐ Sándor: *A Dunántúl*. In: *Nemzeti Újság*, I. (1919. október 1.) 3. sz. 1–2.

²² *A Lenin fűk lapja*. In: *Nemzeti Újság*, I. (1919. október 4.) 6. sz. 5.

vörös terror sajtója és nagy buzgalommal a Horthy és a kormány nyakába varrt”.²³ Az újság – feltehetőleg a magyar lakosság megnyugtatása céljából – franciául és magyarul is közölte az antant által felállított vegyes bizottság jelentését is. Ennek vezetője Horovitz Nathan, amerikai ezredes volt, aki miután meglátogatta a siófoki fogdát, kijelentette, hogy „ámbár tényleg előfordult több bebizonyított eset, melyben zsidókat bántalmaztak, sőt meg is gyilkoltak, ezek az esetek távolabbról sem vezethetők vissza a Magyar Hadsereg Hatóságaira.”²⁴ Sőt, az ezredes szerint éppen a magyar hatóságok voltak azok, akik mindent elkövettek, „hogy az alájuk rendelt területeken minden igazságtalanságot és rendzavarást megakadályozzanak”. Végül úgy summázta, hogy ezért „az ugynevezett »Fehér Terrorra« vonatkozó hírek alaptalanok.”²⁵ A folyóirat szerint ezzel tehát bizonyítást nyert, hogy „az összes terrorhírek rosszindulatú koholmányok”. A foglyok „mind kommunisták”, és „megfelelő bánásmódban részesülnek”.²⁶

A korszak sajtóját vizsgálva szembetűnő a két álláspont közötti különbség. Két egymástól gyökeresen eltérő szemlélet, hozzáállás, érzékenység versengett az olvasókért. A téma kapcsán napjainkban is tapasztalható érzékenységnek, esetenként túldimenzionálásnak, negligálásnak, közönynek vagy egyenesen a ridegségnek a gyökerei – az egymással ádáz küzdelmet vívó múltértelmezések mellett – valahol innen erednek.

A folyamatos cáfolatok ellenére a fehérterrorista gyilkosságok mindinkább közszájon forogtak, októberben a dunántúli véres leszámolások, novemberben, decemberben pedig már a Duna–Tisza közti pogromok is ismerté váltak. A baloldali kritikát a *Népszava* szerkesztőjének, Somogyi Bélának és egyik segédszerkesztőjének, Bacsó Bélának a meggyilkolása hallgattatta el. Ostenburg-Moravek Gyula különítményesei a két publicistát 1920. február 17-én elhurcolták és meggyilkolták. A már így is megfélemlített és megingatott sajtót a kormányzóválasztás és az azt követő törvénykezés alaposan visszafogta. Az 1920. évi I. tv. kimondta, hogy a „kormányzó személyes sérthetetlen és ugyanolyan büntetőjogi védelemben részesül, mint törvényeink szerint a király”.²⁷ Magyarországról ezzel az igazán erős hangvételi kritika hosszú időre elhalkult. A fehérterror témáját az egykori forradalmi vezetők, valamint különböző emigráns-, illetve illegális lapok tartották napirenden.

²³ „Fehér terror” In: *Nemzeti Újság*, I. (1919. október 7.) 8. sz. 1–2. illetve *Fehér terror nincs*. In: *Nemzeti Újság*, I. (1919. október 7.) 8. sz. 3.

²⁴ *Horovitz Nathan amerikai ezredes közleménye a sajtó részére*. In: *Nemzeti Újság*, I. (1919. október 7.) 8. sz. 1.

²⁵ *Horovitz Nathan amerikai ezredes közleménye a sajtó részére*. In: *Nemzeti Újság*, I. (1919. október 7.) 8. sz. 1.

²⁶ A jelentést közli: *Iratok az ellenforradalom történetéhez. I. kötet. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921*. Szerk.: NEMES Dezső. Budapest, Szikra, 1953. 189–190. Bandholtz tábornok távirata a párizsi békekonferenciához Horovitz ezredesnek a fehérterror cáfoló jelentéséről. (a továbbiakban: NEMES, 1953)

²⁷ *Magyar Törvénytár. 1920. évi törvénycikkek..* (Szerk.: TÉRFI Gyula.) Budapest, Franklin, 1921. 12.

Így 1920–21-ben heves ellenpropaganda bontakozott ki Horthyval és rendszerével szemben, nem mérlegelve azt, hogy mennyiben ártanak az országnak, a nemzetnek. A főként Bécsben megszülető memoároknak, tárcáknak, naplónak, röpiratoknak és folyóiratcikkeknek alapvető célja a berendezkedő ellenforradalmi rendszer leleplezése volt. Közben a Tanácsköztársasághoz köthető megtorlások mértékét kisebbítették, saját vitatható cselekedeteiket kozmetikázták.

Az emigráns visszaemlékezők és tudósítások alapvetően két csoportba sorolhatók. A megszületett munkák egy részének a szerzői a korábbi forradalmi vezetők (Kun Béla, Böhm Vilmos, Jászi Oszkár, Garami Ernő stb.), akik a Tanácsköztársaság bukása után a lehetséges megtorlások elől külföldre távoztak, főként Bécsbe. Itt találtak nyugalomra a Tanácsköztársasággal szimpatizáló másodvonalbeli politikusok, egykori hírlapírók, költők, festők, értelmiségiek is.

A bécsi magyar emigráció meglehetősen heterogén közösség volt. Tagjai (Garami Ernő, Vázsonyi Vilmos, Buchinger Manó, Peidl Gyula, Lovászy Márton, Károlyi Mihály, Jászi Oszkár, Szende Pál, Lorsy Ernő, Madzsar József, Fényes László, Kéri Pál, Kunfi Zsigmond, Garbai Sándor, Böhm Vilmos) nem volt egységesek, csoportjaikat sok vita és feszítő nézetkülönbség jellemezte. Politikai túlélésükről és a visszatérésük lehetőségéről ábrándoztak. A jövődőlő „hatalomátvételtől” dédelgetett merész tervek mellett időnként egymással is ádáz csatákat vívtak.²⁸ A hazai viszonyok elítélése és megbélyegzése mellett a „közös platform” kétségkívül a hazai fehérterror elítélése volt. A magyarországi elcsukló kritika folytatásának a feladatát az induló emigráns és illegális lapok tudósításai vették át. Az újdonságok főként a *Bécsi Magyar Újságban* és az *Ember* című folyóiratban láttak napvilágot. A szerkesztőségek missziójuknak tekintették a fehérterror bűneinek folyamatos „szinten tartását”: tények, beszámolók, adatok, könyvek, interjúk, levelezések, bírósági jegyzőkönyvek kerültek publikálásra. Alig akad olyan szám 1919–1921-ben, amiben ne lenne valami újdonság a fehérterrorról.

A Tanácsköztársaság elmenekült vezetője, Kun Béla 1920 tavaszán a moszkvai *Vörös Újság*nak adott interjúja szerint „olyan méretét a kegyetlenségeknek”, amelyek az országban lezajlottak, a magyar dolgozók még soha nem szenvedték el. Ezekért egyértelműen Horthyt, a „fennkölt lelkű hóhért” kiáltotta ki felelősnek. A kronológiát merészen felcserélve, kijelentette, hogy a vörösterro csak válasz volt az ellenforradalom tetteire, áldozatainak a száma az ötödét sem teszi ki annak, ami a fehérterrort jellemzi.

Pogány József, a Tanácsköztársaság volt hadügyi-, majd külügyi- és közoktatási népbiztosa már 1919 februárjában „ijesztgette” a proletariátust a lehetséges megtorlás, a fehérterror lehetőségével – amennyiben a forradalmat nem sikerül maradéktalanul keresztülvinni és biztosítani.²⁹ Az 1920-ban, Bécsben megjelent könyve az első, amely

²⁸ LITVÁN György: *Irányzatok és viták a bécsi magyar emigrációban*. In: *História*, XI. (1989). 6. sz. 12–14.

²⁹ POGÁNY József: *Forradalom és ellenforradalom*. (A budapesti Katonatanács február 7-i ülésén elmondott beszéd). Budapest, Népszava, 1919.

címében is a *Fehér terrort* jelölte meg témájaként.³⁰ Konstruációjában Magyarország a „Horthyszoldateszka uralma alatt” „szörnyű tömegsír”, „gigászi kínzókamrá”, „vége-láthatatlan akasztófaerdő” és „irtózatos börtönné” lett. A becsületsértés bőven kime-rítő munka vonatkozó passzusai szerint Horthynak „se agyveleje, se organizáló képes-sége nem volt, egyetlen dicső cselekedete, hogy valóra váltotta a régi tréfás mondást a lovasított tengerészről, amikor hófehér paripáján, gyülevész hada élén, ellentengerna-gyi uniformisában bevonult Budapestre.”³¹ Pogány kiterjesztette a fehérterror fogalmát nemcsak az államélet, az oktatás, a közigazgatás és a kultúra legkülönbözőbb területeire, hanem az egyetemi élet, a sajtó és a hétköznapi lét egyéb szegmenseire is. A kultúrpolitika így „kultúr terrorként”, a feléledő keresztény szellem pedig „keresztény inkvizícióként” nyerte el helyét értelmezésben. Azok pedig, akik a zavaros, polgárháborús viszonyok után munkába álltak, és hivatalt vállalt tisztviselők, politikusok, hivatalnokok lettek, egyben a fehérterror funkcionáriusaiként tevékenykednek.

1920 augusztusában íródott és még ugyanezen év novemberében jelent meg Jászi Oszkár visszaemlékezése. Bár előszavában „sem emlékiratnak, sem történelemnek” nem nevezi munkáját, az mégis fontos forrása a korszaknak. Szerinte „a proletárdiktatúra [...] brutalitása és szertelen demagógiája fölkorbácsolta a vele ellentétes demagógiákat. Az ország valami sajátos biológiai Rückschlag állapotába jutott. A végletes forradalomból átcsapott a szélsőséges reakcióba. Az ország legkultúrátlanabb társasága foglalta el az összes vezető állásokat”. Ezért szerinte az ország „ma egy olyan lényhez hasonló, akinek agyát részben kiirtották: öntudata elhomályosult, s az intelligenciát alacsonyabb reflexte-vékenységek szorították ki. A legsekélyebb nacionalizmus, a megbődült antiszemitizmus, a sovinizmus ideológiája lepte el [...] a közéletet”. Az országban éppen ezért „rettenetes terror” uralkodik, „berúgott hazafiak”, „zsákmányoló bandavezérek”, „tishti betyárbandák” és „sápos kalandorok” randalíroznak.

Böhm Vilmos, a Tanácsköztársaság hadügyi népbiztosa és a Vörös hadsereg főpa-rancsnoka visszaemlékezésében (*Két forradalom tüzeiben*) hitet tett a Tanácsköztársaság vívmányai mellett, és ha kritikusan is, de vállalta annak eredményeit, a kommunistákat viszont (főként magát Kun Bélát) élesen bírálta. Elhatárolódott – a forradalmi (legitim) terror mellett – a saját szakállukra tevékenykedő „felelőtlen garázdáknak” és egyéb önké-nyeskedőknek a tevékenységétől. Elítélte a lakosság köréből szedett – nagy visszhangot kiváltó – túszszedő akciókat is.³² Azonban Böhm kritikusatbb hozzáállása sem volt mentes a túlzásoktól. A későbbi feldolgozások rendszerint az ő adatait használták. A Tanácsköz-társaság bukásával bekövetkező rendszerváltást nemes egyszerűséggel visszaemlékezésé-ben csak „a rémuralom” kezdetének tartja. Horthy „zsákmányra éhes zsoldos hadserege”

³⁰ POGÁNY József: *A fehér terror Magyarországon*. Bécs, Arbeiter–Buchhandlung. 1920. (a továb-biakban POGÁNY 1920)

³¹ POGÁNY 1920. 12.

³² BÖHM Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. München, Verlag für Kulturpolitik, 1923. (a továbbiak-ban BÖHM 1923)

nem a románokkal szemben lépett fel, hanem a kiürített Dunántúlra vonult, és a „békés, fegyvertelen nép ellen vezet hadműveleteket”. Véleménye szerint a „Horthy-bandáknak a dunántúli garázdálkodása örök időkre a magyar történelem legsötétebb fejezete marad. Százával gyilkolták meg az ártatlan embereket. [...] Több, mint 5000 forradalmár életét oltották ki [...] Fegyvertelen emberek agyonlövése, fölakasztása, kiherélése, végtagok levágása, szemkiszurás, a dobhártya fölhasítása, ártatlan védtelen nők megbecstelenítése, gyermekek életének kioltása: ezek voltak a Horthy-hadsereg »diadalmas dunántúli hadjárat«-ának a harcítényei”.³³ A dunántúli „országmentés” Böhmnél mint „modern tatárjárás” és „modern törökudulás” jelent meg, aminek eredményeként 70 000 ember került börtönbe, vagy lett internálva, több mint 100 000 ember hagyta el az országot, és legkevesebb 5000 évi fogságot szabtak ki összesen a gyorsított bünvádi eljárások során.

Megjelentek egykori baloldali szimpatizánsok memoárjai, regényes visszaemlékezései is, amelyekben az országos „rendszerváltás” mellett emléket állítottak saját szenvedéseiknek is. Az egyik ilyen jellegű munka 1921-ben Bécsben jelent meg Bölöni Györgyné tollából, *Szenvedések könyve* címmel.³⁴ A már korábban álneveken (pl. Kémeri Sándor) publikáló szerzőt a Tanácsköztársaság bukása után kémkedés vádjával letartóztatták. A börtönben szerzett tapasztalatairól és élményeiről számolt be az olvasóknak szépirodalmi(as) stílusú visszaemlékezésében. *A Tiszt urak, tiszt urak, A halál fuvarosai, A pokol pitvarában, a Nyolc szurony között* és egyéb fejezetek „tájékoztatnak” első benyomásairól az ellenforradalmi rendszerben, ahol a „*halálfuvaros Prónayak kezében*” vergődnek az áldozatok.

Sajátos formája a Horthy-rendszer és a fehérterror elleni tiltakozásnak az, amit a grafikus és festő Vértes Marcel választott. A grafikus és festő Vértes korábban a *Borsszem Jankó*, a *Szamár*, a *Színházi élet* és a *Pesti Futár* lapjain rendszeresen jelentette meg illusztrációit. Az első könyv, amihez rajzokat készíthetett a *Tanár úr kérem* volt, 1916-ban. Az októberi forradalom és a Tanácsköztársaság alatt számos plakátot készített agitációs céllal, ezért kellett 1920-ban Bécsbe menekülnie. Itt jelentette meg a fehérterror véres eseményeit tartalmazó albumát, *Rajzok a magyar pokolból* címmel. Vértes 20 rajzban mutatta be a magyarországi fehérterrort. Az egyszerre cinikus, ironikus és megrázó képein meglevenedik „Börtönország”, ahol a valóság és az ideológia között jelentős eltérés tapasztalható. Magyarországra nem a keresztény-nemzeti kurzus hirdette rendcsinálást, hanem a gyilkosságok realitása a jellemző.³⁵ Vértes mellett még Bíró Mihály volt az, akinek grafikai a fehérterrort ábrázolták. A munka már a címében is Horthy nevét viselte, a rajzok pedig a Magyarországra látogatott angol parlamenti bizottság jelentéseinek alapul-

³³ BÖHM 1923. 477–478.

³⁴ BÖLÖNI Györgyné: *Szenvedések könyve*. Bécs, Bécsi Magyar Kiadó, 1921.

³⁵ VÉRTES Marcel: *Rajzok a magyar pokolból*. Bécs, Halmi József kiadása, 1921.

tak. A Tanácsköztársaság plakátjainak készítésében kitűnt szerző Bécsbe emigrált, kötete indexre került, és mára alig maradt belőle fellelhető példány.³⁶

Kabarészerető- és irodalombarát körökön túl is ismert Gábor Andor neve. Gábor részt vett a polgári demokratikus forradalomban és a Nemzeti Tanács munkájában. A Tanácsköztársaság alatt jó kapcsolatot ápolt Kun Bélával, a Művelődési Népbiztonságon pedig a sajtó- és a színházi ügyek referenseként tevékenykedett. A rendszer bukása után börtönbe került Gábor pár hetes fogság után kiszabadult, és Bécsbe emigrált. *Tiszt urak* és *Orgovány* című verseiben kíméletlen kritikával fordult Horthy Miklós ellen, akinek országában: „Darutoll és Bethlen kucsma, Magyarország véres kocsmá, Proletárok piros vérit, Csapra kérik, pintre mérik”.³⁷ *Az én hazám* című versében a hazai állapotokról festett szomorú képet. *Orgovány* című verse pedig megint célzottan Horthy ellen született; őt tette felelőssé a gyilkosságokért. A Fővezért, aki elé versében „seregszemlére” vonulnak a meggyilkoltak ezrei, és akitől számon kérik a gyilkosságokat: „Hej, ébredj! nézz! és mondd, hogy látsz-e még?, Kérdik, kiknek kiszúrattad szemét, Tudsz lenni nővel délceg és derék?, Kérdik tőből kiszaggatott herék., Felszint pöffedsz-e még a vér taván?, Orgovány!”³⁸ Gábor Andor „leleplező kritikája” azonban nem szorítkozott kizárólag a versekre. Bécsi emigrációjában rendszeresen jelentkezett publicisztikákkal is. Ezekben az írásokban Horthy „hóhérként”, „gyáva gyilkosként” jelenik meg, aki mint „Kinizsi Horthy Pál, két holttesttel, Somogyi és Bacsó nevű pogányok holttestével jobb és bal kezében [...] járja a nagy tortáncot”.³⁹

A magyarországi sajtó és a bécsi magyar emigráció gyilkosságokról szóló riportjai és beszámói a külföld figyelmét is a felkeltették. A szaporodó atrocitások kivizsgálására 1919 októberében egy vegyes antantbizottság érkezett Magyarországra. A bizottság vezetője, Horovitz Nathan amerikai ezredes maga is zsidó származású volt, aki gyökereit többször is hangsúlyozta pártatlanságának bizonyosságaként. A bizottság mindenekelőtt tájékozódni kívánt, ezért leutazott Siófokra, és megvizsgálta a helyszínt. Konzultált a fogvatartottakkal és Horthyval is. Ezek után Horovitz kijelentette, hogy ha történetek is bántalmazások vagy esetenként gyilkosságok, azok nem vezethetők vissza a magyar hadsereg hatóságaira.⁴⁰ Sőt úgy vélte, hogy éppen a hatóságok igyekeznek az általuk ellenőrzött területeken a rendzavarásokat megakadályozni. Ez a nyilatkozat sokáig fontos érv volt a rendszer bírálóival szemben. A gyilkosságokról szóló hírek azonban továbbra is eljutottak külföldre. 1920. március 17-én a magyar parlamentben felolvasták a béke-

³⁶ BÍRÓ Mihály: *Horthy*. Buenos Aires, Szabad Szó, 1946. A kötet először 1920-ban látott napvilágot, a korábbi kiadványokhoz hasonlóan szintén Bécsben.

³⁷ GÁBOR Andor: *Az én hazám – Verseik az emigrációból*. Bécs, Bécsi Magyar Kiadó, 1920. (a továbbiakban GÁBOR 1920) 93.

³⁸ GÁBOR 1920. 76–79. és 86–89.

³⁹ GÁBOR Andor: *Bécsi levelek*. H.n., Athenaeum, 1945. 12.

⁴⁰ NEMES, 1953. 18–190. és GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935. 253–254. (a továbbiakban GRATZ 1935)

küldöttség vezetőjének, gróf Apponyi Albertnek Párizsból az országgyűléshez intézett levelét. Apponyi a hazai állapotok konszolidálására szólított fel, mert „belállapotaink züllésének hatása a mai, a szó teljes értelmében kényes pillanatban igen kellemetlenül érezhető” külföldön. Egyúttal figyelmeztetett, hogy a hazai események a béke delegáció munkájának és a magyar békefeltételekben követelt népszavazásnak az eredményességét veszélyeztethetik, mert „most már azzal a végtelenül komoly jelenséggel találkozunk, hogy az országnak egyes, tőlünk elveendőnek jelzett területein, ahol az általunk javasolt népszavazás feltétlenül részünkre kedvező eredményt ígért, a hangulat ellenünk fordult”. Ennek az okát abban jelölte meg, hogy „megszűnik annak az államnak attraktív ereje, amely polgárok elemi közszabadságait megvédeni képtelen, ahol a törvény uralmát az egyéni erőszak kérdéssé teszi”.⁴¹ Az országban uralkodó jogbizonytalanságra – a garázdálkodó különítményesek akcióira –, az internálótáborok működésére –, és a felgöngyölítettlen gyilkosságokra válaszul a szállítómunkások szakszervezetei 1920. június 20-tól nemzetközi bojkottot indítottak Magyarországgal szemben. Leállították nemcsak az országba irányuló áruszállítást, hanem még a levél-, és távíróforgalmat is felfüggesztették. A Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségének felhívása szerint Magyarországon „a munkásmozgalom olyan elnyomásnak és üldözésnek van kitéve, amelyhez fogható nincs a munkásmozgalom történetében. [...] A foglyokat a legkegyetlenebb és legrafináltabb módon kínozzák. [...] A tiszti bandák sokezer embert minden előzetes bírói eljárás nélkül lemészároltak. [...] A reakciós tiszti különítmények mindenhatók. Aki a kezükbe kerül, elveszett; áldozataikat megkínozzák, azután agyonverik. [...] Férfiakat kiheréltek, másoknak nemzőszerveit kövekkel zúzták össze. [...] Napról napra tűnnek el férfiak és nők a küzdő munkásság soraiból s csak mint hullák kerülnek elő, legyilkolva, agyonlőve, agyonverve, vízbefojtva.”⁴²

Simonyi Semadam Sándor miniszterelnök a nyugaton elterjedt kritikákat igyekezett ellensúlyozni. Meghívására – a brit szakszervezeteket tömörítő – Trade Union Congress képviselőiből és a brit parlamenti munkáspárt tagjaiból álló delegáció érkezett Magyarországra. Az ötfős küldöttség vizsgálódásokat folytatott Budapesten, Szolnokon és Abonyban (debreceni útjuk meghiúsult). Ezenkívül konzultáltak a kormányzóval valamint Teleki Pállal, a miniszterelnök Simonyi Semadam Sándorral, egy legfelsőbb bíróval, Gorton brit főbiztossal, a Szociáldemokrata Párttal és más szervezetekkel is. A *Féberterror Magyarországon* címmel, 1920 júniusában kiadott elemzésük szerint „Magyarországon »terror« dúl, amelyet a magyar kormány képtelen ellenőrzése alatt tartani, és tulajdon fellépése is gyakran olyan kegyetlen, hogy méltán nevezhető »terrornak«.”⁴³ A jelentés szerint az erőszakos tettek fő elkövetői: Héjjas, Prónay, Ostenburg, Salm és Bibó

⁴¹ PETHŐ Sándor: *Világostól Trianonig – A mai Magyarország kialakulásának története*. Budapest, Enciklopédia, 1925. 222.

⁴² NEMES 1953. 365–367.

⁴³ A jelentés sokáig lappangott és csak utalásokban lehetett róla tudni, elsősorban Jászi Oszkár, Gratz Gusztáv, Garami Ernő és Sulyok Dezső munkáiból. Elemzi GEREBEN István: *Egy tör-*

nevezetű tisztek. Megütközésüket fejezték ki amiatt, hogy a bizottsággal való tárgyalásakor a kormányzó a főkolomposokat „legjobb tisztjei”-ként emlegette. A jelentés hatással volt Magyarország későbbi megítélésére is, a párizsi békekonferencián. Még ugyanebben a hónapban a magyar béke delegáció főtitkára, Praznovszky Iván kihallgatást kért Jules Laroche-tól, a francia külügyminisztérium európai aligazgatójától. A találkozó célja az volt, hogy a főtitkár eloszlassa az „állítólagos” fehérterrorral kapcsolatos külföldi tévhitet. Laroche visszautasította az „állítólagos” jelzõt, hiszen „igazolt tények” és francia megbízottak beszámolóit is alátámasztották a gyilkosságokat. Praznovszky válaszában elismerte, hogy voltak „sajnálatos esetek” de a felelõsség „a bolsevikokat terheli, akik korábban iszonyatos dolgokat vittek véghez.”⁴⁴

A mindinkább erõsödõ „bécsi” kritikának a Horthy-rendszer szimpatizánsai nem maradtak adósai. A megszületõ munkákban a borzalmakért a felelõsség a Tanácsköztársaságot terhelte. A húszas évek elejétõl kibontakozó ellenpropagandában a Tanácsköztársaság bûneit, a vörösteror kegyetlenkedéseit vagy a „Lenin-fiúk” rémtetteit taglalták. A külföldi propaganda érdekében ezen munkák közül néhányat idegen nyelvekre is lefordítottak és kiadtak.⁴⁵ Megjelent angolul olyan pamflet is, amely a fehérterror borzalmait felnagyított és túlzó rémmeséknek tulajdonította. A brosúrában a híresztelésekért a Magyarországgal szomszéd hatalmak (csehszlovák, jugoszláv és román) ellenséges propagandatevékenységét vádolta.⁴⁶ A Tanácsköztársaság alatt és -után megerõsödõ antiszemita hangulatban, valamint a „rendszerváltás” eufóriájában fogant értelmezéseknek egyik érdekes példája Mühlfeith János albuma. Ez tekinthetõ úgy is, mint a Bécsben megjelent, már említett Vértess-féle „képi” memoár ellentétpárja. Mühlfeith ritka módszert, a metszetet választotta hõsei megörökítésére. Munkája egyben a fehérterror „képies” irodalmának egyik legsajátosabb darabja: 19 darab eredeti fametszetben örökítette meg Prónay Pál, Héjjas Iván és Zadravetz István táborig püspök alakját. Az albumban az említett személyek valóságos apoteózisát találjuk. Prónay korának „acéllovagjaként”, Zadravetz püspök „második Kapisztránként”, Héjjas pedig az „õsmagyarország védelmezõjeként” jelenik meg.⁴⁷

ténelmi dokumentum elé. In: *Beszélõ*, VIII. (2003) 9. sz. 78–80. Ugyanitt közlik a dokumentum teljes szövegét. 81–95.

⁴⁴ *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. II.* Szerk.: ÁDÁM Magda – ORMOS Mária. Budapest. Akadémiai, 2004. 340–341. Följegyzés Laroche-nak, a francia külügyminisztérium európai aligazgatójának és Praznovszky Ivánnak, a magyar békeküldöttség főtitkárának megbeszéléséről, Párizs, 1920. június. 26.

⁴⁵ Csak egy jellemző példa. Bizony Lászlónak a Tanácsköztársaság „véres uralmáról” írt munkája németül és olaszul is megjelent. Lásd: BIZONY Ladislaus: *133 Tage ungarischer Bolschewismus.* Leipzig–Wien, Waldhelm–Eberle, 1920. BIZONY Ladislaus: *133 giorni di bolscevismo ungherese. Il regime di Bela Kun et di Tibor Szamuely.* Bologna, Capelli, 1920.

⁴⁶ *Reports of White terror in Hungary. Where do these reports originate from?* Budapest, 1920.

⁴⁷ MÜHLFEITH János: *Prónay – Zadravetz – Héjjas – Eredeti fametszetek a nemzeti megújulás jegyében.* 19 kép szöveggel. 1921. (a továbbiakban MÜHLFEITH 1921). Sorszámokat az album

Születtek természetesen objektívebb munkák is. A volt pénzügyminiszter Gratz Gusztáv a bécsi komité (ABC) tagjaként és 1919 novemberétől Magyarország bécsi követeként is tevékenykedett. 1935-ben kiadott munkája (*A forradalmak kora*) utóbb akadémiai díjat kapott. Bár műfaja kevésbé emlékirat, inkább történetírói igényű forrásokat is használó visszaemlékezés.⁴⁸ Gratz szerint az atrocitásokat elkövetők motiváció több forrásból is táplálkoztak: „voltak közöttük olyanok, akik a proletárdiktatúra bukása után a bolsevizmus kegyetlen vérbírát megrohanták, bántalmazták, és talán agyon is ütötték. Voltak olyanok [...], akik most, nem tudván a közvetlen bűnösöket kézrekeríteni, a kommunista rendszer más hívein, akik véletlenül kezük ügyébe estek, töltötték ki bosszújukat [...] Voltak, akikben fogott a proletárdiktatúra példája és akikben a kommunizmus idejében az a fanatikus meggyőződés vert gyökeret, hogy ezt az eszmét, mely oly mondhatlan szenvedést hozott Magyarországra, a proletárdiktatúra saját eszközeivel kell elfojtani [...] Voltak akik a kommunistában rosszabb ellenséget láttak annál, amellyel a háborúban álltak szemben és azt tartották, hogy [...] érdemes tettet visznek véghez, ha mentől több kommunistát elpusztítanak.” És indokolja meg végül: „Voltak azután olyanok is, akik perverz örömet letek »pogrom«-ok rendezésében [...] és voltak végül, akik egyszerűen mint »fehér«-ek folytatták azt a garázdálkodást, melyben régebben mint »vörös«-ök kéjelegtek.”⁴⁹ Gratz szerint tehát a jogos bosszú, a „jobb híján” való gyilkolás, a megtorlás, a hazafias cselekedet, a patológikus attitűd és a köpönyegforgató szélhámosság lehettek a gyilkosok fő motivációi. A szerző szerint mindezekhez társult az állami tekintély „teljes leromlása”, ami „tág teret nyitott annak a reakciónak, amelynek a proletárdiktatúra után be kellett következnie, és amelyre mindenki el volt készülve. [...] Fegyveres különítmények járták be az országot és üldözni kezdték a kommunistákat, sok helyen egyetértésben a paraszt lakossággal [...] Az elkövetett atrocitások többnyire egyéni akciók alakjában előállt kilengések voltak”.⁵⁰ Viszont Gratz szerint voltak olyanok, akik egyes bűncselekményekben ugyan részt vettek, viszont – mivel „fegyveres erők álltak mögöttük és belső háborút nem lehetett megkockáztatni” – elkerülték a felelősségre vonást. „Fehér terrorról” viszont szerinte nem beszélhetünk, mert a „hivatalos tényezők ezeket a cselekedeteket nem rendelték el, még csak nem is pártolták vagy mentegették, hanem állandóan és minden módon küzdöttek ellenük”.⁵¹ A kialakult állapotokért Gratz az állami tekintély lezüllesztését okolta, valamint azt, hogy nem jött létre egy tekintélyt parancsoló erős központi kormány. A legitimista Gratz értelmezésében a káoszért az antant is felelőssé tehető, mivel a királyság helyreállításának megakadályozásával hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarországon nem alakulhatott ki egy pártok felett álló, feltétlen tekintéllyel bíró központi hatalom.

nem tartalmaz, ezért a számok a képek számát jelölik.

⁴⁸ GRATZ 1935.

⁴⁹ GRATZ 1935. 266–267.

⁵⁰ GRATZ 1935. 252.

⁵¹ GRATZ 1935. 262–263.

A hivatásos történetírást az ilyen mértékű elfogultság nem jellemezte. A történész Szekfű Gyula a korszak nagy hatású értelmiségijének és közéleti egyéniségének számított. Szekfű a trianoni békeszerződés után választ keresett az elmúlt fél évszázad kudarcos magyar történelmére. A Monarchia összeomlására reflektáló *Három nemzedékben* Szekfű a liberalizmust okolta az ország tévútra viteléért. A *Rövid magyar történet* címmel megjelentetett munkájában viszont már kitért a forradalmak, valamint a vörös- és fehérterror elemzésére is.⁵² Szekfű szerint a proletárdiktatúra terrorját az uralom fenntartása indokolta. Ennek eszközei: a forradalmi törvényszékek, a vörös örök, a rettegett „Lenin-fiúk”, akik bárhol megjelentek, ahol a Tanácsköztársaságot veszély fenyegette. A vörösterorra adott reakció legfőbb magyarázata – olvasata szerint az, hogy a „rég Magyarországnak” megszűnésével a világháború végén a rend és az állami tekintély is komoly csorbát szenvedett. Az ország „kaotikus lelkiállapotba” süllyedt, aminek „a legmesszebb látható jele a bolsevistaellenes hangulat volt, mely csakhamar antiszemitizmusba csapott át.”⁵³ Szekfű szerint, ahogy a párizsi kommün bukásakor sok halálos ítélet született nem hivatalos szervektől, úgy Magyarországon is sok áldozattal járt a „nagyfokú antiszemitizmus”. Ennek alapvető oka az volt, hogy a lakosság és „a közhangulat a zsidóság és a kommunistaság fogalmát egynek vette, s ezen közhangulat védelme alatt hazafias érzés, személyes sérelem, faji és népi gyűlölet, egyéni kegyetlenség, nem egyszer pénzvágy is fordult a bolsevizmusban kompromittált zsidóság ellen.”⁵⁴ Ugyanennek voltak köszönhetőek a megnyilvánuló atrocitások különböző kávéházak és szórakozóhelyek ellen. A randalírozó különítményesek sok esetben saját bosszútól vezérelve kegyetlenkedtek. „Soknak családját megkínózták a vörösök, s ők most a szemet szemért elvet hajtották végre.”⁵⁵ Az egyik balatoni (siófoki) gyilkosságot pedig egyenesen Horthy parancsa ellenére hajtották végre. Szekfű munkájában Horthyt felmentette a felelősség alól, de leszögezte, hogy ezek a tisztázatlan akciók jelentős mértékben járultak hozzá Magyarország tekintélyének a csorbításához és magának a „fehérterror” fogalmának a kialakulásához. A nyilvánvaló cseh rágalmak mellett ugyanezt sugallták az országból elmenekült – az októberi forradalomban és/vagy a proletárdiktatúrában felelős – egyének könyvei is. Szekfű úgy vélte, hogy a korszakban mindvégig lappangó – és a Tanácsköztársaság hatalomra jutása után egyre intenzívebbé váló – antiszemitizmus, a tisztikar és családjaiknak személyes szenvedései a proletárdiktatúrában, a külföld ellenséges Magyarország képe hozzájárult Magyarország megbélyegzéséhez. Ugyanakkor Szekfű szerint csak az új rendszerrel szemben elfogult emigráns visszaemlékezések és az ellenséges agitáció terjesztette a fehérterror kész tényként való elfogadását. Szekfű legsarkosabb megállapítása a következő: „csak vörös terror volt, mert a bolsevista vezérek Kun Bélától elkezdve tényleg

⁵² SZEKFŰ Gyula: *Rövid magyar történet*. Budapest, Osiris, 2002. (a továbbiakban SZEKFŰ 2002)

⁵³ SZEKFŰ 2002. 532.

⁵⁴ SZEKFŰ 2002. 532–533.

⁵⁵ SZEKFŰ 2002. 533.

a kormányzás elengedhetetlen eszközének tartották a terrort.”⁵⁶ Ezt azzal indokolta, hogy mind a Friedrich-kormány, mind az öt váltó magyar kormányok végig a terrorakciók ellen foglaltak állást, csak az antiszemita közhangulat és az általános tekintélyvesztés vezetett az időnként fellobbanó pogromokhoz. Szekfű tehát a terrort, egy felülről vezérelt – az állam alapvető eszközeként funkcionáló – jelenségként definiálta, ami kétségkívül nem jellemezte az ellenforradalmi kormányok egyikét sem.

A Horthy-korszakban megnyilvánuló „hazai” szerzők fehérterrortól való beszédmódját alapvetően két lényeges mozzanat határozta meg. Az egyik az, hogy a vörösteror borzalmaira adott válaszként tekintettek rá és ezt a reakciós jellegét hangsúlyozták. A másik szerint pedig egyenesen tagadták a jelenséget. Ha a gyilkosságokban részt vett szereplők megbecsültségét és társadalmi presztízsét vizsgáljuk, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy már a húszas években jelentős módosulások következtek be. A főkolomposok 1921 novemberében kegyelmet kaptak, a Horthy-korszak elején az egykori különítményesek (Prónay, Héjjas, Ostenburg stb.) a rendszer megbecsült és „legendás” alakjai voltak, jelentős részük viszont képtelen volt beilleszkedni egy konszolidált rendszerbe. A rendszer így félre szorította őket, egykor hírhedt tagjaik fokozatosan teret veszítettek. Szervezetiket vagy feloszlatták és marginalizálták, vagy integrálták őket a reguláris hadseregbe, az egykori vezetők pedig egyre inkább csak közéleti botrányokban „tűntek” fel. A rendszer számára a „legendás hősök” ezért fokozatosan egyre inkább kínos tehertétellé váltak. Ez két okból is igaz volt. Egyfelől a gyilkosságok ugyan hozzájárultak a rendszer stabilizálásához, ugyanakkor már azok megtörténtekeor elég súlyos hendikepet jelentettek az ellenforradalmi berendezkedésnek, mivel meglehetősen bizalmatlan légkört generáltak a külföld és a lakosság egy részében. A „főkolomposok” másik hátránya a királykérdésben elfoglalt álláspontjuk volt, amivel egy részük 1921-ben szembekerült a kormányzóval. A húszas évek közepétől fokozatosan háttérbe szorultak, hivatalos körökben is egyre inkább negligálni kezdték őket. A hivatalos megemlékezésekben Horthy Miklós kultusza fokozatosan elhomályosította a korábbi résztvevőket már 1919–20-ban. A világháború után eltelt 12 év eseményeit és főszereplőit bemutató *Legujabb Kor Lexikona* rendre mindegyiküket kihagyta a névsorból. A *Magyar feltámadás Könyve* alcímet viselő kötet rövid összefoglalást közölt a Trianoni békeszerződés óta eltelt tíz év történéseiből – éves bontásban. Az 1919, 1920, 1921-es vonatkozó részekben az egykori különítményesekről egy árva szó sem esik, ellentétben „Horthy Miklós fővezér” szerepének hangsúlyozásával.⁵⁷ Ugyanez a tendencia jellemezte az 1931-ben megjelent – a magyar társadalom „kitűnőségeinek” személyi adatait közlő – lexikont is. A különítményesek közül viszont csak Héjjas Iván került be a kötetbe, feltehetőleg azért, mert országgyűlési képviselő volt.⁵⁸ A

⁵⁶ SZEKFŰ 2002. 533.

⁵⁷ *A Magyar Legujabb Kor Lexikona – A Magyar Feltámadás Könyve*. Szerk.: Vitéz KERKÁPOLY M. Emil. Budapest, Magyar Legujabb Kor Lexikon Kiadása, 1930.

⁵⁸ *A Magyar Társadalom Lexikonja*. 2. kiad. Budapest, Magyar Társadalom Lexikonja Kiadóvállalat, 1931.

többiek ezúttal is kívül rekedtek, és ez jelzés arról, hogy a rendszer számára többé nem voltak vállalhatóak.

Kosáry Domokos szerint az évfordulók leginkább olyanok, mint a mérföldkövek. Főleg arra jók, hogy rohanó világunkban egy kicsit megálljunk mellettük és sátrát verjünk. Hallgassunk és konzultáljunk. Gondoljuk át, hogy mi történt velünk, mik voltak erényeink és hibáink. Figyeljük meg, hogy az eltelt idővel bölcsebbek és empatikusabbak lettünk-e. Majd összegezzünk és folytassuk az utat. Bízunk abban, hogy ha már eleget merítettünk a múltból, lassan majd beszélhetünk a jelenről és egyszer talán a jövőről is. De addig is marad az útkeresés. Elsősorban egymáshoz.

The White Terror in Hungary Different readings of the atrocities in 1919–1920

The White Terror in Hungary is one of the much disputed parts of the history of the twentieth century of Hungary. The „destiny” of the White Terror is interwoven with the opinion about Miklós Horthy himself and the whole era symbolized by him. The political transformations in the past centuries also made sharp contrasts in the opinions about the White Terror. The reason for that is that our political transformations overwrote each other, they neglected the „passed”, „defeated” system or just refused it radically. Horthy became the hinge of the view of the past both of the White and the Red Terror. In my study I would like to introduce the versions that were published in 1919 and differ from each other very significantly, mainly in the view of the most important publications, brochures, political pamphlets and memoirs of 1919–1920. They were representing radically different points of view that dominate the daily common talk even today, including the forums on the World Wide Web as well. The simple and absolute view of history survived the political transformation of 1989–90 and it is still exercising strong rear-guard fights 20 years after that. One can also observe intense discrepancy in the opinion about the amount of the victims of the White Terror. The most different pieces of information came to light and are „circulating” in the common talk. The possible grounds and explanations that kill each other mostly come up to the surface in the form of obstinate contests. It is not by chance, because the White Terror – together with a lot of other Hungarian negative „pieces of experience” (Trianon, National Socialism, and communism) – is still unprocessed.

TURBUCZ DÁVID

A Horthy-kultusz és a radikális jobboldal (1919–1924)

A Horthy-kultusz történetének első szakaszát a radikális jobboldal dominálta.¹ E kultusz építése Szegeden kezdődött, de a jelentősége 1919 szeptemberét követően, a politikai és hatalmi viszonyok megváltozásával összefüggésben nőtt meg igazán.² A kultusz megteremtésében, majd a Horthyról kialakított imaginárius vezérkép terjesztésében és ápolásában, egészen körülbelül a húszas évek közepéig, a radikális jobboldal szerepe volt különösen is meghatározó. Ez a vezérkép a jobboldali radikálisok politikai programjához idomult, az általuk megálmodott politikai rend, az „új” Magyarország legitimációját szolgálta.³ A vizsgált korszak jobboldali radikalizmusa, választ keresve az összeomlás okaira, a fajvédelem programjában és a saját kiválasztottságában látta az aktuális válságjelenségek leküzdésének egyetlen módját.⁴ Ezáltal láttak lehetőséget az elveszített nemzeti nagyság helyreállítására, az elszenvedett nemzeti sérelmek orvoslására, de mindezt úgy, hogy nem az 1918 előtti Magyarország visszaállítására, hanem egy „új” Magyarország felépítésére kerül sor. Ennek a programnak centrális eleme volt a vezér szükségessége, tehát egyfajta vezérelv, aki integrálótényezőként vezeti a magyarságot a szebb jövő felé.⁵

A vezér iránti igényt nemcsak e politikai szükségszerűség, program, jövőkép magyarázza, hanem az is, hogy válságos időszakokban felerősödik az irracionális magyarázatok ereje.⁶ A vezérkultuszok esetében ez nem jelent mást, mint hogy egy adott politikai közösség

¹ A két világháború közötti Horthy-kultuszhoz lásd DÖMÖTÖRFI Tibor: *A Horthy-kultusz elemei*. In: *História*, 12. (1990) 5–6. sz. (a továbbiakban DÖMÖTÖRFI 1990) 23–26.; OLASZ Lajos: *A kormányzóhelyettesi intézmény története (1941–1944)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007. 67–71., 425–428.; ROMSICS Ignác: *Horthy-képeink*. In: *Mozgó Világ*, 33. (2007) 10. sz. (a továbbiakban: ROMSICS, 2007.) 3–20.; SZABÓ Miklós: *Politikai évfordulók a Horthy-rendszerben*. In: *A két világháború közötti Magyarországról*. Szerk.: LACKÓ Miklós. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984. 494–504.; SAKMYSTER, Thomas: *Adminális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. H. n., Helikon Kiadó, 2001. 137–139.; TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz*. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris Kiadó, 2009. 138–166.

² TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz kezdetei*. In: *Múltunk*, 54. (2009) 4. sz. (a továbbiakban TURBUCZ 2009) 160–166., 170–172., 196–197.

³ GYURGYÁK János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 217–218., (a továbbiakban GYURGYÁK 2007) 223–229.

⁴ ORMOS 2000. *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*. I. kötet. Budapest, PolgART, 2000. (a továbbiakban ORMOS 2000) 41., 71–72.

⁵ GYURGYÁK, 2007. 217., 225., 247.

⁶ EDELMAN, Murray: *A politika szimbolikus valósága*. [Fordította: Hidas Zoltán] Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2004. 28–30., ZENTAI Violetta: *Politikai antropológia: a politikai antropológiája*. In: *Politikai antropológia*. Szerk.: ZENTAI Violetta. Budapest, Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 1997. 22–23.

gyakran abban a személyben testesíti meg a vágyait, akit egyedül alkalmasnak vél arra, hogy a válságot leküzdve a vágyott állapotot elérje. A vágyott állapot egy olyan helyzetet jelent, amely egyszer már létezett, de sokkal inkább elfogadhatóbb a jelenlegi, ráadásul válságos körülményeknél, így ennek a visszaállítása, megközelítése lesz a politikai közösség legfontosabb törekvése.⁷ Mindennek a megvalósítását, azaz a válságjelenségek leküzdését kizárólag a vezér személyétől várják, különösen akkor, ha a megfogalmazott vágyaikat „*hétköznapi eszközökkel*” már nem látják megvalósíthatónak.⁸ Az első világháborút követően Magyarországon ez a vezér Horthy Miklós volt. A róla kialakított, szelektíven konstruált vezérkép Horthy alkalmasságát igyekezett igazolni: azaz a képességeit, tetteit alaposan, az irracionalitás szintjéig felnagyították, hogy a személyébe vetett hit, a személyéhez kötött vágyak megvalósításának „*realitása*” minél inkább megalapozott és hihető legyen.⁹

A kultusz építői

A Horthy-kultusz építésében a – ráadásul nem is egységes¹⁰ – radikális jobboldal szerepe volt meghatározó, de mégsem kizárólagos. A kultusz ápolásában például az országos napilapok jelentős része (ezen a téren a vidéki lapok sem maradtak el), vagy a helyi hatóságok is részt vettek. Mindez a hatalmi viszonyok megváltozásával, a közelmúlt elutasításával, a rend és a stabilitás utáni vággyal, vagy éppen az említett társadalomlélektani tényezőkkel magyarázható.¹¹

Ha kizárólag a radikális jobboldal szerepére fókuszálunk, akkor a kultuszépítők között az alábbi intézmények, szervezetek, illetőleg személyek említhetők. A Fővezérség és a Nemzeti Hadsereg szerepe a kormányzóválasztást megelőző országos kampányban volt különösen is meghatározó. A katonaság a fővezér vidéki útjainak előkészítése során is szerepet játszott, a Magyar Országos Véderő Egylettel (MOVE) és az Ébredő Magyarokkal (ÉME) egyetemben, de az 1919-es Horthy-naptár kiadásában is közreműködött.¹² A MOVE, az ÉME és a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége a Horthy személyéhez kötődő évfordulók megszervezésében sem volt megkerülhető.¹³ 1920 nyara után a MOVE volt a kormányzóról készült fényképek, arcképek, plakettek kizárólagos terjesztője, annak

⁷ ROMSICS Gergely: *Mítosz, kultusz, társadalom*. In: *Mozgó Világ*, 30. (2004) 7. sz. 57–61.; ROMSICS Gergely: *A jelentés zsarnoksága*. In: *Pro Minoritate*, 2004/tavaszi 3–6., 8.

⁸ CASSIRER, Ernst: *A modern politikai mítoszok technikája*. In: *Politikai antropológia*. Szerk.: ZENTAI Violetta. Budapest, Osiris Kiadó-Láthatatlan Kollégium, 1997. 38–40.

⁹ TURBUCZ 2009. 156–157.

¹⁰ ORMOS 2000. 33–44.; PAKSA Rudolf: *A jobboldali radikalizmus a Horthy-korszak első éveiben*. In: *Rubicon*, 20. (2010) 4–5. sz. 116–119.; PAKSA Rudolf: *Szélsőjobboldali pártok és mozgalmak a Horthy-korszakban*. In: *Kommentár*, 2. (2007) 5. sz. 68–69.

¹¹ TURBUCZ, 2009. 170–171., 196–197.

¹² TURBUCZ, 2009. 165–166., 186–189., 191.

¹³ *Szózat*, II. (1920. július 20.) 171. sz. 1., IV. (1922. november 7.) 255. sz. 2., (1922. december 7.) 281. sz. 4.; Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) K. 428. MTI „könyvnyomat”

érdekében, hogy „hazánk első embere iránti tiszteletet az arckép útján minél intenzívebben terjesszük”.¹⁴ A kormányzó bizalmi emberei által irányított Magyarország Kormányzójának Katonai Irodája és Kabinetirodája a kormányzóválasztás után a vidéki utak előkészítése, a Horthyt köszöntő beszédek jóváhagyása, a kormányzó reprezentációjának szervezése kapcsán lényeges.¹⁵ A Kozma Miklós által irányított Magyar Távirati Iroda (MTI) az információszolgáltatás és a sajtóirányítás terén tette lehetővé a kultusz hatékony ápolását.¹⁶ Horthy Miklós közszerepléseiről, vidéki útjairól a *Szózat* rendszeresen beszámolt, ahogyan az évfordulókon méltatásokat, visszatekintéseket közölt. A radikális jobboldal szócsöve a Horthyról kialakított imaginárius vezérkép legfontosabb közvetítője volt. Természetesen kiemelhetők konkrét személyek is: Gömbös Gyula (MOVE),¹⁷ Kozma Miklós (MTI), Zsilinszky Endre (*Szózat*) és Zadravecz István táborigazgató püspök.¹⁸

A kultuszépítés alkalmai

A Horthy-kultusz építésére – hangsúlyozottan a jobboldali radikálisok számára – a következő alkalmak biztosítottak lehetőséget.¹⁹ Mindenekelőtt a Horthy személyéhez kötődő évfordulók: március 1. a kormányzóválasztás napja (1922, 1923, 1924), május 15. az otrantói ütközet napja (1922, 1923), június 18. Horthy születésnapja (1923), november 16. a budapesti bevonulás napja (1920, 1922) és december 6. Horthy névnapja (1920, 1921, 1922, 1923). A zárójelben megadott évszámok azt jelzik, hogy ezen évfordulókat mely években ünnepelték, vagy emlékeztek meg róluk, ha máshol nem, akkor a *Szózat* hasábjain.

Az évfordulók mellett Horthy Miklós vidéki útjai is biztosítottak lehetőséget a kultusz építésére és ápolására. Az átnézett sajtóanyag alapján, kutatásaink szerint, 1919-ben 19, 1920-ban 39, 1921-ben 32, 1922-ben 30 és 1923-ban 19 vidéki település meglátogatására került sor.²⁰ A jelzett adatok fényében viszonylag intenzív országjárásról beszélhetünk. 1921 után

Hírek. Napi tudósítások, 1920. november 6. 5., december 3. 6., december 6. 4., 6., 8. Elérhető az interneten: <http://mol.arcanum.hu/mti> (2010. február 16.)

¹⁴ *Szózat*, II. (1920. június 20.) 147. sz. 3., (1920. július 15.) 167. sz. 3.; MOL K 148. Belügyminisztériumi Levéltár. 742. csomó, 1923. 1. tétel. 5540. sz. 6–7., 15. Gömbös Gyula szorgalmazta, hogy a kormányzó arcképeit lehetőség szerint függeszék ki a közintézményekben.

¹⁵ MOL K. 26. Miniszterelnökség. 1241. csomó 1921. 3. tétel. 5123. alapsz. Vö. DOMBRÁDY Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest, Zrínyi Kiadó, 1990. 39–40.; DOMBRÁDY Lóránd: *A kormányzó katonai irodája*. In: *História*, 12. (1990) 5–6. sz. 29–30.

¹⁶ ORMOS, 2000. 79–80., 83–84.

¹⁷ GERGELY Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép*. H. n., Vince Kiadó, 2001. (a továbbiakban GERGELY 2001) 68–69., 78–79., 85–87., 93–98., 111–115.

¹⁸ BARTA Róbert: *Egy nyughatatlan irredenta visszaemlékezései. Péter Zadravecz titkos naplója*. In: *Rubicon*, 14. (2003) 7–8. sz. 21–29.

¹⁹ DÖMÖTÖRFI 1990. 24–25.

²⁰ A kormányzóválasztás előtti vidéki utakhoz lásd TURBUCZ 2009. 165–166.

az évről-évre megtartott vitézavatások is rendszeres lehetőséget biztosítottak a kormányzói reprezentációra.²¹ Horthy közszereplései közé a nemzetgyűlés megnyitása (1922), kiállítások, közintézmények meglátogatása, sportrendezvényeken, bálokon, estélyeken, egyéb társadalmi rendezvényeken való részvétel, stb. sorolható. A sajtó ezekről is rendszeresen hírt adott. Az ismétlődő alkalmakon túl a Nemzeti Hadsereg esküetele (1920. április 11.) és IV. Károly 1921-es visszatérési kísérletei említhetők még. Mindkét esetben, de különösen is az utóbbi kapcsán a *Szózat* járult hozzá intenzíven a Horthy-kép alakításához.

A vezérkép

A két világháború között a Horthyról kialakított vezérkép 8 rétegből épült fel, amelyek további elemekre oszthatók.

E kép alaprétégét Horthy első világháborús helyállása alkotta, amely a további szimbólumokat is meghatározta. A propaganda Horthyt fővezérként és kormányzóként is a magyarság iránymutatójaként, kormányosaként festette le (2. réteg), egy olyan vezérként jellemezve őt, akit a nemzethez szoros kötelékek fűznek, de ezt értelemszerűen fordítva is „*igaznak*” tekintették. Eszerint Horthy megtesztésítette a magyar nemzetet (3. réteg). A kultikus nyelvezet, a fővezér, majd a kormányzó szerepét érzékeltetendő, sajátos időfogalmat alkalmazott (4. réteg), de az isteni legitimáció eszközét sem vetette el (5. réteg). A kormányzót méltató cikkek, beszédek kiemelték a történelmi tetteit (6. réteg), történelmi párhuzamokat alkalmaztak (7. réteg), sőt a vezér jelentőségének kidomborítása érdekében olyan jelzős szókapcsolatokat is alkalmaztak (8. réteg), amelyek hatásosan támasztották alá, egészítették ki a fentieket.

A tanulmány, a *Szózat*-ban 1919. szeptember 28. és 1924. március 2. között megjelent 377 cikk alapján rekonstruált vezérkép meghatározóbb rétegeinek, illetve ezek elemeinek a bemutatására törekszik, amelyek előfordulási arányait a mellékelt táblázat mutatja, időrendi bontásban.

A vezérkép alaprétege

A Horthyról kialakított imaginárius vezérkép alaprétégét az apolitikus háborús hős (a „Novara hőse”), a tengerész képe alkotta, amely a további szimbólumokat is meghatározta.

A vezér elsőszámú feladatát, az iránymutatást, a nemzet vezetését; és legfőbb tulajdonságait, a céltudatosságot, határozottságot és megbízhatóságot fejezte ki a viharos tengeren hánykolódó, a sziklával és örvényekkel küszködő hajón helytálló biztos és erőskezű kormányos metaforája, aki egy „új”, erősebb Magyarország felé kormányozza a nemzet hajóját.²²

²¹ Vö. TÁTRAI Szilárd: *A Vitézi Rend első évtizedének története*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 113. (1997) 1. sz. 72–78.

²² Vö. *Magyarország története képekben II. A két világháború között*. Szerk.: GYURGYÁK János. Budapest, Osiris Kiadó, Magyar Távirati Iroda – Országos Széchényi Könyvtár, 2008. 7.

Ezt a képet először a jobboldali radikális Szózat, a Magyar Nemzeti Szövetség napilapja alkalmazta 1919. szeptember 28-án, a legelső számában.²³ Ez a cikk visszautalt az otrantói ütközetre, annak ürügyén, hogy Horthy „odaszíjaztatta magát” a Novara parancsnoki híd-jához.²⁴ A jelen viszonyainak értékelése kapcsán, a cikk érvrendszerében mindez azért tett szert kitüntetett jelentőségre, mert a szerző szerint Horthy most is „odakötöztette magát az elnémult világháború utolsó süllyedő hajójának, Magyarországnak csonka árbocfájához”. Mindez Horthy Miklós állhatatosságát, kitartását fejezte ki, az Odüsszeia talán legismer-
tebb epizódjának alkalmazásával.²⁵ Ez a képzet a későbbiekben természetesen többször is visszatért. A kormányzóválasztás során – eszerint – „egy talpig férfi” került „a sokat hányat-
tott hajó” kormányrúdjához, aki a hajót már „nem engedi többé megingani, hanem bátor, határozott kézzel a boldogulás partjai felé vezeti”.²⁶

A táblázat adataiból látható, hogy az előfordulási arányokat tekintve elsősorban a nem-
zet, a magyarság vezére,²⁷ vagy az ehhez hasonló kifejezések voltak népszerűek, míg az ezt
szimbolikusan kifejező kormányos metaforája ritkábban fordult elő.²⁸

A vezér és a nemzet kapcsolata

A vezérkép következő rétege Horthy Miklós és a magyar nemzet kapcsolatát világítja meg.
Eszerint rendkívül szoros kötelékek léteznek a magyar nemzetet megtestesítő²⁹ „első ma-
gyar ember”,³⁰ a „nemzet atyja” és a magyarság között.³¹ Mint a táblázatban közölt adatok-
ból is látható, a Horthyról kialakított kép e rétegének 3 főbb eleme volt.

Az első szerint Horthy személye azonos a nemzeti érdekekkel és célokkal. Az ő személye
ugyanis „szilárd”, „fix pontként”, „szikla”-ként³² a napi politikán, a hatalmi vetélkedésen,
a folytonos politikai csatározásokon felül áll.³³ Az ő személye független „minden egyéni

²³ Szózat, I. (1919. szeptember 28.) 1. sz. 6.

²⁴ HALPERN, Paul G.: *Otrantói ütközet. Az Adria bejáratának ellenőrzése az I. világháborúban.* Győr, Laurus Kiadó, 2007. 120. Fordította: Veperdi András.

²⁵ TURBUCZ 2009. 167–168.

²⁶ Szózat, II. (1920. március 2.) 53. sz. 1.; Vö. Szózat, V. (1923. március 1.) 51. sz. 1.

²⁷ Például Szózat, IV. (1922. június 18.) 138. sz. 1., (1922. november 29.) 274. sz. 1–2., (1922. de-
cember 6.) 280. sz. 2., V. (1923. augusztus 22.) 188. sz. 6.

²⁸ Szózat, IV. (1922. december 6.) 280. sz. 1.

²⁹ Szózat, V. (1923. augusztus 22.) 188. sz. 6.

³⁰ Szózat, V. (1923. december 6.) 277. sz. 2.

³¹ A magyar történelemben nem Horthy Miklós az első, akit a nemzet megszemélyesítőjének tekintet-
tek. Meglehetősen domináns volt ez a kép Kossuth Lajos esetében. L.: GERŐ András: *Képzelt tör-
ténelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből.* Budapest, PolgART,
2004. (GERŐ 2004.) 53–66.; GERŐ András: *A Kossuth-kultusz.* In: *Rubicon*, 18 (2007) 9., 38–40.

³² Szózat, II. (1920. február 8.) 34. sz. 1., (1920. március 2.) 53. sz. 1., IV. (1922. március 2.) 50. sz. 1.

³³ Szózat, IV. (1922. november 16.) 263. sz. 1.

érdektől”, és „tisztán hazánk javára dolgozik” – fejezte ki Kozma Miklós a nemzetvédelmi tiszteknek szóló 1919. decemberi szigorúan bizalmas utasításában, azzal összefüggésben, hogy a fővezérről a tiszteknek milyen képet kell sugallniuk vidéken.³⁴ Eszerint Horthy kizárólag a nemzet érdekeit, a magyarság sorsát és jövőjét tartja a szeme előtt.³⁵ Ezt a képzetet már 1919. november elején, a budapesti bevonulás előtt Horthy személyéhez kapcsolták a *Szózat*-ban, de ezt követően többször is előkerült.³⁶ Mindennek ráadásul volt egy egyedi vonatkozása is, ugyanis a *Szózat* hangsúlyt fektetett annak kiemelésére, hogy Horthy nemcsak a jelenlegi, hanem az 1918 előtti – általuk elítélt – politikától is független, így kétszeresen is a nemzeti érdekek képviselőjeként volt bemutatható. „Egyenesen szerencse, hogy Horthy Miklós a régi Magyarország politikájában nem vett részt, annak végzettszerű hibái nem idegződtek bele egyéniségébe és így múltja nem lehet semmi irányban hátráltatója az új integrálódásnak”.³⁷ A Horthyról sugallt kép meghatározó elemeként mindez IV. Károly visszatérési kísérletei során is feltűnt. 1921. április elején, a királlyal folytatott március 27-i tárgyalás alatti magatartása kapcsán a jobboldali radikális orgánus leszögezte, hogy Horthy „bölcös és elszánt magyar érzés”-nek köszönhetően „a helyes eljárás útját mindig csalhatatlanul” megtalálja.³⁸ A hangnem 1921 október–novemberében is hasonló volt, miután akkor is a nemzeti egység szükségessége és a nemzeti érdekeket követő kormányzó magasztalása volt napirenden.³⁹

Horthy és a magyarság kapcsolatát érzékeltette a kultusz azon üzenete, miszerint a fővezért a nemzet akarata („a magyarság egyetemes közvéleménye”) emelte a kormányzói székbe.⁴⁰ Ennek háttérében egy központilag szervezett, a Nemzeti Hadsereg tevékeny közreműködésével végrehajtott országos kampány állt. 1920 februárjában a miskolci kerületi kormánybiztos ugyanis arról tájékoztatta a belügyminisztert, hogy a Nemzeti Hadsereg „községről községre járva propagandát csinál”.⁴¹ Rassay Károly Horthy emlékirataihoz írt megjegyzései szerint is nemzetvédelmi és propagandatisztek „járták a vidéket és küldték a táviratokat”, „folyt a Gellért szállóból [...] irányított és Horthy megválasztását követelő pro-

³⁴ Idézi VARGYAI Gyula: *A katonai közigazgatás és a kormányzói jogkör*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. (a továbbiakban VARGYAI 1971.) 266.; Vö. ORMOS 2000. 68.

³⁵ *Szózat*, IV. (1922. május 23.) 93. sz. 1., (1922. június 21.) 140. sz. 1., (1922. november 16.) 263. sz. 1., V. (1923. december 6.) 277. sz. 1.

³⁶ TURBUCZ 2009. 171–172., 181–182., 184–185., 194–195.; *Szózat*, I. (1919. november 11.) 37. sz. 3., (1919. december 12.) 64. sz. 1., II. (1920. február 1.) 28. sz. 1., (1920. február 3.) 29. sz. 7., (1920. február 7.) 33. sz. 1.

³⁷ *Szózat*, II. (1920. február 14.) 39. sz. 1.

³⁸ *Szózat*, III. (1921. április 2.) 70. sz. 2.

³⁹ *Szózat*, III. (1921. október 27.) 241. sz. 7., (1921. október 29.) 243. sz. 5., (1921. november 3.) 247. sz. 1., (1921. november 5.) 249. sz. 3., (1921. november 6.) 250. sz. 1.

⁴⁰ *Szózat*, IV. (1922. november 16.) 263. sz. 1.

⁴¹ MOL K. 148. 684. csomó, 1920. 1. tétel. 921/1920.

paganda.”⁴² Ezek a táviratok, határozatok, amelyek eldugott kis községekből, illetve nagyobb településekről, törvényhatóságokból érkeztek, a fővezér pártok felettségét, kiváló képességeit és tulajdonságait, illetőleg a nemzet Horthyba fektetett bizalmát hangsúlyozták.⁴³ A Szózat hasábjain ez egyszerű és közérthető formában nyert kifejezést: „A magyar nemzet élő lelkiismerete [...] tengermorajként zúgja a Horthy Miklós nevét.”⁴⁴ Tehát a nemzet egyöntetűen áll a fővezér mögött, így a nemzetgyűlésnek érdemi választási lehetősége nincsen, feltéve persze, ha a nemzet véleményét figyelembe kívánja venni – sugallták a napilapok, élükön a Szózattal, amely a választás másnapján azt írta, hogy „a nemzet ellenállhatatlanul nyilvánuló bizalma tette őt a vezérhelyre.”⁴⁵ Mindez megalapozta a két világháború között oly gyakran felbukkanó nézetet, miszerint Horthy Miklós Szegeden és Budapesten sem tett más, mint a nemzet felszólításának, hívásának engedelmeskedett.⁴⁶ Egy magát nemzetinek tituláló rezsim számára a nemzet akarátán kívül nem is lehetett más orientációs pont.

A fentiek logikus következményének tekinthető, hogy a vezért az egész nemzet fenntartások nélkül követi.⁴⁷ Ez kifejezést nyerhetett a vidéki úttjai kapcsán, amikor a vidéki lakosságnak a kormányzóhoz való hűségét, ragaszkodását hangsúlyozta a Szózat. Az 1921. júniusi dunántúli útja a radikális jobboldali napilap szerint „valóságos diadalút” volt, amit „a szeretetnek és ragaszkodásnak elemi erővel kitörő, nagyszerű megnyilatkozása”-ként értékelt.⁴⁸ Hasonló hangnemmél találkozhatunk 1923 tavaszán is: „Amerre járt, ezen a napon is magyar tízezrek járultak elébe, vették körül őt és hódoltak előtte azzal az őszinte hódolattal, amely a Nagyurat megillet.”⁴⁹ A vezérképnek ezt az elemét a Horthy személyéhez kötődő évfordulók alkalmából is használták, mondván, hogy „az egész nemzet” ünnepli például a kormányzó névnapját.⁵⁰ Kifejezést nyert az is, hogy a vezér közülünk való. „A nép magáénak érzi őt, mert már régen volt nagyúr, aki annyira közel állott volna hozzá, akit annyira megértett volna és aki az ő véréből való vér lett volna, miként a magyarok Kormányzója, Horthy Miklós.”⁵¹ Végezetül a kormányzó reprezentatív szereplései is teret adhattak a vezérkép ezen eleme kifejezésének.⁵²

⁴² Idézi VARGYAI 1971. 265–266.

⁴³ A kormányzóválasztást megelőző kampányról bővebben: TURBUCZ 2009. 190–195.

⁴⁴ Szózat, II. (1920. február 14.) 39. sz. 1.

⁴⁵ Szózat, II. (1920. március 2.) 53. sz. 1.

⁴⁶ L. NAGY Zsuzsa: *A fővezér*. In: *Rubicon*, 12. (2001) 1–2. sz. 22.

⁴⁷ Szózat, II. (1920. március 31.) 78. sz. 1.

⁴⁸ Szózat, III. (1921. június 7.) 122. sz. 1.

⁴⁹ Szózat, V. (1923. április 29.) 97. sz. 3. Lásd még Szózat, V. (1923. április 28.) 96. sz. 3., (1923. június 10.) 129. sz. 3.

⁵⁰ Szózat, III. (1921. december 8.) 277. sz. 7., IV. (1922. december 6.) 280. sz. 6., V. (1923. december 6.) 277. sz. 1–2., (1923. december 7.) 278. sz. 2.

⁵¹ Szózat, V. (1923. december 6.) 277. sz. 1.

⁵² Szózat, IV. (1922. május 23.) 93. sz. 1., (1922. június 21.) 140. sz. 1.

Horthy Miklós és a magyar nemzet közötti megbonthatatlan beállított viszony taglalása rendkívül fontos legitimációs funkciót töltött be, hozzájárult a kormányzó és az ő személyén keresztül értelemszerűen a fennálló politikai berendezkedés nemzeti legitimációjához.⁵³ A propaganda szintjén Horthy Miklóst a nemzet egésze támogatja, mögötte egységesen sorakozik fel a magyarság, de legalábbis a „tiszteséges”, „igaz” magyar emberek. Aki tehát nem áll Horthy mögött, az, jobb esetben a „tiszteségtelen” magyarok csoportjába tartozik, rosszabb esetben egész egyszerűen nem tekinthető magyarnak. A csoportképzés, a „mi” és az „ők” elválasztása, a közösség tagjai közötti kohézió erősítése a diszkurzív valóság általános vonása.⁵⁴ A Horthy-kultusz így integráló funkciót is hordozott, de legalábbis a magyar társadalom integrálásának az igényét jelezte.⁵⁵ A fajvédelem meglátása szerint ugyanis, elítélve mindennemű politikai, vallási ellentétet, végeredményben magát a pártpolitikát is, az adott viszonyok közepette az egységes társadalom elengedhetetlen feltétele az „új” Magyarország megteremtésének.⁵⁶

A szimbolikus kezdet motívuma

A Horthy-kultusz érvrendszerében sajátos időfogalom mutatható ki. Eszerint 1919 őszét, különösen is november 16-át a magyar történelem fordulópontjának, az azt megelőző időszakhoz képest – a kultikus szövegeket jellemző bipoláris gondolkodásmód jegyében – egy minden szempontból megújult korszak szimbolikus kezdetének,⁵⁷ a magyarság „feltámadása”, „újjászületése” napjának tekintették.⁵⁸ Ez a Horthy Miklósnak köszönhető sorsforduló tette lehetővé a kultusz érvrendszere szerint, hogy felépülhessen egy „új” Magyarország. A szimbolikus kezdet motívuma kifejezte a „szébb jövő” ígéretét is. Azt az állapotot, amikor orvoslásra kerülnek az elszenvedett sérelmek, azaz a magyarság eljut a „minden lehetséges jók” világába, ami a mitikus gondolkodásban az „ígéret földjé”-t jelenti, tehát eléri a vágyott állapotot.⁵⁹ Eszerint „Horthy Miklós nemzeti hadseregének bevonulása óta [...] egy csapásra megváltozott minden. Az állami életnek rombadőlt épülete lassanként újraépül és a tár-

⁵³ Vö. SZABÓ Miklós: A legitimáció történelmi alakváltozásai. In: SZABÓ Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Atlantis Program, 1989. 279., 282.

⁵⁴ SZABÓ Márton: *Politikai idegen. A politika diszkurzív szereplőinek elméleti értelmezése*. Budapest, L'Harmattan, 2006. (a továbbiakban SZABÓ 2006) 15–21., 73–80.; SZABÓ Márton: *A diszkurzív politikatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2003. 146–147.

⁵⁵ *Szózat*, II. (1920. március 31.) 78. sz. 1., IV. (1922. december 6.) 280. sz. 6.

⁵⁶ *Szózat*, III. (1921. október 28.) 242. sz. 4–5., IV. (1922. július 1.) 142. sz. 3.; Lásd még GYURGYÁK 2007. 238., 245–247.

⁵⁷ GERŐ 2004. 289.

⁵⁸ TURBUCZ 2009. 173–177.

⁵⁹ SZABÓ 2006. 190–191.; *Szózat*, IV. (1922. május 19.) 89. sz. 6., (1922. november 16.) 263. sz. 1., V. (1923. március 1.) 48. sz. 1. és 4., (1923. április 28.) 96. sz. 3.

sadalom munkája is megindult”.⁶⁰ 1922 őszén azt olvassuk, hogy „A bevonulás történelmi tény volt [...], kiindulása egy új gondolati, politikai és érzelmi hullámnak, melynek sodra a szebb és jobb jövő felé viszi a magyar fejlődést”.⁶¹ A budapesti bevonulás évfordulóján túl, mint ezt a táblázat összesítve is jelzi, számos esetben fordultak elő e kifejezések, érzékelte, hogy a magyar nemzet jövője kétségbevonhatatlanul összeforrott a vezér alakjával.

Az „új” Magyarországról alkotott kép

Rendkívül fontos kérdés, hogy milyenek képzeltek el a radikálisok ezt az „új” Magyarországot. A *Szózat* azon cikkeiből, amelyek alapján a Horthyról kialakított vezérképet rekonstruáltam, az alábbi – korántsem teljes – kép rajzolódik ki a jövő Magyarországról.⁶² Mindenekelőtt ez az „új” Magyarország, az internacionalista és ateista Tanácsköztársasággal szemben „keresztény” és „nemzeti” kell, hogy legyen. E jelzők természetesen számos alkalommal felbukkantak a *Szózat* hasábjain. A napilap értékelése szerint Horthynak, az 1919. november 16-án az Országház előtt elmondott beszédében „az egész nemzet előtt haladó kettős tűzoszlop[ként – beszúrás tőlem, T. D.] lobog föl az új Magyarország kettős alapeszméje: a nemzeti és a keresztény eszme”.⁶³ Horthy Miklós tehát kijelöli az irányt, de ezen túl az ő személyét tekintették az egyedüli garanciának arra, hogy a kijelölt útról a magyar nemzet sohasem fog letérni. A budapesti bevonulás harmadik évfordulóján olvashatták a *Szózat* olvasói, hogy „[...] új Magyarországot kell teremteni a régi Magyarország geográfiai határai között, de a lelki és gondolati határokat más vonalakkal fogja meghúzni a história. Új Magyarország új élettartalommal, új gondolati pályákkal és új erőkkel. Kereszténység és magyarság azok a tényezők, melyekre e lelki határok épülnek s e tényezők csorbíthatatlan érvényesítője a kormányzó személye [...]”.⁶⁴

A fentiekén túl az „új” Magyarországnak a pacifizmus, a „rombolás” és a „cinizmus” korszaka után Zsilinszky Endre szerint kizárólag a magyar katonai erényekre, a magyar katonára, a „katonai vezér”-re kell épülnie. Meglátása szerint a magyar hadseregnek „a magyar állam központi intézményévé kell emelkednie”.⁶⁵ A magyar népet, a magyar „lelket” az első világháború során felhalmozott tapasztalatok alapján militarizálni kell, azaz „belső katonás szellemre” van szükség, hogy a szebb jövő elérése érdekében a társadalom össze-

⁶⁰ *Szózat*, III. (1921. május 31.) 116. sz. 1.

⁶¹ *Szózat*, IV. (1922. november 16.) 263. sz. 1.

⁶² A teljesebb képhez lásd VONYÓ József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk.: ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris Kiadó, 2009. 243–262.; GERGELY 2001. 107–193. A fajvédők jövőképeiről lásd GYURGYÁK 2007. 217–253.

⁶³ *Szózat*, I. (1919. november 18.) 43. sz. 5.

⁶⁴ *Szózat*, IV. (1922. november 16.) 263. sz. 1.

⁶⁵ *Szózat*, I. (1919. november 18.) 43. sz. 1–2.

tartásának, integrálásának a mértéke növelhető legyen.⁶⁶ Horthynak, a Nemzeti Hadsereg megteremtőjének, ennek fényében „az ősi tradíciókból táplálkozó új, modern, diadalmas magyar katonaszellem megteremtése” a hivatása.⁶⁷ Az itt vázoltakat logikusan egészítette ki az „erős kéz politikája”, amely jegyében valósulhatnak meg a nemzeti vágyak, így a fővezérnek erős kézzel, „parancsszóval” kell vezetnie a magyar nemzetet a kijelölt célok elérésé felé.⁶⁸ Rendre van szükség, amely nélkül az ország nem tud előrelépni.⁶⁹ „Az országot csak erős kéz vezetheti át a forradalomból a rendbe: erő, mely magának is, másnak is parancsolni tud. Erő, mely minden – bármerről jövő – puccsot el tud fojtani [...]”⁷⁰ Zsilinszky szerint a magyar nemzet a fővezér „markáns alakjában keresi a fix pontot az erős kéz politikájához”.⁷¹ A militarizmus a jobboldali radikalizmus szerint elengedhetetlen a magyarság fennmaradása tekintetében, de az elveszített nemzeti nagyság visszaszerzéséhez is nélkülözhetetlen, amelyben a magyar birodalmiság eszméjéhez való ragaszkodás mutatható ki.⁷² Horthy Miklós a korszak elején e militarista vonások miatt tekinthető egy autokrata-militáns vezérnek, erősítve ezzel a párhuzamot a korabeli vezérkultuszokkal.

A vezérkép további elemei

A Horthy-kép további elemekkel is rendelkezett, amelyekre, miután közülük több csak elvétve fordult elő, a tanulmányban csak röviden szeretnék utalni.

Az isteni legitimitáció, a „magyarok Istene” motívum alkalmazásával Horthy „nemzetmentő” tevékenységét a „magyarok Istene” akarataként állíthatták be.⁷³ A kultikus szövegek érvrendszerében ez egyrészt legitimitációs funkciót töltött be, de Horthy alkalmasságát is igazolta, a vezérbe vetett hitet is erősítette. Ez az Őszövetség vonatkozó részének átértelmezésével volt elérhető, ugyanis mindez a kiválasztottként beállított magyar nép és a „nemzetiesített” Isten között különleges viszonyt fejezett ki, s e „különleges pártfogás” eredmé-

⁶⁶ *Szózat*, II. (1920. február 3.) 29. sz. 1., *Vö. Szózat*, I. (1919. november 18.) 43. sz. 1–2., II. (1920. november 16.) 270. sz. 7., III. (1921. április 3.) 71. sz. 1. Lásd még ORMOS 2000. 33–35., 40.; EATWELL, Roger: *Introduction: New Styles of Dictatorships and Leadership in Interwar Europe*. In: *Totalitarian Movements and Political Religions*, 7. (2006) 2. sz. 134–136. Adatbázis: *Academic Search Complete*. EBSCO. Letöltés: 2010. július 23. 14:29.

⁶⁷ *Szózat*, I. (1919. november 18.) 43. sz. 1–2.; *Vö. Szózat*, I. (1919. november 11.) 37. sz. 3., II. (1920. február 3.) 29. sz. 1., (1920. június 10.) 138. sz. 1., (1920. június 16.) 143. sz. 1.

⁶⁸ *Szózat*, I. (1919. december 10.) 62. sz. 1., (1919. december 14.) 66. sz. 1., II. (1920. február 3.) 29. sz. 1., (1920. február 14.) 39. sz. 1., IV. (1922. november 16.) 263. sz. 1.

⁶⁹ *Szózat*, II. (1920. június 6.) 135. sz. 1.

⁷⁰ *Szózat*, II. (1920. február 3.) 29. sz. 3.

⁷¹ *Szózat*, I. (1919. december 14.) 66. sz. 1.

⁷² *Vö.* ROMSICS Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: ROMSICS Ignác (Szerk.): *Múltról a máának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. 148–149.

⁷³ *Szózat*, II. (1920. február 28.) 51. sz. 1–2.

nyeként állították be, hogy a „mi” Istenünk kiválasztotta, majd a „legnagyobb szükségünk” idején elküldte Horthy Miklóst, hogy az összeomlást követően a vágyott szebb jövő felé vezessen „minket”.⁷⁴

Horthy történelmi tettei között kiemelt helyen a nemzet 1919-es megmentését és a Nemzeti Hadsereg megszervezését találjuk.⁷⁵ Az előbbi a rend helyreállítását, a további „züllés”, destrukció megfékezését takarta, de a nemzetnek az elesettség állapotából történő kiemelése is ide sorolható. Eszerint Horthy Miklós volt az, aki az országban rendet téve lehetővé tette a későbbi „országépítést”. A hadsereg megszervezésével a rend megteremtésének, az ország militarizálásának nélkülözhetetlen eszköze született meg.⁷⁶ Azaz, mindezek előfeltételei voltak a radikálisok által megálmodott „új” Magyarország megteremtésének.

A történelmi párhuzamokra nem túl gyakran került sor, de az Árpáddal megvont párhuzam az „új honfoglalás” címén volt jelentős, míg Hunyadi, az erőskezű rendteremtő vezér szimbolikus előképének tekinthető.⁷⁷

A jelzős szókapcsolatok esetében az „erős” és a „magyar” jelzők emelhetők ki, amelyekhez a kéz, a kormányos, a katona, a lélek és az ember szavakat társították.

Hódolat és csalódottság

Bethlen István a kormányzó támogatásával 1923-ban elszigetelte a Gömbös Gyula vezetete radikális jobboldalt.⁷⁸ Kozma Miklós egykorú,⁷⁹ illetőleg Zadravec István⁸⁰ és Prónay Pál⁸¹ későbbi feljegyzéseiből tudható, hogy ezzel összefüggésben miképpen változott meg a bethleni konzervatív politikát elfogadó Horthyról a korábban kialakított képük.

A *Szózat* hasábjain e folyamat nyomai nem láthatóak, eddigi kutatásaim alatt egyedül egy cikket találtam, amely erre világít rá. E rövid írásból az óvatos megfogalmazás ellenére kiolvasható ugyan a radikálisok csalódottsága, de ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy a

⁷⁴ *Szózat*, II. (1920. szeptember 1.) 207. sz. 2.; TURBUCZ 2009. 168–169.; GERŐ 2004. 292–296. Lásd még *Szózat*, III. (1921. július 3.) 144. sz. 1., (1921. október 6.) 222. sz. 4.

⁷⁵ Ehhez lásd *Szózat*, II. (1920. január 1.) 1. sz. 6., (1920. március 19.) 68. sz. 1–2., III. (1921. december 13.) 280. sz. 3–7., IV. (1922. május 19.) 89. sz. 6., V. (1923. január 10.) 6. sz. 1.

⁷⁶ TURBUCZ 2009. 168.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Ehhez lásd ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, Osiris Kiadó, 2005. (a továbbiakban ROMSICS 2005) 225–235.

⁷⁹ ORMOS 2000. 120–128.

⁸⁰ Péter Zadravec titkos naplója. Szerk. és bev.: BORSÁNYI György. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1967. 247–249., 257–267.

⁸¹ PRÓNAY Pál: *A határban a halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből.* Szerk., bev. tan.: SZABÓ Ágnes és PAMLÉNYI Ervin. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 219–220., 226–227., 317. A kiábrándultságát jelzik még a 169., 219–221., 262–265., 316–317., 319–320. oldalak is.

megváltozott politikai feltételek közepette Horthy Miklóst ne tekintették volna továbbra is szimbolikus tekintélynek. Ezt követően is a „nemzet egyedüli vezéré”-nek nevezték. Számtalanszor töretlen hűségükről biztosították a kormányzót, miközben ellenzékéből a fennálló politikai berendezkedést, a miniszterelnök által követett politikát ostromozták.⁸² Röviden vizsgáljuk meg, hogy miről is szól ez a cikk, amely beszédes módon 1924. március 2-án, a kormányzóválasztás negyedik évfordulója alkalmából jelent meg. Többes szám első személyben van megfogalmazva, így a fajvédők álláspontjának tekinthető. Horthy „nemzetmentő” érdemeit nem vitatják el, de mégis kifejezi a csalódottságukat, miután jelzik, hogy az elmúlt négy esztendőben sok minden megváltozott az országban, miközben egy dolog változatlan volt: a kormányzó személye. A létező akadályok ellenére azonban ők hűségesek maradtak az ellenforradalom szellemiségéhez és a továbbiakban is azok maradnak. Azt viszont már nem tudjuk meg, hogy ki tartozik a hűtlenek közé, ki, vagy kik a felelősök a végbement, általuk elítélt változásokért. Kizárólag csak Bethlen István, vagy esetleg maga Horthy Miklós is? A cikk zárásaként, Horthy szerepét nem firtatva, hűségüket és tiszteletüket fejezték ki a kormányzónak, ekképpen: „Ha minden illúziónk elhervadt, ha minden álmódásunk semmivé foszlott, ha az egész múlt szertehullt, egy érzés megmarad bennünk mindörökké: hűségünk, melyet Kormányzónknak fogadtunk és céljaink, melyekre az Ő kezébe tettük le az esküt, ott lent a messzi Tisza partján”⁸³

A kormányzóhoz való ragaszkodás okaiként, mint a cikk említi is, az 1919-es ellenforradalmi ténykedésük, a Nemzeti Hadsereg fővezére iránti engedelmesség, az esküjük, s talán az elméleti vonatkozások között említett társadalomlélektani körülmények (a vezérhez való irracionális kötődés) nevezhetők meg. Nem feledkezhetünk meg a politikai és hatalmi tényezőkről sem, miután a Horthyval való nyílt szembefordulás a politikai hatalom garantált elvesztését jelentette a korszakban. Erre kiváló példa Gömbös Gyula politikai karrierje. Nyilvánvalóan az okok közé sorolható még az is, hogy a kormányzót büntetőjogi következmények nélkül nem lehetett kritizálni. A vezérkultuszok közös vonása azonban, hogy a vezér felelősségének a kérdése a követői között érdemben sosem merül fel. Ha a kiábrándultságuk már túlzott mértékűvé vált volna, akkor ennek kifejezést adhattak volna oly módon, hogy egyáltalán nem közölnek 1923 augusztusa után méltatásokat Horthy Miklósról, ennek ugyanis nem lett volna büntetőjogi következménye. A *Szózat* azonban épp az ellenkező módon viselkedett az 1920-as évek közepén. Nem a kormányzó, hanem a miniszterelnök vált bűnbakká.

Kitekintés

Az idézett mondat tökéletes lezárása lehetne e tanulmánynak, de a kultusz későbbi jellemzői kapcsán egy rövid kitekintést szükségesnek érzek.

⁸² *Szózat*, V. (1923. augusztus 22.) 188. sz. 6., (1923. október 27.) 244. sz. 2., VI. (1924. január 10.) 8. sz. 3., (1924. január 25.) 21. sz. 4., (1924. február 1.) 27. sz. 1.

⁸³ *Szózat*, VI. (1924. március 2.) 52. sz. 1.

A Horthy-kultusz metamorfózisára a '20-as évek közepén került sor. A radikális jobboldal által megteremtett és ápolt Horthy-kultusz ekkor vált a konszolidált magyar állam szimbolikus politikájának meghatározó elemévé, a fennálló politikai berendezkedés legitimitásának egyik forrásává. Ez nem jelentett mást, mint hogy a kultusz terjesztésére már egyre szélesebb keretek között, legyen szó a sajtóról, vagy éppen az oktatásról, már állami szinten került sor.⁸⁴ A kultusz jellegének és tartalmának részleges átalakulásában fontos szerepet játszottak IV. Károly sikertelen visszatérési kísérletei és a detronizáció. Horthy Miklós szerepfelfogása is megváltozott, egyre inkább távol maradt a napi politika alakításától, ezen kívül a bethleni konzervatív politika támogatójává vált.⁸⁵ Ennek is köszönhetően a miniszterelnök 1923-ban sikerrel elszigetelte a radikális jobboldalt. A metamorfózis folyamatában közrejátszott az is, hogy Bethlen István 1923-ban, Rómában, 1925-ben Londonban felvetette a magyar nemzeti királyság megteremtésének a lehetőségét, ráadásul valamelyik Habsburg főherceg (József, Albrecht, vagy Ottó) megkoronázásában gondolkodott. A kapott válaszok nemlegesek voltak.⁸⁶ Bethlen István is tudta, hogy a társadalomnak szüksége van egy olyan államfőre, tekintélyre, aki ceremonális funkciókat lát el és kifejezi a nemzet egységét.⁸⁷ Ezek után ez a személy nem lehetett más, mint Horthy Miklós.

Horthy kultusza ezután a konzervatív ízléssel összhangban a hagyományos uralkodói külsőségekre épült.⁸⁸ A kormányzó az évtized közepét követően a konszolidált magyar állam szimbólumává, az alkotmányosság és a politikai stabilitás legfőbb őrévé vált. A kultusz ekkor jellegében, s részben tartalmában is megváltozott. Természetszerűleg kiestek a vezérképből a jobboldali radikalizmus politikai programjának megfelelő üzenetek, illetőleg mérséklődtek a karizmatikus és messianisztikus vonásai. A két világháború közötti vezérkultuszokra jellemző alapvető üzenet azonban ekkor és a későbbiekben sem módosult. Eszerint kizárólag a vezér követésével küzdhető le a *válságos állapot*, teremthető meg a jelenleginél *szébb és boldogabb világ*, így az *erőskezü, rendteremtő, a nemzetet megtestesítő* vezér megjelenése a propaganda értékelése szerint egy *új korszak* kezdetét jelentette. Annak köszönhetően, hogy a megfogalmazott vágyak a vezér személyében testesítődnének meg, az elért sikereket is – az adott rendszer legitimitációját erősítendő – kizárólag neki tulajdonították.⁸⁹ Ennek fényében a Horthy-kultusz e metamorfózis után is az első világháború után

⁸⁴ ROMSICS 2007: 11.

⁸⁵ SAKMYSTER 2001. 79–82., 86., 106–107., 122., 126–132., 136–137.; ROMSICS 2005: 198., 329–330.

⁸⁶ ROMSICS 2005: 198–199.

⁸⁷ SAKMYSTER 2001. 136.

⁸⁸ A vidéki utak összefüggésében már korábban is a hagyományos uralkodói reprezentáció jellemzőit jelezte, hogy Horthy nem a tömegben, hanem az adott település reprezentatív épületeinek erkélyén, a helyi elit társaságában foglalt helyett. CSÍKI Tamás: *A kormányzó Gödöllőn – Kultusz és mindennapok*. In: *Kommentár*, 5. (2010) 1. sz. 58–59.

⁸⁹ Vö. REES, E. A.: *Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions*. In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships. Stalin and the Eastern Bloc*. Ed. Balázs APOR, Jan C. BEHREND, Polly JONES and E. A. REES. Palgrave MacMillan, 2004. 1–9., 11., 14., 21.

létrejött vezérkultuszok közé sorolható, azonban külsőségeinek és kereteinek köszönhetően azoknak egy sajátos típusát képviselte. Megállapítható, hogy Horthy Miklós kultusza a hagyományos uralkodókultuszok és az első világháborút követő állapotokra reagáló vezérkultuszok közötti átmenetnek tekinthető.⁹⁰

The Horthy cult and the extreme right (1919–1924)

After the First World War leader cults appeared in several European countries. The Horthy cult can rank among them. This paper attempts to analyze the first years of this leader cult (1919–1924) from the point of view of the extreme right-wing. The appearance of the Horthy cult responded to the social, political conditions after the collapse of the historical Hungary. During these years the extreme right political power built it basically but not exclusively. As every leader cult, it offered an explanation for the collapse and the national tragedy as well as a promise for the brighter future for certain groups of the Hungarian society. The first two chapters, after a theoretical introduction, deal with the cult-makers, and those anniversaries and techniques which provided possibilities to preserve the leader's image. After this, I attempt to identify the image of the constituent elements and layers of the image of Horthy: literary adjectives and toposes, historical parallels, human abilities, qualities and deeds attributed to Horthy, etc. In addition to their identification, it is also necessary to demonstrate the function and role of the constituent elements of the selectively constructed image. Finally, I highlight the reasons and circumstances of the metamorphosis of the Regent Miklós Horthy's cult.

⁹⁰ A vezérkultuszok kereteit mindenekelőtt a politikai rendszerek jellege, ezen belül a politikai pluralizmus és a tömegkommunikációs eszközök feletti kontroll mértéke határozza meg.

A vezérkép rétegei, elemei a Szózat cikkeiben (1919. szeptember 28. – 1924. március 2.)								
	a kormányzóválasztás							össze- sen
	előtt 1919. november 16.		után					
	előtt	után	1920	1921	1922	1923	1924	
a megjelent cikkek száma	11	79	79	71	68	63	6	367
<i>1. a vezérkép alaprétege</i>								
a Novara hőse	4	7	5	5	13	7	0	41
<i>2. Horthy Miklós jelöli ki a magyarság számára egyedül járható utat</i>								
Horthy a nemzet vezére	2	15	5	7	30	10	2	71
a nemzet hajójának erős kezű kormányosa	2	7	2	1	8	1	0	21
<i>3. Horthy Miklós és a magyar nemzet viszonya</i>								
a legelső magyar ember	0	1	2	2	7	8	0	20
a politikán felül álló „szilárd”, „fix” pont	1	13	3	4	15	7	1	44
Horthy testesíti meg a magyar nemzetet	0	1	1	1	7	3	0	13
Horthy apánk	0	2	0	0	0	4	0	6
a nemzet egésze követi Horthy Miklóst	0	9	2	13	8	25	1	58
a nemzet akaratából lett kormányzó	0	34	5	3	3	2	2	49
<i>4. a Horthy-kultusz időfogalma</i>								
a szimbolikus kezdet motívuma	0	15	18	4	22	11	0	70
Horthy a magyar jövő letéteményese	1	7	10	5	12	12	0	47
<i>5. isteni legitimáció</i>								
a magyarok Istenének küldötte	2	1	2	3	4	1	1	14
<i>6. Horthy Miklós történelmi tettei</i>								
a nemzet megmentése („nemzetmentő”)	0	12	5	10	12	4	3	46
a Nemzeti Hadsereg megteremtése	0	14	3	6	5	4	1	33
az ország újjáépítése („országépítő”)	0	0	3	4	5	3	0	15
a nemzet megmentése 1921-ben	0	0	0	14	1	0	0	15
<i>7. történelmi párhuzamok</i>								
Árpád vezér	0	0	0	0	1	0	0	1
Hunyadi János	0	1	0	0	1	0	0	2
Bocskai István	0	1	0	0	0	0	0	1
Bethlen Gábor	0	2	0	0	0	0	0	2
Zrínyi Miklós	0	1	0	0	0	0	0	1
Rákóczi Ferenc	0	1	0	0	1	0	0	2
Széchenyi István	0	1	0	0	1	0	0	2
Tisza István	0	1	0	0	0	0	0	1
<i>8. a gyakori jelzős szókapcsolatok</i>								
legendás (katona)	1	6	0	1	1	0	0	9
bölcs (vezér, akarat, kormányzás)	0	0	3	4	4	2	0	13
erős (kez, vezér)	0	10	3	2	2	5	0	22
magyar (vezér, katona, ember, lélek)	3	5	7	2	4	13	0	34
hős (tengerész, katona, vezér)	0	2	1	1	2	1	0	7

BERN ANDREA

Dinasztiaalapítási kísérlet vagy konzervatív összefogás?

A kormányzóhelyettes-választás elvi, politikai háttere, 1936–1942

A kormányzói utódlás kérdésének megoldására Horthy Miklós több mint öt évvel a kormányzóhelyettesi tisztség törvénybeiktatása előtt már bizonyosan gondolt. Az első támpontot ehhez Kozma Miklós feljegyzéseiben találhatjuk, aki 1936-ban belügyminiszterként tett látogatást Hitlernél. A kancellár a kormányzó utódlással kapcsolatos terveiről érdeklődött tőle. Kozma azt a felvilágosítást adta, hogy Horthy személyesen kíván végrendeletében kijelölni két, vagy három embert, akik közül halála után a parlament választana.

Semmilyen bizonyító tényező nincs arra nézve, hogy a harmincas évek derekán a kormányzó gondolt volna tisztségének átörökítésére.¹

A kormányzói jogkör újbóli bővítése 1937-ben került napirendre a titkos választójog törvénybe iktatásának tervével együtt. A választójogi törvény módosítására kormánypárti és ellenzéki körökből is mutatkozott igény, hiszen a korabeli európai országok joggyakorlatához képest e tekintetben Magyarország jelentős elmaradásban volt, a törvényt módosítás a külpolitikai presztízs érdekében is szükségszerűnek mutatkozott²

Gömbös Gyula bukásával és halálával, majd Darányi Kálmán kinevezésével radikális jobboldali körök úgy látták, veszélybe kerül a NEP radikálisan jobboldali tömegpárttá szervezése, illetőleg változás következhet be a gömbösi külpolitikában is. Erre a kormánypárt jobbszárnya és a szélsőjobboldali ellenzék erősödő aktivitással válaszolt,³ ami 1937 márciusában a MOVE-puccsban érte el tetőpontját. Az akció a miniszterelnök megbuktatását tűzte ki céljával.

A tényt hogy az utódlási jog biztosítása mögött ekkor még semmiféle családi átörökítési, vagyis dinasztikus szándék nem volt, bizonyítja az utódként megnevezett három jelölt személye. Darányi Kálmán, hivatalban lévő miniszterelnök, valamint Károlyi Gyula és Bethlen István, akik a kormányzó legszűkebb tanácsadói köréhez tartoztak. Minden jel arra utal, hogy Horthy egyetlen célja a kérdésben ekkor még az volt, hogy olyan emberre hagyja a székét, akiben megbízik.⁴

¹ Vö. SZINAI Miklós – SZŰCS László: *Horthy Miklós titkos iratai*. Budapest, 1962. 170. (a továbbiakban SZINAI – SZŰCS 1962)

² Indoklás az „országgyűlési képviselők választásáról” című törvényjavaslathoz, Felsőházi Irományok, 1935. IV. kötet. 164–209.

³ LACKÓ MIKLÓS: *Nyilasok, nemzetiszocialisták, 1935–1944*. Budapest, Kossuth, 1966. 79–80.

⁴ Vö. SZINAI – SZŰCS 1962. 170.

Utódlási kérdéssel foglalkozó dokumentum legközelebb két évvel későbből maradt fenn. Ezen dokumentum egy 1939. augusztus 30-i dátummal kelt levél, amelyet Kiss Elemér budapesti ügyvéd küldött a kormányzói kabinetirodának.⁵

A levél írásának időpontjában Magyarország az első bécsi döntés kedvezményezettjeként már birtokában volt a trianoni békediktátumkor elveszített felvidéki területei egy részének. A Csehszlovákia elleni német offenzíva következtében pedig a magyar haderő bevonult Kárpátaljára. Horthy tekintélye és népszerűsége addigi csúcspontján állt.

Mindemellett lényeges szempont az is, hogy nem sokkal a levél keletkezése előtt, 1939 pünkösdjén addig sosem látott támogatottsággal jutottak a parlamentbe a nemzetiszocialista csoportok. A szélsőjobboldali képviselők állandó és igen aktív szereplőivé váltak a parlamenti üléseknek

Mindezek ügyes politikával akár felhasználhatóak is lehettek a kormányzó pozíciójának megerősítésére, az utódlás kérdésének megoldására. Ehhez kedvezőnek mutatkozott a miniszterelnök, Teleki Pál személye is, hiszen Darányihoz és Imrédyhez képest a kormányzó iránt nagyobb lojalitással viseltetett. Ezek a politikai események ügyes politikával akár a kormányzó pozíciójának megerősítését, illetve az utódlás kérdésének megoldását is szolgálhatták volna. A cél eléréséhez kedvezőnek mutatkozott a miniszterelnök, Teleki Pál személye is, hiszen Darányihoz és Imrédyhez képest a kormányzó iránt nagyobb lojalitással viseltetett.

„Kedves Gyula! Engedd meg, hogy elutazásunk előtti beszélgetésünkkel kapcsolatban most ismét rátérjek arra a kérdésre, amely [...] velem együtt igen-igen sok igaz magyar embernek okoz gondot [...] mi lesz...szegény nemzetünkkel, ha[...]a kormányzói szék egyszer megüresedik?”⁶ – kezdi levelét a kormányzói kabinetiroda helyettesének, Ambrózy Gyulának címezve Kiss Elemér, budapesti ügyvéd. A levél további részeiben az ügyvéd beszámolt arról, amire a hatályos törvények alapos tanulmányozása után jutott, azzal kapcsolatban, hogy miként lehetne a kormányzó elsőszülött fiával a kormányzói széket annak megüresedése esetén „minden választás nélkül” betölteni. Saját véleménye szerint a szélsőjobboldal növekvő aktivitása és a szélsőjobboldal mögött álló német fenyegetettség folytán fogott neki vizsgálódásainak.

Mai ismereteink alapján, mai tudásunk szerint ez a levél a legelső forrás, amelyben Horthy István az államfő utódjaként kerül szóba.

Kiss Elemér ügyvéd édesapja, Kiss László 1900-tól töltötte be a kenderesi főjegyzői posztot.⁷ Fia, Elemér számos kenderesi rendezvényen mutatkozott együtt a kormányzói családdal.⁸ Három évvel a fent idézett levél megírása után ő volt az, aki ügyvédként hitelesítette a frontra induló Horthy István végrendeletét, amelynek 9. pontjából kiderül, hogy ügyfele életében annak minden ingó és ingatlan vagyonát ő kezelte.⁹

⁵ MOL K 589. I.A.10, *Kiss Elemér levele a kormányzói kabinetirodához*, 1939. augusztus 30.

⁶ MOL K-589, I.A.10.

⁷ MOL, MTI könyv, Napi hírek, 1933. szept. 27. 22.

⁸ MOL, MTI könyv, Napi hírek, 1933. jún. 5. hétfő. 14.

⁹ BFL, VII.6.b I–III. kerületi járásbíróság, V.152 / 1943, *Horthy István végrendelete, 9. pont*

Elmondható tehát, hogy Kiss Elemért erős érzelmi és üzleti szálak fűzték a Horthy-családhoz, és különösen Horthy Istvánhoz. Maga a levél tehát semmiképpen sem tekinthető valamiféle társadalmi bázis bizonyítékának.

Nagy valószínűséggel megállapítható, hogy nem Horthy István kezdeményezte ennek a levélnek az írását, sőt, arra utaló jelek is vannak a szövegben, hogy a levélíró tisztában van azzal, hogy jelöltje nem szívesen vállalná az utód szerepét a kormányzói székben.¹⁰

Nehezebb eldönteni viszont, hogy kormányzói tapogatózás, vagy Kiss Elemér önszorgalma volt-e a levél indikátora. Más – hasonlóan kínos – esetekben is előfordult már, hogy a kormányzó jogtanácsadói segítséget kért, és ezt a kabinetirodán keresztül tette.¹¹ Jelen esetben legalább annyira elképzelhető, hogy Ambrózyt keresztül tulajdonképpen ő kívánta megtudni fia utóddá választásának jogi lehetőségeit, mint az, hogy Kiss Elemér saját indíttatásból fogott a kérdés megoldásához.

A levélben foglalt jogi kiskapuk politikailag annyira irreálisak voltak, hogy jelen sorok írója mellőzné ismertetésüket. Annyi bizonyos, hogy Horthy ezt az iratot olvasta. A későbbiek folyamán szinte szó szerint vett át belőle mondatokat és interpretálta saját véleményeként.¹² A levélben vázolt lehetőségek azonban láthatóan nem győzték meg arról, hogy az államfői utódlás kérdésében ebben a formában érdemes volna lépéseket tenni, hiszen több mint fél év telt el a következő Horthy István utódlását szorgalmazó iratig, amelynek sürgető jellegéből kitűnik, hogy politikai lépések ez irányban addig nem történtek.¹³

A következő, Horthy István utódlását szorgalmazó levél írója, Kozár Elemér alezredes volt, aki beadványa megírásának idején, 1940. március 12-én nagyjából két hete látta el a Vezérkari Főnökség 5. osztályának helyettes vezetői posztját.¹⁴ 1940-ben ugyanis Werth Henrik vezérkari főnök erőteljes szorgalmazására (és Teleki miniszterelnök ellenvetései ellenére) megszűnt a „Honvédség Főparancsnoka” állás, azaz a Vezérkari Főnökség lett a hadsereg egyetlen és legfőbb vezényleti szerve. A Honvéd Főparancsnokság teljes jogkörét a VKF alá sorolták. A korábban a HFP kiképzési osztályán dolgozó Kozár így lett a VKF 5. osztályának osztályvezető helyettese.

Kozár szolgálati helye éppen az az 5. osztály volt, amely 1939 őszén jócskán mélyítette a Honvédvezérkar főnöke, és a miniszterelnök közötti kezdettől fogva meglévő – a németek számára is feltűnő – ellentétet¹⁵. A Lengyelország ellen indított német támadás kapcsán a vezérkar azt az álláspontot képviselte, hogy Hitler támadást fog intézni

¹⁰ A levél zárómondata

¹¹ MOL K 589. I.A2, Somogyi Béla: „házasság felbontása esetén a gyermekek elhelyezéséről, gyermek-tartásdíj nagyságáról”, 1931.

¹² SZINAI – SZŰCS 1962. 310.

¹³ MOL K 589. I.A.11, KOZÁR Elemér: *Az államfői utódlás rendezéséről*. 1940. márc. 12.

¹⁴ SZAKÁLY Sándor: *A magyar katonai felső vezetés, 1938–1945, lexikon és adattár*. Budapest, Ister, 2003. 190.

¹⁵ Erdmannsdorff német követjelentése 1939. okt. 13-án, In: DOMBRÁDY Lóránd: *Katonapolitika és hadsereg, 1920–1944*, Budapest, Ister, 2000. 94. (a továbbiakban DOMBRÁDY 2000)

Románia ellen is, hiszen a nyugati háborúhoz szüksége van a román kőolajra. Werth vezérkari főnök azt hangoztatta, hogy ez jó alkalom lehet Magyarország erdélyi területek visszaszerzésére, és azt, hogy magyar részről ehhez elő kell készíteni egy erdélyi ellenálló akciót. Werth felajánlotta, hogy a VKF 5. osztálya vállalja ennek megszervezését, és fedezi a vállalkozás anyagi és logisztikai szükségleteit. A szervezkedést 1939 novemberében a román hatóságok felgöngyölítették, Teleki Pál és Csáky István külügyminiszter felháborodva kérték számon az óvatlanságot a vezérkari főnökön, aki ugyanilyen felháborodva tiltakozott, majd decemberben memorandumot fogalmazott Teleki számára, amelyben követelte, hogy a magyar hadsereg haladéktalanul vonuljon be Romániába. A minisztertanács a memorandum megvitatása során nem döntött a támadás mellett.¹⁶ Ezzel Werth és a kormány között kritikussá mélyült az ellentét.

Kozár alezredes két héttel a levél megírása előtt szembesült a vezérkari főnökségen belüli kormányellenes hangulattal, az egyre erősödő németorientáltsággal, és a magyarországi szélsőjobboldali körökkel való szimpatizálással.¹⁷

Levele spontaneitásában ezek ismeretében nincs okunk kételkedni. Kozár a miniszterelnök és a vezérkari főnök közötti ellentétet – akárki is kerül ki abból győztesen – pozícióbeli sérülés nélkül kívánta túlélni, ezért a kormányzót biztosította hűségéről – egybecsengően Werth sokszor hangoztatott álláspontjával, miszerint ő egyetlen hatalmat ismer el maga felett, az államfőt. Miként juthatott eszébe az alezredesnek utódként éppen Horthy István? Az ifjú Horthy protokoll alkalmakon rendszeres tagja volt a kormányzó kíséretének, így napi szinten szerepelt neve a sajtóban.¹⁸ Ebben az időszakban fokozottan, hiszen szakítva hosszú agglegény-életével, 1940 februárjában eljegyezte Edelsheim-Gyulai Ilona grófnőt.¹⁹

Kozár Elemér láthatóan nem tudott olyasmiről, hogy a kormányzónak megnevezett utódjelöltje lenne. „Az államfő utódjának személyét sürgősen el kell dönteni, mielőtt még Főméltóságú Kormányzó Úr elhagy bennünket.”²⁰ – olvashatjuk sürgető sorait.

Elmondható, hogy ez a levél meglehetősen kétségbejítő képet mutatott a hadseregéről. „(ti. a kormányzói szék megüresedése esetén) a hadsereg [...] egy személy mellett foglalna állást, s e személy valószínűleg ily esetben Szálasi lenne.” Sőt, keményebb szavak is olvashatóak a szövegben: „Ha két jelölt volna, [...] belső polgárháborút jelentene.” Nincs kétsége, hogy ki nyerné ezt a belső polgárháborút. „Ismerve [...] Szálasisit, uralomra jutásukat az ország belső összeomlásával tartom egyenértékűnek.”

¹⁶ DOMBRÁDY Lóránd: *Hadsereg és politika Magyarországon, 1938–1944*, Budapest, Ister, 1986. 64–65.

¹⁷ MOL K 589. I.A.11.

¹⁸ Példaként: MTI napi hírek/napi tudósítások 1939. aug. 8., 16.; 1939. okt. 16., 18.; 1939. nov. 5., 17.; 1939. nov. 7., 23.; 1939. dec. 10., 4.; 1940. feb.12., 12.

¹⁹ *Képes Vasárnap*, 1940. ápr. 28., 1.

²⁰ KOZÁR 1940, 6.

Mindezekkel együtt az alezredes véleménye, hogy Horthy István választását sem lehetne másképpen átvinni, csak ha még Horthy életében, egy következő revíziós sikert kihasználva kormányzóutódlási joggal: „*bizonyos hatáskört kaphat a kormányzó úr és a kormányzat között a régi nádori intézmény felújítása útján.*”

Összességében elmondhatjuk, Kozár polgárháború előtti helyzetben látta a hadsereget a vezérkar 5. osztályán.

Aggodalma túlzottan bizonyult, a rendszer 1940 derekán még erősebb volt annál, hogy Szálasit hatalomra juthasson. Az azonban kétségtelen, hogy a hadsereg vezérkara a Német Birodalom terjeszkedésével párhuzamosan egyre nagyobb részben toldott radikális jobboldali irányba, s a kormányzó ezt nem akarta észrevenni.

Kozár levelének illetően üzenetét sem vette a legkisebb mértékben sem komolyan. Feltétlenül hitt vezérkari főnökének, Werthnek.²¹ A levél megírását követő eseményekből azonban az látszik, hogy más aspektusban megszívlelte Kozár tanácsát, és fontolóra vette a revíziós sikerek felhasználását az utódlási kérdés rendezésére. Valamint megszívlelte a helyettesi tisztség létrehozásának gondolatát.

Kozma Miklós egyik naplóbejegyzéséből arról értesülünk, hogy Horthy Erdély visszaszerzése után kívánta utódnak jelölni fiát, kihasználva a közhangulatot. Csakhogy – jóllehet a hivatalos politika természetesen jelentős mértékben a realitások talaján állt, ám maga sem mondott le a szent istváni Magyarország visszaállításának programjáról – a közvélemény zömének ráadásul nem volt külpolitikai horizontja, s a nagy örömben is ott volt a csalódottság, hogy a Belvedere palotában döntőbíráskodó nagyhatalmak csak Észak-Erdélyt ítélték vissza.²² Magyar és német források is arra engednek következtetni, hogy a kormányzó részéről 1940 őszi napirenden volt az utódlási kérdés felelevenítése.²³ Valószínű, hogy a közhangulatot érzékelve a miniszterelnök beszélte le Horthyt a cselekvésről. Ebbe az irányba mutat, hogy 1940 októberének végén Teleki a kormányzó kérésére alkotmánymódosítási tervet dolgozott ki. Ebben szerepelt a kormányzói jogkör bővítése is, az utódjelölés viszont nem került elő.²⁴

Serédi Jusztinián hercegprímás emlékirataiból tudjuk, hogy ő tett lépéseket az 1937-ben függőben maradt utódkérdés rendezésére. (Feltételezhetően a szélsőjobb erősödését

²¹ CZETTLER Antal: *Teleki Pál és a magyar külpolitika*. Budapest, Magvető, 1997. 165. (a továbbiakban CZETTLER 1997)

²² MOL K 429, - Kozma Napló III. 1941. márc. 27.

²³ *Braunnak, a Transdanubia külkereskedelmi vállalat igazgatójának Hitler bizalmas informátorának jelentése, 1940. okt. 28.* In: *a Wilhelmstrasse és Magyarország, német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944*, Szerk.: RÁNKI György, PAMLÉNYI Ervin, TILKOVSKY Lóránt, JUHÁSZ Gyula. Budapest, 1968. 363. d., 544. MTI könyv., Napi hírek / Napi tudósítások, 1940. aug. 28.

²⁴ SZINAI – SZÜCS 1962. 264–270.

érezkelve.) Azt csak körülhatárolni tudjuk, hogy intézkedéseire mikor került sor: 1941. január 27. előtt.²⁵

Serédi olyan jelöltet keresett, aki katolikus, nincsenek uralkodói ambíciói, és rendelkezik akkora tekintéllyel, hogy az 1937. évi törvényben foglalt többséggel a két ház megszavazza.²⁶ Személyesen beszélt a kérdésről több országgyűlési képviselővel, és arra a következtetésre jutott, hogy Teleki Pálon és Csáky Istvánon kívül nincs olyan személy, akinek a szótöbbséget meg lehetne szerezni. Teleki Horthy iránti lojalitása folytán biztos, hogy nem vállalta volna a jelölést.

Csáky Istvánhoz érkezett megkeresés, és államfői ambíciói támadtak.²⁷

Serédi hercegprímás további politikai lépéseinek nagy valószínűséggel a külügyminiszter 1941. január 27-i halála vetett véget.²⁸

1940/1941 fordulójától megsűrűsödött a külpolitikai erőtér Magyarország körül.

A Romániában 1941 januárjában kirobbanó Vaszgárda-lázadás leverése német segítséggel történt. Ennek kapcsán O'Malley angol követ figyelmeztette Horthyt az esetleges német szállítmányok Magyarországon való átengedésének következményeire. Horthy dacos válaszára, miszerint Magyarország integritásának megsértése esetén ellenkormányt alakít angolszász területen, O'Malley azt válaszolta, hogy hajlandóak lennének ezt az emigráns kormányt elismerni. Teleki és Bethlen hozzáfogott a kabinet előkészítéséhez, amelyben Horthy István nevével is számoltak.²⁹

Valószínű, hogy konkrét neveket Horthy nem tudott. Teleki terveibe viszont beleilleszkedett a nyelvtudással, kapcsolatokkal, protokolláris képzettséggel rendelkező fiatal ember nyugatra küldése, annál is inkább, ha ezzel megóvjá a kormányzót egy újabb utódjelölési kísérlet kudarcától.

Mivel azonban egyrészt írásos garancia az angol kormánytól arra nézve egészen 1941 márciusáig nem érkezett, hogy Nagy Britannia az emigráns kormányt elismeri, másrészt a magyar politikai vezetés láthatóan habozott megtenni az emigráns kabinet megalakításának kockázatos lépését, az végül nem jött létre.³⁰

Az 1941 áprilisa körüli időszakra tehető Horthy első, célirányosan fia utódlására irányuló lépéseinek megtétele.³¹

²⁵ Ekkor halt meg Csáky István, a hercegprímás egyik jelöltje.

²⁶ *Serédi Jusztinián emlékiratai*. Szerk.: ORBÁN Sándor, VIDA István. Budapest, Zrínyi, 1990. 57. (a továbbiakban ORBÁN – VIDA 1990)

²⁷ K 63, 473. 75/a, SZENT-IVÁNYI Domokos: *Csonka-Magyarország külpolitikája*. IV. 783.

²⁸ ORBÁN – VIDA 1990. 56.

²⁹ MACARTNEY: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary. I-II*. Edinburgh 1956, 1962. I.468., OLASZ, 2007, 85. (a továbbiakban MACARTNEY 2006), CZETTLER 1997. 264., MOL K 149. BM Res. VII. 1942-4-7618. 8833/1942, 9317/1942.

³⁰ CZETTLER 1997. 265.

³¹ SALY Dezső: *Szigorúan bizalmas! Fekete könyv: 1939–1944*. Budapest, Anonymus, 1945. 365. (a továbbiakban SALY 1945), PA-AA, Akten Inland, Geheim II, Bd 468, Dietrich VON JAGOW

Az előzmények ismeretében nyilvánvalóan a revíziós sikerek ösztönözték erre, amihez hozzájárulhatott Hitler ekkoriban írt leveleinek, és német politikusok Sztójay Döme berlini magyar követtel folytatott beszélgetéseinek hangneme,³² valamint bizonyosan közrejátszott Teleki miniszterelnök halála is.

1941. május 24-én Horthy a felsőház élethossziglani tagjává nevezte ki Somogyi Béla közjegyzőt, aki a harmincas évek közepéig jogtanácsadói szerepet töltött be a kormányzó család mellett.³³ Számos közéleti személyiség – köztük maga Somogyi Béla – is azt állította a későbbiekben, hogy ő volt Horthy István kormányzóhelyettesé választásának politikai előkészítője.³⁴

Fennmaradt egy Horthy Istvánhoz intézett levél Farkas László gödöllői ügyvédtől, 1942 tavaszáról. Ebben a szerző idéz egy, 1941. szeptember 3-i levelet, amelyben azt írja, hogy ő a nyár folyamán puhatolózott a katolikus püspökök körében, hogy szívesen látnák-e Horthy Istvánt kormányzóhelyettesként.³⁵

A levél írójáról, Farkas Lászlóról tudjuk, hogy közeli rokona volt egy pálos szerzetesnek.³⁶ Katolikus kapcsolatokkal tehát rendelkezhetett. Azt is tudjuk, hogy a Horthy családhoz nem fűzték szálak. (1941 szeptemberében mutatkozott be Horthy Istvánnak). Állítása szerint közjogi tisztet betöltő barátaival jutottak arra az álláspontra, hogy Horthy Istvánra, mint kormányzóhelyettesre szükség van.³⁷ Somogyi Béla májusban már közjogi tisztséget viselt, örökös felsőházi tag volt. Ügyvédként szinte biztos, hogy ismerete Farkast. Továbbá Farkas László állítása egybevág azzal, amit Somogyi állít, hogy baráti „magyar nacionalista” körben döntöttek el Somogyi Lovas úti házában, hogy Horthy István kormányzóhelyettesként lesz a kormányzó utódja.³⁸ Mindebből talán helyes arra következtetni, hogy Farkast Somogyi „szervezte be” az ügy érdekében. Azt sem nehéz kitalálni, mivel: 1942 tavaszán, a kormányzóhelyettes-választás után Farkas László benyújtotta a számlát Horthy Istvánhoz: szeretne örökös felsőházi tag lenni.³⁹

an das Auswärtige Amt, 23.02.1942.1.

³² MOL K 83 – a berlini magyar követség iratai, Pol. Jel., 1941. márc. 27, 452, 453., 449., 1941. ápr. 11., 379., 1941. máj. 7.

³³ MTI köny, Napi hírek, 1941. máj. 24., 43.

³⁴ KÁDÁR Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig*, Budapest, Magvető, 1978. 410. (a továbbiakban KÁDÁR 1978), Bárdossy László és Horthy beszélgetése, 1942 tavasza, idézve: Heydrich an Ribbentrop, 1942. márc. 27., ADAP, Serie E, Band I., Dokument Nr. 137., ANDORKA Rudolf: *A Madridi követségtől Mauthausenig*. 1978, 1941. dec. 9. 225. (a továbbiakban: ANDORKA 1978)

³⁵ MOL K 39, Kállay Miklós levelezése, h. dosszié, Fa-He kezdőbetűjű levélírók levelei Farkas László levele Horthy Istvánhoz, 55.

³⁶ A képviselőház mentelmi bizottságának jelentése gr. Zichy János rágalalmazás vétségével vádolt képviselő mentelmi ügyében, In: K.I., 1939. IX. köt., 731., 53.o., 1942. okt. 22.

³⁷ FARKAS László levele, 55.

³⁸ KÁDÁR 1978. 410.

³⁹ Farkas László levele, 70.

Horthy ezek szerint – tanulva az 1937-es kudarcból távolítani igyekezett magától a javaslatot. Az utódlás formájának meghatározásához rendelkezésre állt egy szűk, képzett jogász kör. Arról, hogy rajtuk kívül ki volt kezdetétől támogatója és előmozdítója Horthy István utódlásának meglehetősen kevés adat áll rendelkezésünkre. Mostani ismereteink szerint említik a kortársak Magasházy Lászlót, Héjjas Ivánt és Lukács Bélát.⁴⁰

Katolikus legitimista körökben beszéltek arról 1941 júniusa folyamán, hogy a kormányzóval egyetértésben, vele gyakran konzultálva működik egy alkotmánymódosítást előkészítő bizottság, amelynek célja Horthy István utódlási jogának biztosítása.

Az informátor⁴¹ közlése szerint a fentebb említett bizottságnak tagja Töreký Géza, a kúria elnöke, Werth Henrik, Rakovszky Iván, a közigazgatási bíróság elnöke, Bárdossy László miniszterelnök, Ravasz László református püspök és Serédi Jusztinián hercegprímás.

Serédiről nehéz elképzelni, hogy ő hajlandó lett volna részt venni egy Horthy István utódlását előkészítő bizottságban. Ráadásul ennyire visszhang nélkül. (Jóval később, 1941 novemberében, amikor Horthy megkereste őt, tiltakozásától zengett a katolikus közösség.) Arról nem is beszélve, hogy 1941 nyarán Farkas László is következetesen csak püspököket említ tapogatózásai során, a hercegprímást nem. Minden jel arra mutat, hogy ő nemcsak hogy ilyen bizottságban nem vett részt tagként, de a puhatolózások útján sem próbálkoztak nála, ismerve szándékait.

Bárdossyhoz hivatalos felkérés a kormányzótól csak 1941. november 16. után érkezett. Ez persze nem jelenti azt, hogy előzetesen az intézmény valamelyik kitalálója ne kérhette volna fel egy ilyen bizottság munkájában való részvételre, érzékeltetve az új miniszterelnökkel, hogy a szándék az államfőé. De ugyanennyi az esélye annak is, hogy nem kérték fel, csak puhatolóztak nála az utódlás kérdésében.

Töreký Gézáról, a Kúria elnökéről tudjuk, hogy támogatta a javaslatot.⁴² Azt azonban nem, hogy pontosan mikor érkezett hozzá ilyen irányú megkeresés.

Rakovszky Ivánt, Bethlen István hívét és volt belügyminiszterét, 1941 áprilisában nevezték ki a közigazgatási bíróság élére. Maga Bethlen István tudott a kormányzó utódlási szándékáról. Emellett próbálta Horthyt az elhamarkodott lépésektől visszatartani.⁴³

⁴⁰ RÁNKI György: Shvoy Kálmán naplója. Budapest, Kossuth, 1983. 256. (a továbbiakban RÁNKI 1983)

⁴¹ SALY 1945. 1941. június 5. Saly az információit szerkesztőitől szerezte, akiket könyvében monogrammal említ csupán. A jelen esetben a lap számára információt szerző „Á” néven említett szerkesztőt e sorok írója sok helyen kereste (az Új Nemzedék c. napilap impresszumában, tiszti címtárakban az újságíró kamara tagjainál, ld: Magyarország Tiszti Cím- és Névtára, Budapest, 1938, 1939, 1940, 1941. Illetőleg álnévlexikonban is: ld. Gulyás Pál: Magyar írói álnévlexikon, Budapest, 1956.)

⁴² MOL, X7699, Rassay Károly *feljegyzései Horthy megjelent emlékiratairól*, 18.

⁴³ LEHMANN Hans-Georg: *Der Reichsverweser-Stellvertreter*, Mainz, 1975. 49. (a továbbiakban LEHMANN 1975) ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Budapest, 1991. 287.

Rakovszkytól – legjobb tudomásunk szerint – mindemellett nem maradt fenn semmi forrás.

Werth Henrikben Horthy ekkoriban még feltétel nélkül bízott. A vezérkari főnök azonban nem ápolta jó kapcsolatot Horthy Istvánval. Az ellenszenvről a kormányzó is tudott. 1938 januárjában Werth audiencián követelte tőle, hogy vessen véget fia zsidó nőekkel folytatott kapcsolatainak.⁴⁴ Ettől függetlenül belekényszeríthette Werthet a kormányzói akarat egy utódlást előkészítő bizottságba. Ezzel együtt az ő esetében is valószínűtlen, hogy egy ilyen munka (ennyire) visszhang nélkül maradt volna.

Összegezve tehát: Werth Henrik és Serédi Jusztinián biztosan nem vettek részt a kormányzóhelyettesi intézmény létrehozásának előkészületeiben, Rakovszkyról, Ravaszról és Törekéről pedig nincs adatunk.

Az a bizottság, amiről Saly szerkesztője írt, abban a formában, ahogy ő említette, nem létezett. Mi lehet az oka, hogy éppen ezek a nevek merültek fel? Talán nem véletlen a tény, hogy a bizottság állítólagos tagjai egy kivétellel a koronatanács tagjai voltak, akik a kormányzó halála esetén az új kormányzó megválasztásáig az államfői jogokat gyakorolták volna.

Arra vonatkozóan, hogy ki puhatolózott kinél, arról mint látjuk, töredékes a tudásunk. Viszont a puhatolózások eredményében szinte biztosak lehetünk: június után egészen novemberig semmi hír kormányzói körökből az utódlásról. Egy német követjelentés és a Farkas Lászlótól fennmaradt forrás párhuzamosan azok kudarcáról számolnak be.⁴⁵

Albrecht főherceg, aki régóta királyi, majd államfői ambíciókkal bírt, minden bizonynyal értesült arról, hogy lépések történtek a kormányzói utódlás ügyében. (A német hírszerzés szolgálatában állva voltak bejáratos csatornái az információszerezésre.)⁴⁶ Külföldi kapcsolatai segítségével próbált szembeszállni a kormányzó terveivel már 1941. június első felében.⁴⁷ Június közepén tárgyalt Ruskay Jenővel, a Nyilaskeresztes Párt alelnökével. Javaslatot tett arra vonatkozóan, hogy hajlandó Németországban képviselni az NYKP érdekeit, ha ezt hivatalosan teheti, szabad kezet kap, és ha az NYKP támogatja kormányzói ambícióit. Ruskay ezt jó lehetőségnek tartotta. Szálasi azonban – párton belüli pozícióját féltve – egy pártvezetői értekezleten elutasította a főherceget. Kijelentette, hogy neki van, volt és lesz kormányzója, Albrecht képviselheti az NYKP-t Németországban, ha akarja, de felhatalmazást nem kap hozzá.⁴⁸ Albrecht mindezek ellenére nem ment üres kézzel, maga mögött tudta Imrédy pártjának támogatását. Ez azonban a németek számára kevésnek bizonyult.⁴⁹ Az is valószínű, hogy odakinn egy percig nem

⁴⁴ ANDORKA 1978. dec. 22. 78.

⁴⁵ 23.02.1942. PA-AA, Akten Inland, Geheim II, Bd 468, JAGOW an das Auswärtige Amt, 6.

⁴⁶ VARGYAI Gyula: *Albrecht főherceg, a kém és kollaboráns*, In: Magyar Napló, 1990. április 19., 10.

⁴⁷ K 83, Küm., külképviseletek, Berliini magyar követség iratai, pol. jel. 1941, 332. lap, Sztójay Döme Bárdossy Lászlóhoz 1941. jún. 13.

⁴⁸ MOL K 750, Hungarista Napló, 1941. 155. lap.

⁴⁹ MOL K 750, Hungarista Napló, 1941. 160. lap.

gondolták komolyan, hogy őt támogassák államfői ambícióiban. Csupán a szélsőjobboldali pártok összefogására próbálták meg felhasználni, hogy minél nagyobb nyomás nehezedjen a kormányzatra.

1941. június 26-án, megtorlandó a vélt vagy valós szovjet bombatámadást, engedve a németekkel folyamatosan egyeztető vezérkari főnök eltorzított információkkal terhes, a háborúba belépést sürgető unszolásának,⁵⁰ magára vállalva a döntés felelősségét – hogy ezt később aztán eltagadja⁵¹ – a kormányzó az azonnali visszacsapás mellett döntött. A minisztertanács pedig az előzetes várakozásnak megfelelően, s a „német atmoszferikus nyomás” alatt tehetetlennek bizonyulva egy ellenvetéssel⁵² megszavazta a belépést a szovjet elleni háborúba.⁵³ Mindez nem kedvezett Albrecht főherceg érdekeinek.

Július folyamán a főherceg azt üzenté haza Magyarországra, hogy a németek csak akkor hajlandóak támogatni az NYKP-t, ha egyesülnek, vagy ha a lehető legszorosabb pártszövetségbe tömörülnek Imrédyékkel. Ettől fogva a nyár egyeztetésekkkel telt a két párt között. Az imrédyisták feltétele az volt, hogy Szálasi ne ragaszkodjon a hungarizmus eszméjéhez, és ahhoz, hogy nem kell neki új kormányzó.

Ruszkay Albrechtrel (Albrecht pedig a németekkel) a háta mögött próbálta erősíteni a pozícióját az NYKP-ben, és mindent megtett a pártegyesítés érdekében. Szálasi a történésekből csak annyit érzékelt, hogy pozíciója gyengül, ezért Imrédynek lehetetlen feltételeket támasztott.⁵⁴

Imrédy a tárgyalások elakadásakor Horthy Istvánon keresztül próbált kormányzói audienciát kérni, annak érdekében, hogy újra miniszterelnök lehessen. Ez a kérés már a fiatal Horthy előszobájában elakadt, aki anélkül, hogy tudta volna, mit tesz, ezzel elkötelezte Imrédyt Albrecht mellé az utódlási kérdésben.

A frontra küldött, és 1941. július 9-től már közvetlen német parancsnokság alá vont „Kárpát-csoport” nem rendelkezett megfelelő felszereléssel, a szovjet ellenállás pedig a vártnál jóval erősebbnek bizonyult. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a németek tévedtek, amikor villámháborúra számítottak. A magyar alakulatok július végéig elszenvedett veszteségeinek nagysága arra készítette Dálnoki Miklós Bélát, a gyorshadtest parancsnokát,

⁵⁰ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918-1945*, Serie D, doc. 10: Bericht von Erdmansdorff, 24. Juni, 1941, doc. 11: Bericht von Erdmansdorff 24. Juni, 1941, doc. 21: Bericht von Erdmansdorff 24. Juni, 1941, doc. 22: Bericht von Erdmansdorff, 25. Juni 1941., BORSÁNYI Julián: *A magyar tragédia kassai nyitánya: az 1941. június 26-i kassai bombatámadás dokumentációja*. München, 1985. 59–79.

⁵¹ PRITZ Pál: *Bárdossy László*. Budapest, 2001. 96–97. (a továbbiakban PRITZ 2001)

⁵² Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter

⁵³ *Bárdossy László a népbíróság előtt*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt írta és jegyzetekkel ellátta Pritz Pál. Budapest, Maecenas, 1991. 127.

⁵⁴ MOL K 750, Hungarista Napló, 1941. 160. lap.

hogy az alakulat kivonását kérje a hadműveletekből.⁵⁵ Werth Henrik ellenben további 4–5 hadtest felajánlását követelte a kormánytól, és erről a németeket is tájékoztatta.⁵⁶ Bárdossy ezzel kapcsolatos tiltakozása Horthynál végre célt ért.⁵⁷ A kormányzó augusztus végén döntött Werth menesztéséről. Az új vezérkari főnök – Horthy István közbenjárásával⁵⁸ – kimondottan a magyar haderő itthon tartásának programjával nyerte meg a kormányzó tetszését.⁵⁹ Szeptember 5–7. között már vele, és ebben a szellemben zajlott a Hitlernél tett látogatás. Szombathelyi azt kérte Hitlertől, engedélyezze a gyorshadtest hazarendelését. Erre ígéretet is kapott, a későbbiek azonban ellentétes német szándékot igazoltak.⁶⁰

A Honvéd vezérkar főnökének magatartása a német vezető köröket a nyomásgyakorlás fokozására ösztökölte. Német sugalmazásra kilépett az NYKP-ből Baky István vezetésével 13 képviselő, újjáalakították a Magyar Nemzetiszocialista Pártot, majd szövetségre léptek Imrédyvel. Az akció azonban szerényebb eredménnyel járt, mint tervezték, és nem sikerült az NYKP többségét magukkal rántani. Annak érdekében, hogy Szálasi jobbra fordítsa a német hírszerző utazott Budapestre. Miután Szálasi kifejtette nekik, hogy a kormányzóval együtt akarja a kormánytól a hatalmat átvenni, tudatosították benne, hogy kormányellenes puccsot nem fognak támogatni, ugyanúgy bánanak el vele, mint a Vasgárdával. Szálasi mindebből Albrecht és Imrédy befolyásának növekedését érezte. A pártvezető ennek következtében megmakacsolta magát, és öt teljesíthetetlen feltételt támasztott Imrédy elé az újabb pártegyesítési tárgyaláson.

Szeptember–október táján Albrecht főherceg hazatért Németországból. Magával hozott naplójegyzeteit Ruzskay bemutatta Szálásinak. A németek összefogásra ösztönző kívánságáról írt. Ruzskay kijelentette, hogy az egyesített két párt élére Albrechtet kellene állítani. Szálasi ekkor dönthetett úgy, hogy a kormányzó platformjára áll. Október végén, vagy november elején kérte első audienciáját Horthynál. Nem jutott be hozzá.⁶¹

A szélsőjobboldal mozgolódása konzervatív körökben nem maradt visszhang nélkül. Szeptember 3-án és 5-én Farkas László levélben kereste fel Horthy Istvánt, és egy „alulról kezdeményezett” akció megindításához kérte az engedélyét. Az ifjú Horthy – ekkor még nem támogatva apja törekvéseit – meglehetősen durva hangnemben utasította el őt. A

⁵⁵ DOMBRÁDY Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Budapest, Zrínyi, 1990. 173. (a továbbiakban DOMBRÁDY 1990), UNGVÁRY Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, Osiris, 2004. 29. (a továbbiakban UNGVÁRY 2004)

⁵⁶ UNGVÁRY 2004. 201., DOMBRÁDY 2000. 181., DOMBRÁDY 1990. 175.

⁵⁷ SZINAI – SZÜCS 1962. 300., DOMBRÁDY 2000. 182.

⁵⁸ SAKMYSTER, Thomas: *Admirális fehér lovon, Horthy Miklós, 1918–1944*. ford. ROMSICS Gergely. Budapest, Helikon, 2001. 251. (a továbbiakban SAKMYSTER 2001)

⁵⁹ VARGYAI 2001. 200.

⁶⁰ VARGYAI 2001. 201–205.

⁶¹ Hungarista Napló 170. lap

válaszból az is kitűnik, hogy tudott az utódlására irányuló törekvésekről, ha nem is értett velük egyet.⁶²

A háború kimenetele 1941 őszen egyre kétségesebbé vált. Ezzel párhuzamosan mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy a németeknek további magyar hadtestekre van szükségük. Hiába állt Szombathelyi a vezérkar élén, a hadsereg alapvető háborúpártisága nem változott, közvetlen beosztottaival is súrlódnia kellett.

1941. november elején a német vezérkar rákényszerült arra, amit addig nem akart megtenni, hogy ne kelljen újabb revíziós ígéretre bocsátkoznia. Azzal a kéréssel állt a magyar kormány elé, hogy további 2 dandárt bocsássonak a megszálló erők rendelkezésére.

November 8. és 14. között a kormányzó betegeskedett, feküdni kellett.⁶³ A sajtó naponta, néhány soros kommunikében közölte az államfő aktuális egészségi állapotát. Korábban is előfordult már, hogy közlemény jelent meg,⁶⁴ ha a kormányzó megbetegedett, olyan azonban még soha, hogy erről egy héten át naponta hivatalosan értesüljön a sajtó.

Felmerül a gyanú, hogy vagy komolyabb volt ez a betegség annál, aminek kommunikáltak, vagy enyhébb, és a napi közlések az utódlási törvénynek készítették elő a terepet, szembesítve a közvéleményt Horthy halálának lehetőségével.

Hivatalos közlése alapján ugyanis Horthy ekkor döntött az utódállítás mellett. November 15-én – egy nappal az utolsó kommuniké megjelenése után – Uray István kabinettiroda-vezető azt felelte az érdeklődő Farkas Lászlónak, hogy a kormányzó, betegsége okán javaslattal fog előállni, fia kormányzóhelyettesé választása érdekében.

Farkas László és Uray István is tudta, hogy Horthy döntése nem most született, ez csupán ürügy a kormányzó nyílt kiállítására.

Persze elképzelhető, hogy Horthy és Uray is igazat állított. Albrecht kormányzói törekvései, Szálasi audiencia-kérése, a németek fokozódó követelése, a háború kétséges kimenetele – tetézve egy 73 éves korban már nem veszélytelen influenzával – készítették Horthyt az utódlás kérdésének újbóli előhozatalára.

Az is lehetséges, hogy a betegség tényleg súlyosabb volt, mint ahogy kommunikáltak, és mind ő, mind környezete megijedt a lehetőségtől, hogy meghalhat.⁶⁵ Az is elképzelhető, hogy a betegség csupán eszköz volt az ellenkezés letörésére.

Érdekes ezzel kapcsolatban Horthy István özvegyének visszaemlékezése: *„Sokszor olvastam újságokban, és könyvekben, hogy a kormányzó betegeskedett, vagy »súlyosan megbetegedett«, és ezért kellett helyettes választani. Ez mind fantáziálás. A kormányzó ereje*

⁶² Farkas László levele Horthy Istvánhoz 55. lap.

⁶³ MOL, MTI köny., Napi Hírek, Szöllősy Jenő főorvos közleményei, 1941. nov. 8–nov. 14.

⁶⁴ MOL, MTI köny., napi hírek, 1932. jún. 19.

⁶⁵ A közölt tünetek: étvágytalanság, gyomorégés, hasi fájdalmak akár gyomorfekélyre is utalhattak.

*teljében volt... nem az egészsége miatt volt szüksége helyettesre. De mindinkább kezdte érezni a gondterhes idők növekvő súlyát...*⁶⁶

Elgondolkodtató az időpont is. November 16-án, a budapesti bevonulás évfordulóján állt elő Horthy Miklós nyíltan terveivel, és magához hívatta Serédi Jusztinánt, és közölte vele, fiát szeretné utódlási joggal kormányzóhelyettesnek. Nehéz kikalkulálni mindebből a megtervezettséget.⁶⁷

Azt is megtudjuk Serédivel folytatott beszélgetés során Horthy szavaiból, hogy Sigray Antal és Homonnai Tivadar kérésére Horthy István szavát adta, hogy nem nyúl a koronához. November 16-nak tehát voltak előzetes politikai lépései, már olyanok is, ahol Horthy István nyíltan vállalta, hogy apjának ő a kormányzóhelyettes-jelöltje.⁶⁸

Mire a kormányzó kiállt a javaslat mellett, és személyesen értesítette róla az esztergomi érseket, addigra Serédi legfőbb félelme, a trón veszélyeztetése semlegesítve volt, sőt, két neves legitimista is Horthy István jelölése mellett állt.⁶⁹

A hercegprímás értesítésével párhuzamosan a kormányzó levelet írt Bárdossy miniszterelnöknek az utódlási javaslat előkészítése érdekében.⁷⁰

A hercegprímás ellenjelöltet próbált keresni. Próbálkozott Esterházy Pál, Eszterházy Móric, Károlyi Gyula, József főherceg, Róder Vilmos, és Szinyei Merse Jenő nevével. Egyikük mellé sem talált akkora támogatást, ami a kormányzó fiával szemben elegendő lett volna.

November 20-án Horthy a hivatalos közlés szerint ismét megbetegedett. A sajtóban november 26-ig közölt újra napi kommunikékét az államfő orvosa a kormányzó állapotáról. Az MTI számára publikált adatok közepes erősségű influenzára utalnak.

December első napja meglepetést hozott az utódlás kérdésében: Meskó Zoltán képviselő felszólalását – amely a következő évi költségvetéssel szembeni interpelláció címet viselte – azzal kezdte, hogy utódlási joggal kormányzóhelyettes állítását kérte a parlamenttől.⁷¹

Meskó Zoltán ekkor a Magyar Nemzetiszocialista Földműves és Munkáspárt színeiben ült a parlamentben.⁷² Nem szívelte Szálasi Ferencet és nyilasait. 1940 őszén az ő pártja volt az egyetlen a kis szélsőjobboldali csoportok közül, amely nem csatlakozott

⁶⁶ EDELSHEIM-GYULAI Ilona: *Becsület és kötelesség*. Budapest, 2007. I. 105. (a továbbiakban EDELSHEIM-GYULAI 2007)

⁶⁷ ORBÁN – VIDA 1990. 55.

⁶⁸ ORBÁN – VIDA 1990. 56.

⁶⁹ ORBÁN – VIDA 1990. 55.

⁷⁰ SZINAI – SZŰCS 1962. 60. dok., 310–311.

⁷¹ KN, 1939, XII. köt. 228. ülés. 235.

⁷² *Magyar országgyűlési almanach : a Felsőház és Képviselőház tagjainak életrajza és közéleti működése, 1935–1939*. Szerk. VIDOR Gyula, Budapest, 1935. Képviselőház, 257.

az NYKP-hez, ahogy Szálasi Ferenc szabadlára került, és átvette a pártot.⁷³ De annak sincs nyoma, hogy Meskó Imrédyhez közeledett volna. Az tehát, hogy ezzel a javaslattal kifogja a szelet Horthyék vitorlájából a szélsőjobboldal javára, nem valószínű.

Az sem elképzelhető, hogy Horthy, vagy a kormányzóhoz közeli körök kívánságára adott parlamenti nyilvánosságot az utódlási kérdésnek, beszédét ugyanis az összes napilapból kicenzúrázták.⁷⁴

Elképzelhető, hogy úgy gondolta egyéni érdeke származik belőle, ha a kormányzó fogadatlan prókátora lesz.

Azt sem lehet kizárni, hogy elkötelezett önszorgalomból bontott zászlót a kormányzóhelyettesi törvényjavaslat mellett. Meskó nemzetiszocializmusa⁷⁵ saját korábbi agrárius – fajvédő – nacionalista elveiben gyökerezett. A képviselő Hitler pályájának felívelésekor a nemzetiszocializmusban egy magyar viszonyokra alkalmazható, másolható mintát látott.⁷⁶ Ezzel együtt azonban Meskó nem a német NSDAP, hanem a Magyarországra alkalmazható nemzetiszocializmus híve volt – legalábbis hivatalos megnyilvánulásaiiban. Ez pedig nem volt összeegyeztethetetlen a kormányzó iránti lojalitással.

Horthy István kormányzóhelyettesességét a későbbiekben is támogatta. Majd annak frontra indulása után felkereste Horthyt a következő véleménnyel: „*Nem azért választottunk kormányzóhelyettest, hogy most elküldjük meghalni [...]*”. Később, saját szerkesztésű lapjában a néhai kormányzóhelyettes kisfiának királlyá választását szorgalmazta.⁷⁷

Ezzel szemben talán az sem lehetetlen – hiszen Meskó adott híreket a németeknek –, hogy német nemzetiszocialista politikai körök szerettek volna információt a kormányzó törekvéseinek támogatottságáról. Ezzel kapcsolatban elgondolkodtató, hogy a felszólalás utóéletét magának Meskónak a jelentéséből ismerjük.⁷⁸

A képviselőház azonban semmit sem reagált a javaslatra. Se mellette, se ellene szóló indítvány nem érkezett.⁷⁹

A német hírszerzés – Meskó közlése nyomán – arról is értesült, hogy a képviselő parlamenti beszédére adott kormányzói körökből érkező ellenkezés alibit adott Bárdossynak, hogy ne tegyen lépéseket az utódlási javaslat előkészítése érdekében. Tény, hogy ezek

⁷³ Sőt! 1940 januárjában az NYKP tagjai tettelesen bántalmazták Meskó Zoltánt. ld: UDVARVÖLGYI Zsolt: *Meskó Zoltán: egy politikusi pályakép*, Phd értekezés, Miskolc, 2008, 94. (a továbbiakban UDVARVÖLGYI 2008). In: http://kvt99.lib.uni-miskolc.hu:8080/servlet/eleMEK.server.fs.DocReader?id=333&file=PhD_aktualis_verzio5.pdf (2010. okt. 27.)

⁷⁴ PA-AA, Akten Inland, Geheim II, Band 467. 20. 12. 1941, *Schellenberg in Vertretung des Chefs der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdiensts an das Auswärtige Amt*

⁷⁵ UDVARVÖLGYI 2008. 94.

⁷⁶ MACARTNEY 2006. I. 491.

⁷⁷ *Meskó Zoltán Gyula emlékezései*, diktálta 1979-ben Rómában, kézirat. In: UDVARVÖLGYI 2008. Függelék, 2., MACARTNEY 2006. II. 142.

⁷⁸ PA-AA, Akten Inland, Geheim II, Band 467. 20. 12. 1941, *Schellenberg in Vertretung des Chefs der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdiensts an das Auswärtige Amt*

⁷⁹ KN, 1939, XII. köt. 228. ül. 235.

ben a napokban nincs jele Bárdossy semmiféle tevékenységének az utódlás kérdésében, viszont ekkor a miniszterelnököknek nagyobb problémája is adódott államfője örökösénél. November 29-én Herbert Pell, az Egyesült Államok követe Nagy-Britannia jegyzék formájában összefoglalt ultimátumát nyújtotta át neki, amely szerint a Németország háborús agresszióját támogató Magyar Királyságnak, amennyiben december 5-ig nem szünteti be a hadműveleteket, szembesülnie kell azzal, hogy Ófelsége kormánya bejelenti a hadiállapot beálltát.⁸⁰ A határidő lejártával ez be is következett. Egy nappal később London szövetségesei is hadat üzentek.⁸¹

Alig két nappal később Japán támadást intézett Pearl Harbour ellen, Hitler pedig – máig tisztázatlan okból – december 11-én hadi állapotban lévőknek deklarálta magát az Amerikai Egyesült Államokkal.⁸²

A magyar kormány kommunikációját, amely a diplomáciai kapcsolatok megszakítását foglalta magában az USA-val, Bárdossy már a Siesta szanatóriumban adta át Horthynak.

Az államfő ugyanis december 11-én újra megbetegedett.⁸³ Erről egyetlen kommunikáció érkezett, azután semmi. Sejtteni lehetett azonban – abból, hogy a különböző reprezentatív eseményeken Horthy nem jelent meg – hogy a kormányzó továbbra is a Siesta szanatóriumban tartózkodik.⁸⁴

Albrecht főherceg az államfő kórházba kerülése másnapján tudatta a németekkel, hogy értesülése szerint Horthy egészséges, a színjáték az utódlást készíti elő. Az olasz követ azonban, aki előző nap búcsúreggelin vett részt a kormányzónál, úgy látta, az államfőnek nincs étvágya, és neheze esik a beszéd. Viszont Albrecht közlése elgondolkodtatta, és saját tapasztalatai ellenére is elképzelhetőnek tartotta, hogy Horthy csupán színlelt. Werkmeister, a német követség ideiglenes ügyvivője azt fűzte fenti értesüléseihez, hogy Horthy betegségét az utódlási kérdés érdekében jócskán eltúlozták.⁸⁵

Kicsit is ismerve Horthy jellemét, elképzelhetetlen, hogy a katonamúltjára büszke államfő mások előtt egészségesen súlyos betegséget színleljen. Az viszont elgondolkodtató, hogy az olasz követ, aki saját szemével látta, ilyen könnyen meggyőzhető volt arról, hogy a kormányzó betegsége „politikai célú”. Következésképpen nagy valószínűséggel a két álláspont között lehetett az igazság. Horthy nyilván nem volt jól, ezt képtelenség, hogy megjátszotta volna. Viszont az is valószínű, hogy környezete ezt a politika használatában felnagyította.

⁸⁰ CZETTLER Antal: *A mi kis élethalál kérdéseink - a magyar külpolitika a hadba lépéstől a német megszállásig*. Budapest, Magvető, 2000. 95–96.

⁸¹ Ausztrália, Dél-Afrika, Kanada, Új-Zéland

⁸² CHURCHILL, Winston S.: *A második világháború*. Budapest, Európa, 1989. I. 615–632., PRITZ 2001. 133.

⁸³ MTI köny, napi hírek, 1941. dec. 11. 24.

⁸⁴ MTI köny, napi hírek 1941. december 13. 23.

⁸⁵ LEHMANN 1975. 20.

A magyar konzervatív közvélemény számára Horthy betegsége az első pletykák lecsengése után⁸⁶ ijesztően hatott. Elterjedt a hír, hogy gyomorrákos.⁸⁷ Az ijedelmet tetézte, hogy Albrecht ezekben a napokban aktív kampányt indított saját utódlása érdekében. Vacsorát rendezett Pasaréti úti villájában,⁸⁸ ahová az Imrédy-párt vezetőjét, illetve német diplomatákat hívott meg.⁸⁹

Ellenkező oldalon Lukács Béla kezdett mozgósításba. Német értesülés szerint a teljes kormánypárt támogatását megszerezte.⁹⁰ Ez tulajdonképpen egy parlamenti szavazáson elég lett volna ahhoz, hogy Horthy István kormányzóutód legyen. Joggal írta naplójában Andorka Rezső, volt madridi katonai attasé december közepén, hogy „*az utódlás kérdése már bevégzett dolog.*”⁹¹ Azonban a vita nem kecsegtetett kevésbé heves parlamenti felszólalásokkal, mint az 1937-es tervezetét, mert a kormánypárton belül sem a jelölt, sem a javaslat melletti szimpátia, inkább az ijedtség és a kényszer vezetett a támogatásra, az ellenzék pedig egységesen utasította el az utódlást. Ezért „testreszabottan” két különböző meggyőzési módot alkalmaztak a kormányzó közeli „kampánystratégák” a közhangulat megnyerése érdekében. A katolikus-legitimista köröket Albrechttel ijesztgették, aki – állításuk szerint – királyi ambícióival csak azt várta, mikor hal meg Horthy. Ez annyira hatásos érv volt, hogy még Serédit is sikerült vele megállítani.⁹² A radikális jobboldali ellenzék meggyőzésére pedig elindult a suttogópropaganda, amely szerint Horthy és a vezérkari főnök szeptemberi berlini látogatásakor az utódlás kérdése is szóba került, és maga Hitler bólintott rá a kormányzó tervére.⁹³

Karácsony közeledett, és a kormányzó még mindig nem tért vissza a Várpalotába. Elhúzódó betegségének híre a németeket is állásfoglalásra készítette. Láthatóan arra a következtetésre jutottak, hogy az államfő halála rövid időn belül bekövetkezik. Erre utal Hitler december 22-i rendelkezése: „*Amíg a jelenlegi kormányzó él, nem avatkozunk be az utódlás kérdésébe.*”⁹⁴

Akár komoly beteg volt Horthy, akár nem, kórházi tartózkodása, a háborús helyzet felfokozott politikai erőterében úgy látszott, meghozza neki törekvése győzelmét és végre kijelölheti utódját, saját fia személyében.

⁸⁶ SALY 1945. 1941. dec. 14., 435.

⁸⁷ 1941. dec. 17. 437., SAKMYSTER 2001. 253.

⁸⁸ Bayer Erzsébetnek, Bayer Mária (Albrecht főherceg egykori szakácsnője) hűgának személyes közlése.

⁸⁹ SALY 1945. 1941. dec. 17. 437.

⁹⁰ PA-AA, Akten Inland, Geheim II, Band 467. 20. 12. 1941, *Schellenberg in Vertretung des Chefs der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdiensts an das Auswärtiges Amt*

⁹¹ ANDORKA 1978. 267. 1941. dec. 23.

⁹² ORBÁN – VIDA 1990. 57., RÁNKI 1983. 235.

⁹³ PA-AA, Akten Inland, Geheim II, Band 468, 23.02.1942, 6. JAGOW an das Auswärtiges Amt

⁹⁴ LEHMANN 1990. 21.

Magyarország egyre fokozódó mértékű belesodródása a háborúba átalakította a kormányzóhelyettes szerepét is. Az angolszász erőkkal szembeni háborúba lépést már Horthy sem tudta lelkesedéssel fogadni. A forrásokból úgy tűnik, ő és környezete alternatívát keresett és talált Horthy István személyében, aki reményük szerint képes lett volna kivezetni Magyarországot a háborúból. Nagy valószínűséggel magát az érintettet is ezzel sikerült meggyőzni, hogy vállalja el a posztot.

Az amerikai követség megszűntekor Herbert Pellnek szimpátiatüntetést szervezett, és feleségével együtt maga búcsúztatta őt több száz ember szeme láttára az állomáson.⁹⁵

Pell ehhez – azt is hozzátette odahaza Amerikában, hogy elindulása előtt az ifjú Horthy azt mondta neki, hogy legszívesebben ő is elhagyná az országot, ha tehetné. Német hírszerzők azt is tudni vélték, hogy Eckhardt Tibornak üzent a távozó követtel, hogy hamarosan szükség lesz rá itthon, ezért rehabilitálni fogják.⁹⁶ (Erről a kijelentésről, amelynek valóságalapja kétes, további információink nincsenek.)

Köztudott volt az is, hogy a követség megszűnte után Horthy István felesége családjának házában lakott William Scott követségi tanácsos, és neje, amíg budapesti, függőben lévő ügyeiket rendezték. Az ifjú Horthy többször meglátogatta őket.⁹⁷

Hitler december 22-i döntése arról tanúskodik, hogy a németek ekkor már tudták, elegendő a kormányzó halála után beleszólniuk az utódlás kérdésébe. Tehát minden bizonnyal ezen dátum elé kell tennünk a kormányzó köreinek és Bárdossy László miniszterelnöknek megegyezését, amely értelmében a parlament elé már utódlási jog nélküli kormányzóhelyettesi törvényjavaslat került.

Német forrásból tudunk egy találkozásiról Horthy István és Bárdossy László között 1941 decemberében.

Horthy Istvánt a jelöltség elvállalására apja rábeszélése, és a fenn vázolt szerep miatti felelősségérzet vezethette. Az angolszász orientálódáshoz nem kellett utódlási jog, elegendő lett volna a kormányzói hatáskör időleges átruházása Horthy Miklós részéről. Egy ilyen lehetőséget magában foglaló, utódlási jog nélküli javaslat a fiatalabb Horthy céljának megfelelt. Jagow követ jelentése szerint ezen a beszélgetésen erről megegyezés született.⁹⁸

Bárdossy menesztése a Horthy Istvánnal folytatott megbeszélés idején a kormányzó részéről már eldöntött kérdés volt.⁹⁹ Így az ifjabb Horthy tudta, hogy bármit ígérhet a miniszterelnöknek, úgysem kell teljesíteni, ezért felajánlotta neki, hogy jobboldali irányba tolhatja kabinetét a választás után, ha a törvényjavaslatot keresztülviszi.¹⁰⁰

⁹⁵ EDELSHEIM-GYULAI 2007, I. 211.

⁹⁶ Henke a külügyminisztériumnak, 1942. febr. 27, In: *Németek Magyarországi politikája*. Szerk: BOLGÁR Elek. Budapest.1950. 104.

⁹⁷ EDELSHEIM-GYULAI 2007. I. 211.

⁹⁸ LEHMANN 1975. 23.

⁹⁹ KÁLLAY Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam, 1942–1944*. Budapest. I. 211.

¹⁰⁰ PA-AA, Inland, Geheim II, Band 468. HEYDRICH an das Auswärtiges Amt, 27.3.1942.

Parlament elé február elején úgy került a törvény, hogy miniszterelnöki ellenjegyzéshez kötötte a kormányzó államfői hatáskörének időleges átruházását is. Minden bizonynyal megegyezés születhetett erről is, hiszen ellenkező esetben öngyilkos és oktalan cselekedet lett volna Bárdossy részéről ezen kitétel beiktatásával szembemenni a kormányzó akaratával, aki az 1937-es jogkörbővítés értelmében törvényjavaslatot két ízben is visszaküldhetett az országgyűlésnek tárgyalásra, s kihirdetésüket 6-6 hónapig halaszthatta, és mivel a miniszterelnök kinevezése is jogkörébe tartozott, ezen idő alatt akár új – számára megbízhatóbb – kormányfőt is kinevezhetett.¹⁰¹

Természetesen ezen megegyezés is úgy jöhetett létre, hogy a két Horthy pontosan tudta, nincs jelentősége engedményüknek, mert Bárdossyt a lojális Kállay fogja váltani a miniszterelnöki székben.

Tulajdonképpen itt zárul a kormányzóhelyettesi tisztséghez vezető politikai alkuk, lépések és ellenlépések sora. Ami ezután a parlamentben történt, az már egy eldöntött kérdés vitája volt.

¹⁰¹ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 2000. 229.

Efforts to create a dynasty, or solidarity of the conservative forces? Political and moral background of the vice-regent's election in Hungary, 1936–1942.

Miklós Horthy, governor of the Hungarian Kingdom had surely dealt with the problem of his position's succession at least five years before the 20th February, 1942, when the Hungarian parliament elected his son, István to be vice-regent of the country. According to a notice from 1936, in the diary of Miklós Kozma, Horthy wanted to nominate three candidates in his political testament, from which the two houses of the Hungarian parliament would have been qualified to elect the head of the state.

In 1937 the governor introduced the bill of succession; however the resistance of the representatives made him annuls it.

In November of 1939 the administrative office of the governor received a memorandum from Elemér Kiss, István Horthy's personal lawyer, who handled the fortune of the younger Horthy. The opportunity to elect István Horthy to be his father's successor can be read first in this notice.

In 1940 Elemér Kozár, vice director of the 5. department of the Hungarian General Staff tried to warn Miklós Horthy the expanse of radical theories in the army forces. He declined, that if Horthy would die, the General Staff would stand up for only one person and this person would be Ferenc Szálasi, leader of the Hungarian Arrow-Cross Party. He supposed that a new Hungarian territorial gain could be used to raise István Horthy aside the governor, with right of succession. Miklós Horthy didn't understand the real message of the letter, however he absolved the idea of using revision to raise his son aside him. According to the Kozma diary he wanted to arrange this question after regaining Transylvania, and desists from this political act only of minister president Pál Teleki's influence.

Few months after Teleki's suicide, on May or June of 1941 behind closed doors talks began about the establishment of a new position: the post of vice-regent. Governor Horthy aspired to remain in background.

In November of 1941 he decided to act personally, undertaking the purpose of raise his own son into the vice regent's position.

By the end of December the conservative opposition of the younger Horthy's candidate was persuaded. In the parliament the dispute of the proposition was a discussion about a question already decided.

KÜLPOLITIKA ÉS BELPOLITIKA HATÁRÁN

SZÉCSÉNYI ANDRÁS

Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon 1935–39

A hazai történetírás elhanyagolt, félreértett, illetve figyelmen kívül hagyott részei közé tartozik a címben megjelölt intézmény bemutatása,¹ jóllehet viszonylag alaposan dokumentált az 1939. évi II. (honvédelmi) törvénycikkkel létrehozott kötelező honvédelmi munkaszolgálat története.²

Eddig csupán szerény részeredmények születtek a témát illetően,³ amely tény összefügg a korszak diákmozgalmai kutatásának elmaradottságával. Annál is inkább fontos ellenben rendet tennünk a munkaszolgálat történetében, mert az alapjául szolgáló közmunkavégzés feltételeinek megteremtése hazánkban jóval korábbra nyúlik vissza. „A közmunka kötelezettséget Magyarországon a törvényhozás először az 1844. IX. törvénycikkben kodifikálta, melyben a jobbágyságot évenként legalább 12 napon át tartó (köz)munkára kötelezték. A gyakorlatban mindez közutak létesítését, javítását, valamint folyamszabályozást jelentett, az 1886. XXII. törvénycikk pedig már a kézi- és szekeres közmunkákról is rendelkezett. 1890-ben, majd a Horthy-korszakban 1920-ban és 1924-ben is hoztak hasonló törvényeket, tehát mondhatni komoly hagyományokkal bírt a közösségi érdekekért folytatott munkavégzés, mely természetesen (az adott viszonyoknak megfelelően) csupán a társadalom meghatározott rétegeire vonatkozott – ám rájuk nézve kötelező érvénnyel.”⁴

¹ Jelen tanulmány a Horthy-kori egyetemi munkaszolgálattal foglalkozó PhD-disszertáció egy szakaszának összegzése. Ezúton köszönöm meg Kardos József professzor bíráló megjegyzéseit.

² A legfontosabb művek bibliográfiáját l.: *The Hungarian Jewish Catastrophy. A Selected and Annotated Bibliography*. Ed. Randolph L. BRAHAM. New York, Columbia, 1984. mű kiadás előtt álló frissített kéziratában, 361–373. (köszönet a szerkesztőnek a hozzáférésemért)

³ KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség országos és debreceni szervezete (1919–1945)*. PhD-disszertáció. DE Bölcsészettudományi Kar, 2009. 151–157. (kézirat), (a továbbiakban: KEREPESZKY 2009); TÓTH Pál Péter: A harmincas évek értelmiségi-iffúsági mozgalmairól. *Iffúsági Szemle*, V. (1985) 2. sz. 41–42.; HAJDU Béla – LABORC György Péter – ZOMBOR Zoltán: Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat jelvényeiről. *Az Érem*, LXV. (2009) 2. sz. 33–39. (a továbbiakban: HAJDU – LABORC – ZOMBOR 2009)

⁴ BARTHA Ákos: *Magyarország első Nemzeti Munkatáborra – a sárospataki diákok útépítése*. Sárospataki Füzetek, 14. (2010) 4. sz. 59–81.; a kérdéshez l.: Dr. HILSCHER Rezső: *A kötelező és az önkéntes munkaszolgálat*. Budapest, Sárkány-Nyomda Rt., 1933. (a továbbiakban: HILSCHER 1933) és THARNÓI TARNÓI László dr.: *Magyar munkaszolgálat. Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában*. Budapest, Turul, 1939. 14. (a továbbiakban THARNÓI TARNÓI 1939)

Európai minták

A munkatáborok eszméje az első világháború idején alakult ki és csakhamar elterjedt egész Európában. Ennek okai a társadalmi-, elsősorban a középosztályban jelentkező elszegényedésben keresendők. Mivel a középosztályt is elérte a deklasszáció, az egyetemi diákság körében, különösen a diákszervezetekben felvetődött az önszegélyezés gondolata. Ez – érdekes módon – erőteljesebben Svájcban öltött testet 1919-ben, ahol az ifjúság saját maga szervezett munkaosztásokat, hogy helyi szinten segítsék az önkormányzatokat az útépitési, fakitermelési, folyószabályozási munkákban. A diákok néhány hétig szabályos táborokban nyertek elhelyezést az adott település finanszírozásában, cserébe pedig ingyen segédmunkaerőt biztosítottak. Ezt a modellt vették át nem sokkal később a kontinens számos országában, amelyek közül a skandináv államokat, Németországot, Angliát, Franciaországot és Bulgáriát érdemes kiemelni. De – kisebb mértékben – megjelent másutt is, Ausztriától Romániáig, Olaszországtól Lengyelorszáig. Bulgáriában olyan sikereket értek el az egyetemisták, hogy a kormányzat 1920 júniusában törvényben szabályozta működését, majd 1922-ben a nyári szünetben kötelezővé tette és kiépítette szervezeti struktúráját is. Az 1920-as években Bulgáriában ez évente 45–50 000 ingyenmunkást jelentett (Kovács Imre számításai).⁵ Mivel azonban a Népszövetség ezt a neuilly-i béke felrúgásának tekintette, csakhamar pénzen megválthatóvá minősítették, ami lassú elhalásához vezetett. Dánia 1917-ben, Svédország 1920-ban, Norvégia 1922-ben, Svájcban 1919-es alapokon 1925-ben, Németország 1931-ben, Ausztria 1932-ben, Románia 1932-ben; Angliában és Lengyelországban 1933-tól került önkéntes alapon bevezetésre, ahol jobbra egyetemistákat és főiskolásokat, csekélyebb részben pedig munkanélkülieket foglalkoztattak.⁶ A tendencia azonban a kötelezővé tétel volt, amely Európa néhány államában (köztük végső soron Magyarországon) az 1930-as évekre megvalósult és sikeresen működött a második világháborúig.

A németországi munkaszolgálatot éppen a bolgár munkaszolgálat inspirálta, de a korabeli szakirodalom ezt is 19. századi gyökerekre vezeti vissza, s létesítésének döntő oka az óriási munkanélküliség felszívása volt. E kezdeményezésekkel szemben a kormányok

⁵ KOVÁCS Imre: A munkatábor. *Magyar Szemle*, XXI. (1937) augusztus. 322.

⁶ A kérdés hazai recepciójára l. HILSCHER 1933. 9–52., SZABÓ Zoltán Pál: Nyári diáktáboraink. *Magyar Szemle*, XVIII. (1933) 3. sz. 273–274. (a továbbiakban SZABÓ 1933); HILSCHER Rezső: A női munkaszolgálat. *Munkaiügyi Szemle*, IX–X. (1935) március. 152–156., április 216–222.; KERÉKES Sándor: *A németbirodalmi munkaszolgálat*. Kecskemét, Kecskeméti Hírlapkiadó Nyomda Rt., 1938. 1–3. (a továbbiakban KERÉKES 1938); KOVÁCS Imre: Magyar munkaszolgálat. *Magyar Szemle*, XXI. (1937) 2. sz. 134–142.; SIMONNÉ JANKOVICH Adél: Önkéntes munkaszolgálat és a női munkatáborok. *Magyar Női Szemle*, III. (1937) 6–7. sz. 4–10. (a továbbiakban SIMONNÉ 1937); IFJ. KOVÁCS Béla: Hogyan nevelődik a német ifjúság a munkatáborokban? *Egyedül Vagyunk*, 2. (1939) február. 44–45.; *Munkaszolgálatos kézikönyv*. Szerk. Dr. BEREZNAI Aurél. Budapest, Magyar Cserkészek Gazdasági és Kiadó Szövetkezete, 1940. 1–8. (a továbbiakban BEREZNAI 1940)

sokáig elutasítóak voltak, Hitler azonban 1935-ben rendeletileg kötelezővé tette, hogy minden 18 és 25 év közötti férfi és nő az államilag megszervezett munkatáborokban 6 hónapot fizikai munkával töltsön. A náci diákmunka-táborok természetesen csakhamar militarista jelleget öltöttek, ahol a közmunkavégzésen túl a besorozottak súlyozott katonai kiképzést is kaptak.⁷

A munkatáboroknak országoként létezett önkéntes és kötelező változata, nemek szerinti bontásban. Továbbá – Tharnóy László tipológiáját követve – a közmunkaszolgálat is tovább bontható munkatáborra és munkástáborra.⁸ Magyarországon a vizsgált korszakban e kettő nem vált még szét, hiszen meghatározott célmunkáknak-közmunkáknak olyan rendszere jött létre, amelyeket vidéken néhány hetes munkatáborok keretében egyetemista fiatalokkal önkéntesen, részben pedig munkanélküli falusiakkal napszámbérért közösen végeztek. A bért, eszközöket, étkezést és szállást a Turul, 1938-tól az állam állta, külön erre elkülönítette miniszteriális keretből. Intézményes elnevezésére német tükörfordítás ([Frewilliger] Arbeitsdienst) alapján kezdettől a munkaszolgálat elnevezést használták, míg a munkatáborok fogalmat csak konkrét esetekben alkalmazták.

A fajvédelem és népiség keveredése Gömbös miniszterelnöksége idején

A hazai munkaszolgálatos rendszer másik szála a fajvédő eszmékben gyökerezik, ill. a népi mozgalomból ered. A legtöbb diákszövetség a Horthy-korban szervezett nyári munkatáborokat, saját üdüloket üzemeltetett, vagy bérelt. A két nagy ernyőszerű, a legnationalistább, főként bajtársi egyesületeket tömörítő Magyar Nemzeti Diákszövetség (MNDSZ) és a demokratikusabb Magyar Egyetemisták és Főiskolások Országos Szövetsége (MEFHOSZ) is a Balaton mellett az 1920-as évek dereka óta olyan üdülotáborokat tartott fenn, ahol nemcsak pihentek, hanem nagyarányú és rendszeres külföldi cserediák-akciókat bonyolítottak le, színvonalas kulturális ankétokat rendeztek, nem utolsósorban pedig a fennmaradó időben a diákok a környező állami földeken munkaszázadokba osztva – önkéntes alapon – fizikai munkán is részt vettek. (például a lokális gazdakörök rendezte szántóföldi munkán).⁹

Gömbös Gyula kormányra kerülésével számos fiatal politikus, aki környezetében pozícióhoz jutott, korábban a Turul tagja volt, illetve dominusként tagja maradt a szövetségnek. Közöttük többen erős fajvédő eszmeiséggel telítődtek, ugyanakkor cikkeikben,

⁷ KERÉKES 1938. egésze.

⁸ THARNÓI TARNÓI 1939. 13–14.

⁹ Az MNDSZ 1934-től Keszthelyen, a MEFHOSZ Zamárdiban, és 1930-tól Balatonszántódon szervezett nyaranta országos hírű diáktáborokat. Magyar Országos Levéltár (MOL) K 636c. 702. d. 98. t. 98–2. 212–213., 246. és 354–360; MOL P 1358 1. cs. 1. t. 526–1929., 527.; 694–1939., 340. és MOL K 636c. 704. d. 98. t. 98–28., 5.

írásaikban kétségtelen a népi mozgalom hatása is. Ez nem véletlen, hiszen számos népi író rokonszenvezett a Turullal, sőt tagja is volt annak. A falukutatóknak a parasztság jó részének tarthatatlan társadalmi–gazdasági–mentális helyzetét elemző, a radikális változtatás igényével fellépő törekvései ugyancsak megerősödtek a jobboldali bajtársi egyesületekben olyannyira, hogy a Turul a 30-as évek közepére nem is tekinthető már kizárólag fajvédő-jobboldali radikális szervezetnek, hanem közel ugyanilyen joggal népiesnek is nevezhetjük.¹⁰ A Turulnak ez az ideológiai változása is kellett ahhoz, hogy az elnyomottnak mondott parasztság érdekeiért síkra szálljon. Ennek fő eszközét az egyetemi munkaszolgálatban látták.

Salló János országos propagandavezér, illetve Végváry József (1935-től MÉP-képviselő) fővezér a munkatáborok lelkes szorgalmazói voltak. A szövetség Salló ösztönzésére 1931-ben létrehozta a Magyar Egyetemi és Főiskolai Ifjúság Nemzeti Munkatábor Bizottságát.¹¹ Ez a fedőszerv juttatott el 1932 és 1934 között több memorandumot a miniszterelnökségre, illetve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) különböző osztályaihoz (ahol szintén több vezető tisztviselő segítette a bajtársi egyesületeket ekkoriban) a svájci vagy német munkatáborok állami bevezetésének igényével. A Bizottság roppant nagyigényű elképzeléseit a VKM ugyanakkor eleinte nem támogatta.¹²

A munkatáborok gondolatának támogatás Gömbös kormánypozícióba kerülését követően érkezett (a fajvédő miniszterelnök 1920 óta maga is a Turul magistere volt). Ez több lépcsőben jelentkezett, amelynek során elsőként a kultuszminisztérium a szövetséggel egyeztetve megfigyelőket küldött Nagy-Britanniába. Kiemelendő 1934. október 27-e, amikor Szily Kálmán államtitkár elnökletével tartott értekezleten kimerítően tárgyalták a kérdést. Jellemző módon a megbeszélésen részt vettek a Turul vezetői, szakértői, a minisztérium illetékesei, sőt olyan egyetemi professzorok is, akik egyébként a bajtársi egyesületek aktív támogatói voltak (Kenyeres Balázs, Mihailich Győző, Rohringer Sándor stb.). Megállapodás született a táborok 1935-ben történő bevezetéséről, egyelőre még kizárólag a bajtársi egyesület felügyelete alatt.¹³ A pozitív döntés nyomán a VKM bevonta a Honvédelmi Minisztérium (HM) illetékeseit és gazdasági szakembereket, majd 1934–1935 fordulóján elkezdték a munkatáborok kiépítését.¹⁴

¹⁰ Elsősorban I. SZÉCSÉNYI András: A Turul Szövetség akciói: a Magyar Egészség Hete és a Magyar Nép Hete. In: *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Főszerk.: GERGELY Jenő. Budapest, 2010. ELTE. 191–204. (a továbbiakban: SZÉCSÉNYI 2010.)

¹¹ MOL K 636 c. 704. d. 98. t. 98–28., 8.

¹² L. Kostyál László és Végváry közös leveleit Szily Kálmán államtitkárhoz, 1935. június 22-én MOL K 636c. 704. d. 98. t. 98–37., 44–47.

¹³ MOL K 636c. 705. d. 98. t. 98–109., 3–8.

¹⁴ A honvédelmi tárca illetékésének 1934. július 28-án kelt Hómannak írott levele nyomán: csak akkor támogatják anyagilag és természetben, ha a táborok honvédelmi irányítás alatt honvédelmi célokat szolgálnak, az állásnélküliek munkalehetőségeit pedig nem csökkentik. MOL K 636c. 705. d. 98. t. 98–109., 2. és 13.

A Turul érdekérvényesítő képessége tehát Gömbös alatt azért lehetett hatékony, mert a kormányzat lehetőséget látott benne a munkanélküliség bizonyos mértékű levezetésére, másrészt alacsony költségráfordítással kiváló propagandalehetőséget nyújtott, harmadrészt jól illeszkedett a népiekkel kacérkodó kormány politikai céljaihoz, nem utolsósorban pedig a népi írók egy része is felkarolta a munkatáborok eszméjét. A megvalósítás legfőbb tényezőjeként a Turulnak a fajvédő kormányzattal való már említett kiváló kapcsolatait kell kiemelni.

Turul-munkatáborok

A jobboldali bajtársi egyesületek – mint láthattuk – igen hamar felismerték a munkatáborokban rejlő lehetőségeket. Ennek ellenére az első kifejezett diákmunkatáborokat nem a Turul, hanem – területi okokból itt nem tárgyalhatóan – a Sárospataki Református Főiskola diákjai vezették be Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán tanárok vezetésével 1935 nyarán, mégpedig a falukutatóktól ihletett belső motivációktól vezérelve.¹⁵ Sátoraljaúj hely és Sárospatak határában, a Bodnár völgyben útépitő munkát végeztek (a munkálatok a következő évtől nem folytatódtak).¹⁶

A MEFHOSZ-ban már 1921-ben felmerült a munkaszázadok felállítása mezőgazdasági üzemekben, útépitésekben való kiegészítő segédmunkák alkalmazásában. Ez azonban nem valósult meg, mert a magyar kormány létrehozta a Nemzeti Munkavédelmet, mely részben hasonló célokat szolgált.¹⁷ A gazdasági világválság hozott fordulatot ebben is, ekkor újra megszorodtak a munkatáborok felállítását szorgalmazó hangok. Elsősorban a Turul Szövetség sajtójában, kiadványaiban olvashatunk a bevezetést sürgető cikkekről. Kozma Miklós belügyminiszter különösen lelkes támogatója volt, fia maga is részt vett egy németországi munkaszolgálaton.¹⁸ Az előzőekben mondottak miatt a kérdés csak Gömbös miniszterelnöksége idején került ismét napirendre. Salló Jánost a Turul Fővezérsege már 1929-ben kiküldte egy angliai munkatáborba, hogy személyesen győződjön meg szerepükről. 1930-ban tarnói Kostyál László ment ki terepszemlét tartani Svájcba.¹⁹ Majd 1931 és 1934 között Salló János további három külföldi (svájci, walesi, illetve angol) útépitő munkatáborban vett részt, szerzett tapasztalatot.²⁰ Salló és Lung Antal (a Turul sportév nemzetvédelmi vezére) 1932. május 5-én Hómannak írott levelében már részletes és nagyszabású terv volt a felállítandó munkatáborokról, mely költségvetést,

¹⁵ L. összefoglalóan: *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*, L. (1935) Munkatábori szám.

¹⁶ A téma széles kontextusban feldolgozásra került a közelmúltban: BARTHA 2010. A táborokról tudósít: *Magyar Világhíradó*, 596. (1935. július 9.)

¹⁷ KEREPESZKI 2009. 151.

¹⁸ ORMOS Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában, 1919–1941*. II. kötet. Budapest, PolgART, 2000. 420., 447., 461., 471., 499., 508–509.

¹⁹ MOL K 636c. 705. d. 98. t. 98–109., 14–18.

²⁰ MOL K 636c. 704. d. 98. t. 98–28., 8.

munkabeosztást stb. is tartalmazott. A források alapján valószínű, hogy e szöveget vették alapul a későbbi megvalósítás során.²¹

A Turulban helyi szinten a tageszervezetek 1935-től munkatáborozás céljaira anyagi támogatást kértek a dékántól.²² Elsősorban az 1933 és 1936 közötti országos kulturális és nemzetvédelmi vezérek (Jászai Lajos, Roboz Zoltán és Halka Sándor) tettek sokat a Munkatábor Bizottságban. 1935 tavaszára benyújtották tervezetüket, melyet a VKM és a HM elbírált, de csak júniusban hagyott jóvá, majd Szily Kálmán kultuszállamtitkár 2000 pengő különsegélyt utalt át megvalósítására.²³ Eszerint 50 diák és 50 helyben lakó munkanélküli földmunkás, vagy napszámos dolgozna 4 hétig a Maros mentén, amelynek során a románok által az 1932-es árvíz során szándékosan megrongált gátakat helyreállítanák. A célkitűzés egyezett a Turul falukutatóktól ihletett népi irányzatának elképzeléseivel, mind a kormány szólamosan ismételt propagandacéljaival. Ugyanakkor leszögezzük, hogy a kétségtelenül meglévő demagóg, populista elképzelések mögötti súlyos társadalmi gondok megoldásának őszinte igénye is munkálkodott mindkét oldalról. Végül csak utalunk még egy problémára, hogy a német munkatábori mintát hozták be, ez pedig nem lett volna lehetséges a szövetség nácibarát körei nélkül. Összességében elmondható: a Turul markáns érdekcsoportjai megtalálták benne a számításukat. A táborok sikerén felbuzdulva az egyesület vezetése évente vezetőképző munkatábort rendezett.²⁴ 1939-ig kb. 40 településen, egymással 2–3 településen egy időben az alábbi munkatáborok a felsorolt feladatokkal működtek.

Munkatáborok 1935–1939

- 1935 Magyarcsanád: csigai gátak javítása a Maroson
- 1935 Sárospatak, Bodnár völgy: útépités és javítás
- 1936 Bugac: iparvasút töltésének alapozás
- 1936 Sopron: terepjavítás és vízimunkálatok a Fertő-tónál
- 1936 Kaposvár: parasztsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1936 Magyarcsanád: gátjavító munkák
- 1937 Pomáz: árvíz maradványainak felszámolása
- 1937 Vértesszőlős: vízelvezető csatorna építése a település egészén
- 1937 Héreg: útépités
- 1937 Vászoly: útépités
- 1937 Balatonudvari: útépités
- 1938 Héreg: útépités

²¹ Itt először, és utoljára merült fel a gondolat a nagy diákszervezetek ez irányú összefogására, természetesen a Turul eszmei vezetése mellett. MOL K 636c. 704. d. 98. t. 98–28., 6–7.

²² ELTE Levéltára, 7/c. 1935–36/3980.

²³ MOL K 636c. 704. d. 98. t. 98–37., 47.

²⁴ Vezetőképző munkatábor, Budapest 1936. *Bajtárs*, IX. (1936. november 7.) 40–41. sz. II.

- 1938 Tihany: Balaton-part feltöltése
- 1938 Bugac: iparvasút töltésének befejezése
- 1938 Gyöngyös: vitorlázórepülő-tér alapozása
- 1938 Ricse: leventegyakorló-tér kiépítése
- 1938 Tarpa: leventegyakorló-tér kiépítése
- 1938 Somogyszil: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1938 Apátfalva: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1938 Somogyszil: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1938 Apátfalva: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1938 Letenye: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1938 Felsőtárkány: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1938 Somogyszil: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1938 Apátfalva: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1939 Tihany: Balaton-part feltöltési munkáinak folytatása
- 1939 Balatonkiliti: honvédelmi munka
- 1939 Bugac: iparvasút töltésének befejezése
- 1939 Tarpa: leventegyakorló-tér kiépítésének befejezése
- 1939 Bótrágy: felvidéki szociális munka
- 1939 Rimaszombat: „nemzetgazdasági munka”
- 1939 Letenye: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1939 Szatmárcseke: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1939 Kölcse: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1939 Guta: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1939 Dég: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)
- 1939 Bene: parasztcsaládoknál kisegítő háztáji és háziipari munkák (női)

Élet a munkatáborokban

A Turul Nemzeti Munkaszolgálat 1934/35-ben országos adatgyűjtést végzett, hogy annak alapján állítsa össze, melyek a részproblémákon belül is a legsürgősebb tennivalók. A kiküldött körlevelekre 149 járásból 14 főszolgabíró nem válaszolt; 66 főszolgabíró azt válaszolta, hogy munkatáborral elvégezhető munkafeladat nincs a járás területén, 69 főszolgabíró pedig 327 sürgős munkafeladatot jelzett. Így kb. 300 rangsorolt munkaleírás készült, melyek közül elsősorban községi és gazdasági utak javítása, kisebb arányban csatornaépítés, töltés-építés, folyómeder-rendezés, sportterek létesítése, falusi játszóterek kialakítása, mocsárle-csapolás, sőt vidéki fürdők, kultúrházak alapjainak megteremtése is szerepeltek.²⁵

A munkafeladatokról tetemes és bonyolult számítások sorát végezték, várva a gazdasági hatékonyságot. Gazdag iratanyag, részletes statisztikák maradtak fenn az elvégzett

²⁵ THARNÓI TARNÓI 1939. 42–44.

munkákról, munkateljesítményekről.²⁶A férfi munkatáborok május végétől szeptemberig tartottak. Egy-egy településen több turnusban zajlott a munka és többféle, átlagosan egy fő 5 féle munkafolyamatban vett részt munkatáborozásonként. Egyszerre több tábor működött az országban, amelyeket anakronisztikus módon egy-egy ősmagyarnek, vagy dicsőnek tartott névvel illettek (pl. Kund, Vajk, Álmos ill. Sarolt, Emese, Dobó Katica). A turáni eszme a szimbolikában is megjelent: minden tag számozott jelvényén, hivatalos iratokon, kiadványokban, a végzetek díszoklevelein fémásókba vágott turulmadár pajzson szerepelt.

Munkatábori hét²⁷

Időpont (óra)	Hétfő	Kedd	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap	
6-7	Ébresztő, torna, tisztálkodás, öltözködés, reggeli, felszerelés, sorakozó, zászlófelvonás, ima, kivonulás munkára						7 órakor ébresztő és reggeli, majd istentisztelet	
7-9:30	Munka							
9:30-10	Második reggeli és pihenő							
10-13:30	Munka							
13.30-14:30	Bevonulás a munkahelyekről, ebéd				Hideg ebéd és pihenő a munkahelyen	Tisztálkodás	Ebéd	
14:30-17:30	Pihenő és fürdés				Munka	14:30-16-ig takarítás. 17 órakor parancshirdetés, majd hideg vacsora kiosztása, utána szabad eltávozás	Kimenő, közös kirándulás, nyilvános tábortűz	
17:30-19:30	Nemzetvédelmi gyakorlatok				Bevonulás, tisztálkodás		Kötelező takarodó	
18:30-19:30	Parancshirdetés, ima, táborzászló bevonása, vacsora							
19:30-20	Pihenő	Kimenő a faluba	Pihenő	Kimenő a faluba	Pihenő			
20-21	Nemzetvédelmi előadás		Nemzetvédelmi előadás		Nemzetvédelmi előadás			
21-22	Tábortűz		Tábortűz		Pihenő			
22	Kötelező takarodó							

²⁶ THARNÓI TARNÓI 1939.

²⁷ *Munkaszolgálat, Országépítés. Tájékoztató az 1938. évi egyetemi önkéntes Munkaszolgálatról.* Sz. n., Budapest, Centrum, 1938.

A férfi táborokban hozzátétőlegesen napi 6 órai földmunka mellett kötelező szellemi kiképzés is folyt (naponta egy-egy óra), illetve – források hiányában ismeretlen tartalmú – sajtószemle-olvasás és megbeszélés. Alkalmanként néprajzi-szociográfiai gyűjtésekre is sor került. A női munkatáborok ellenben egész évben kötetlenek voltak, hiszen a helyi főszolgabírák, önkormányzatok ellenőrzése mellett egész napos falusi elfoglaltságot (gyermekgondozás, betegápolás, házi- és házkörűli munkák) jelentettek.²⁸ Minden hétvégén jelentős mennyiségű szabadidő állt rendelkezésre, valamint kötelező istentiszteleten kellett részt venni. A munkatáborokban részt vettek díszoklevelet,²⁹ az egyetemfőiskolán pedig – a központilag kiállított munkaszolgálatos igazolvány felmutatásával – szociális és tanulmányi kedvezményeket kaptak.³⁰

Egyesek szerint a munkatábor-rendszer katonai fegyelmet, hierarchikusságot tükröz, ami igaz,³¹ megvizsgálva azonban e táborok belső életét, a militarizmus nem jellemző. Tény ugyan, hogy a diákok pontos napirend szerint dolgoztak, de a kötelező elemek mellett sok szabadon választható tevékenység is volt.

Az étkezés mindig bőséges és tápanyagban gazdag volt. A bajtársi szellem erősítése érdekében a munkanapok kötelező tábortűzzel záródtak, ahová – a minduntalan hangoztatott társadalmi szolidaritás jegyében – a napszámos dolgozókat is meghívták. A férfi munkatáborok turnusonként 2–3 hétig tartottak. A férfiakéban 50–80 egyetemista, a nőkéban 30–40 diáklány dolgozott egyszerre. Ehhez járult még a férfitáborok esetében néhány napszámos is.

A munkatáborozó nők és férfiak magyaros egyenruhát viseltek. Három jelmondatuk volt, melyek az elvégzett tevékenységet és a szociális érzékenységet egyként szimbolizálta: „*Munkaszolgálat-Országépítés*”,³² „*Célunk a segítség, eszközünk a munka sportja*”, illetve *Mindenható Isten! Adj munkát, adj kenyeret minden dolgozó magyarnak*.³³ A Turul Munkaszolgálat és utódszervezetei Ásó címmel saját lappal rendelkeztek, de főbb híreit, közleményeit a legtöbb egyetemi újság rendszeresen közölte (közülük érdemes kiemelni a Bajtársat, amely az egyesület központi orgánusaként külön mellékletet szentelt az intézménynek 1937 nyaráig).³⁴

²⁸ MOL K 636c. 898. d. 61. t. 61–10., 40.

²⁹ HAJDU – LABORC – ZOMBOR 2009. 38.

³⁰ MOL P 1364 I. d. 11. t. 4.

³¹ Ábrába foglaltan I. KEREPESZKI Róbert, 2009. 154.

³² Ez egy későbbi, közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj lapjának jelszavaként is visszaköszön! *Tábori Újság*, 1. (1939.) 4–5. sz. 1.

³³ MOL K 636c. 704. d. 98. t. 9–28., 2.

³⁴ Tudomásunk szerint az Ásó hazai közgyűjteményben csak két helyütt (töredékesen) maradt meg: MOL P 1364 I. d. 11. t. 2. és Országos Széchényi Könyvtár (OSzK) H 70. 601. A Bajtárs mellékleteiből két példány hozzáférhető (OSzK MHC 5. 042 és Országgyűlési Könyvtár A4/4520).

Közéleti megnyilatkozások és viták

A közéleti reakciók megjelenésének elsőrendű oka a gazdasági világválságban keresendő: arra a tényre, hogy a külföldi munkatáborok milyen magas határfokkal és szervezetben működtek, Magyarországon viszonylag hamar felfigyeltek, a hazai publicisztikában és szakirodalomban azonban csak a gazdasági világválság után lehetett olvasni elemző tanulmányokat. A véleményalkotók többsége ugyanis az értelmiségi túltermelés egyik – igen hasznos – levezető csatornájának tekintett a munkatáborokra. (Ez idő tájt terjedt el – amint utaltunk rá – a „munkaszolgálat” fogalom is, német hatásra). Legerősebb példáját a németországi munkaszolgálatban találta meg a hazai publicisztika.

Hilscher Rezső már 1933-ban publikált, több kiadást is megélt³⁵ művében ismertette a már bemutatott európai alapokat, valamint a munkaszolgálatot övező társadalompolitikai vitákat. Különösen részletesen elemezte az igen sikeresnek ítélt bulgáriai munkaszolgálatot.³⁶ Ilyenformán pozitívnak vélte a náci munkaszolgálatos rendszert is, noha nem leplezte vele szemben érzett kritikáját: vallásellenességét és militarista jellegét. Összegzésében Hilscher kívánatosnak tartotta – pusztán gazdasági okokból kifolyólag – állástalan emberek számára a munkatáborok rendszerének kötelező jelleggel történő bevezetését Magyarországon is.³⁷ Szabó Zoltán Pál ezzel egy időben publikált felvetésében arról panaszkodott, hogy a jelenlegi diáktáborok nem hatékonyak. Véleménye szerint a diákokat egységes irányítás mentén, a létező diákszövetségek szervezésében társadalmilag hasznos munkára – például romváarak rendbetételére – lehetne fogni, melyeket saját célokra is hasznosíthatnának.³⁸ Az ismertetett két vélemény egyúttal két nézetcsoportot jelöl: munkaszolgálatot a munkanélküliek alkalmazási terepeként, ill. az egyetemi diákság anyagi segítségnyújtási területként vették számításba. Mindkét véleményben közös azonban, hogy „*az együttalkotás lelke*” nemzeti szempontból a társadalmi csoportok szolidaritását növeli, megismerését gyorsítja. Szembetűnő, hogy gyakorlatilag ideológiamentes nézetekkel találkozunk e szövegekben. Hasonló érvelés mutatkozik Hilscher két évvel később íródott – ezúttal a németországi női munkaszolgálatot (Nationalsozialistische Frauendienst) górcső alá vevő – tanulmányában.³⁹

Megjelent mellettük a munkatábori eszmékért lelkesedő, de az addigi példák helyett új utakat keresők véleménye is. Közéjük tartozott Szabó Sándor Lajos,⁴⁰ aki szerint a nyugat-európai, valamint az ekkor már megindult magyarországi munkatáborok alapvető hibája az, hogy nem teremt újabb munkahelyeket. Bár művének fogadtatása nem

³⁵ HILSCHER 1933. 7.

³⁶ HILSCHER 1933. 9–16.

³⁷ HILSCHER 1933. 55.

³⁸ SZABÓ 1933. 273–274.

³⁹ HILSCHER 1935. 152–156. és 216–222.

⁴⁰ SZABÓ Sándor Lajos: *Nemzeti munkaszolgálat (Nemzeti és szociális problémák napjainkban)*. Eger, [magánkiadás], 1936.

keltett visszhangot, problémafelvetései, mégoly demagóg voltukban is bemutatásra érdemesek. Papírra vetett elképzelése szerint minden 24 és 55 év közötti magyar állampolgárnak nyolchavonta nyolc munkanapot kellene dolgozni, mégpedig a saját jövedelmi viszonyainak arányában. Az ily módon gyűjtött összeg egy külön államkasszába került volna, amit közmunka alakjában szétosztának a munkanélküliek között munkahelyek formájában.

1934 és 1938 között élénk közéleti megnyilvánulás és sajtóérdeklődés övezte a munkatáborokat. Azt, hogy ez a tény mennyire nem lebecsülendő, talán mutatja, hogy a Magyar Szemléltől kezdve a napilapokig és a filmhíradókig erőteljesen jelen volt a korabeli médiában,⁴¹ sőt vitázó könyvek is születtek vele kapcsolatban. Nem csak hazánkban, de német és olasz területeken is jelentős lecsapódását figyelhetjük meg (ezek feltárása a jövő feladata lehet). A munkaszolgálat célját egyesek nemzetgazdasági, szociális, pedagógiai, etikai és nemzetvédelmi (politikai) okokban látták;⁴² pozitívumait az alábbi érvekkel támasztották alá: közelebb hozza a középosztály gyermekeinek szemléletét az alsóbb néprétegekhez; munkalehetőséget teremt a helyi szegényparasztság számára; közelebb hozza, a mezőgazdasági dolgozók idegenkedését csökkenti az értelmiséggel szemben; lehetőséget nyújt a paraszti munka és életmód megismerésére, benne néprajzi és nyelvi vizsgálatokra. Utóbbira van példa, és a Turul Népkutatási Füzetekben bizony komoly munkák is megjelentek (például Csúry Bálint: *A népnyelvi búvárlat módszere* 1936-ban részben munkatábori gyűjtésekre épült).⁴³

A munkaszolgálatnak ugyanakkor nem kevés kritikusa volt. Közös bennük talán az, hogy baloldali-liberális és liberális-konzervatív oldalról egyébként nem kevésbé méltánytalanul, egyszersmind nem is alaptalanul nemzetiszocialista törekvésnek tartották, másrészt a munkát nem tartották hatékonynak, az egyetemisták „műkedvelő vakációzásának” titulálták.⁴⁴ Az egyébként támogató Kovács Imre szerint is a „rendes munkás teljesítményének 60 %-át érték el”.⁴⁵ Az utólagos, 1938–39-ben készített belső számítások ellenben azt mutatják, hogy átlagosan 3 pengőbe került egy-egy diák munkája, amely 4–5-szörös többletet termelt, vagyis egyértelműen kedvező beruházásnak bizonyult. Az adatok tehát eltérőek, alapos elemzésre lesz szükség. A szélsőjobboldali sajtó egy része,

⁴¹ A sajtómegjelenés elemzésétől terjedelmi okok miatt eltekintünk. A filmek közül a vizsgált időszakban az említett 592/1935., az 599/1935. és a 650/1936. számú filmhíradók foglalkoznak a honi egyetemi munkaszolgálatral.

⁴² SIMONNÉ 1937. 129–130.

⁴³ MOL P 1364 14. t. 61–65; ZALÁN Ervin: Munkatábor és falukutatás. *Bajtárs*, VIII. (1936. március 15.) 7. sz. 7. és BAKÓ Elemér: *Az amerikai magyarok nyelvének kutatásáról*. Szerk. KÁLNÁSI Árpád. Debrecen, Bakó Magyar Népnyelvi Szótár Alapítvány, 2002. 5.

⁴⁴ A pesti orvoskar tanárai pl. a famulusi szolgálat elleni támadást látták benne. SE Levéltára, 1/a. 1937–38/ 22.

⁴⁵ KOVÁCS Imre, 1937/b. 140. Kostyál László ellenben ötven év alatt egymilliárd pengő nemzeti vagyon-gyarapodással számolt. TARNÓI László: Munkatáborok a magyar nép és föld szolgálatában. *Egyedül vagyunk*, 2. (1939) 6. sz. 36–38.

például Matolcsy Mátyás pedig félmegoldásnak nevezte, hiszen 1939-ig nem tették kötelezővé minden 18 és 24 év közötti fiatal számára.⁴⁶ Végül az sem hallgatható el, hogy az egyetemi munkaszolgálat a szervezők szerint sem hozta meg a várt eredményt, az érdeklődés megcsappant,⁴⁷ holott 1941-ig átlagosan 20–30 %-os túljelentkezés mutatható ki a fennmaradt statisztikák alapján.

Munkatáborok létszáma

1935	Ismeretlen
1936	Ismeretlen
1937	511 fő
1938	842 fő
1939	950 fő

Szervezeti keretek, változások

A két, fentebb vázolt kezdeményezés nem lett volna sikeres, ha nem részesül állami támogatásban. Az első év után olyan jelentős politikusok álltak mellé, mint Gömbös Gyula miniszterelnök („legfőbb védnök”), Bornemisza Géza miniszter („fővédnök”). A kisebb rangú, informális támogatók közül védnökként szerepet vállalt számos neves közéleti és tudományos nagyság, köztük Kornis Gyula és Magyary Zoltán is.⁴⁸ A Munkatábor Bizottság (Budapest, VIII. kerület Múzeum krt. 6–8., később IX. Fővám tér 1.) elnöke Végváry József fővezér volt. Jellemző ezúttal is, hogy az egyes ügyosztályok élére sikerrel nyertek meg patrónusokat, neves egyetemi oktatókat, akik a politikai síkú fővédnökség mellett immár az egyetemi elfogadottságot, sok esetben pedig a munkaszolgálat tolóerejét biztosították.⁴⁹ A Bizottság tényelges vezetői posztjára az ultrafajvédő Kostyált, helyettesévé a népiekhez kötődő Somlai Mihályt állította a Turul fővezérsége,⁵⁰ amelynek patrónusai, valamint más befolyásos támogatói közül szép számmal voltak jelen a kormánykörökben és a NEP-ben, de a szélsőjobboldal egyes csoportjaiban is, így a szövetség lobbierdekeit – ahogy más esetben is – ezúttal is sikeresen kamatoztatta.⁵¹ A minisztertanács ennek nyomán 1936. május 16-án és 1938. május 26-án teremtette meg Turul munkaszolgálat anyagi támogatását.

⁴⁶ MATOLCSY Mátyás: Előszó. In: THARNÓI TARNÓI 1939. 157.

⁴⁷ KEREPESZKI 2009. 157.

⁴⁸ DR. THARNÓI KOSTYÁL László: *Főiskolai önkéntes munkatábor*. Budapest, Turul, 1935. 3. [számozatlan oldal] (a továbbiakban: THARNÓI KOSTYÁL 1935.)

⁴⁹ THARNÓI KOSTYÁL 1935. 3. [számozatlan oldal]

⁵⁰ MOL K 636c. 704. d. 98. t. 98–37. 16.

⁵¹ Az összefonódást szemlélteti: SZÉCSÉNYI 2010. 191–204.

Mindezzel együtt kialakították a szervezet kereteit is. Enek a szervezeti sémának a megtartása mellett 1937-től együtt járt azzal, hogy a VKM átvette a felügyeletet. 1937. április 28-án jelent meg a 4 400. VKM sz. rendelet az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkatáborainak szervezése tárgyában,⁵² amely kimondta: „a munkatábor célja: egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint szigorlók nyári foglalkoztatása közérdekből szükséges munkálatok elvégzése által, és ezúton nemzeti és szociális szellemű nevelésüknek kiegészítése.” [2. §] Felügyelője a munkatáborok főparancsnoka, akit e feladatkör ellátásában az értelmiségi munkanélküliség ügyeit intéző miniszteri biztos támogat (3. §). Ez utóbbi kitétel is utalt a már leírt létrehozandó okok egyikére, az állásnélkülieknek ideiglenes munkahely juttatására. A szervezeti kérdéseken túl a rendelet kimondta: munkatáborba csak olyan egyetemi, főiskolai hallgató vagy szigorló vehető fel, aki tagja az MNDSZ valamely tageszerveletének, illetve az ekkor már abba nem tartozó Foederatio Americanának. (7. § 2. a.) Ebből kifolyólag joggal feltételezhető, hogy a tárca a munkatáborokban csak a nemzetileg legelkötelezettebb, keresztény-nemzeti értékrenddel átitatott hallgatókat szerette volna a munkatáborokban látni.⁵³ Közülük is a főparancsnok „gondos mérlegelés mellett egyénileg bírálja el, előnyben részesítvén a kedvezőtlen anyagi körülmények között élőket.” [9. § 1] A munkatáborokba jelentkezés módja és szabályzata egyértelmű katonai mintát vett alapul (8. § 1–3). A Munkatábor Bizottság e rendelet nyomán megszűnt, a Turul fővezérsege pedig egyenesen szembehelyezkedett vele.⁵⁴

A jobboldali diákszervezetek befolyására a főparancsnok mellé véleményező szervként rendelt Központi Bizottság (5. § 1) is e diákszervezetek delegáltjaiból állt (5. § 2), és a jelentkezés szintúgy az MNDSZ-en keresztül bonyolódott (8. § 2). A fentiekből látható, hogy a jogszabály szellemiségében ekkor még nem jelentkeztek pusztán honvédelmi célok. Ezt a rendeletet egészítette ki az 1937. május 9-én kelt 4. 626. VKM sz. rendelet az értelmiségi munkanélküliség leküzdésével kapcsolatos intézkedésekről.⁵⁵ Ebben az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosa egyik kötelességeként a főparancsnok támogatását is feladatul jelölte ki a kultuszminiszter (2. § h).

Az 1938. április 12-én hatályba lépett 2. 500. VKM eln. sz. rendelet újraszabályozta a kérdést, hatályon kívül helyezve az előző évi, 4. 400-as kultuszminiszteri rendeletet (13. §).⁵⁶ Erre azért is volt szükség, mert a munkaszolgálatot az előbbi rendelet 1937. szeptember 30-ával bezárólag engedélyezte, és az újabb nyári hónapokban sürgetően merült fel újraszabályozásának igénye. Ezúttal is csak június 1. és szeptember 30. közötti időszakra engedélyezte Hóman a diáktáborokat. Ami ennél lényegesebb, hogy intézményesen immár nem munkatáborokról van szó, hanem „Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes

⁵² *Magyarországi Rendeletek Tára* [MRT]. Sz. n. 1937. Budapest, BM, 1937. 468–470.

⁵³ Az MNDSZ önmeghatározására l. MOL K 636c. 702. d. 98. t. 98–2., 489.

⁵⁴ MOL P 1364 I d. 11. t. 3.

⁵⁵ MRT, 1937. 470–471.

⁵⁶ MRT, 1938. 831–832. A rendelet szövegét közli: *Munkaszolgálat, Országépítés! Tájékoztató az 1938. évi Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálatról*. Sz. n., Centrum, 1938. 2–4. [számozatlan oldalak]

Nemzeti Munkaszolgálat, röviden: „Egyetemi Önkéntes Munkaszolgálat”-ról (2. §). A rendelet egyenesen megtiltotta, hogy egyesületek, érdekképviselések, jogi- és természetes személyek – kivételes eseteket leszámítva – munkatáborokat létesítsenek. (3. § 1). E passzusban nem nehéz meglátni a tárca Hóman Bálint nevéhez több vonalon is köthető központosító törekvését, ami tovább kristályosodott akkor, midőn kimondta: „A Nemzeti Munkaszolgálatra önkéntesen jelentkező egyetemi és főiskolai hallgatók munkatáborokban összpontosítva közérdekű munkát végeznek és gondoskodás történik nemzeti szellemű nevelésük kiegészítéséről. A munkaszolgálat az egyes táborokban hat hétig tart.” (3. § 2) Itt a hómani nemzetnevelési elvek expressis verbis példáját érzékelhetjük.⁵⁷ A továbbiakban több pontban egyezés mutatkozik: a munkaszolgálat központi szervezése, irányítása és felügyelete a főparancsnok feladata lett, akit feladatai ellátásában az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosa támogat.⁵⁸ A tagfelvétel szigorított (7–8. §), kormánybiztos feladatait szorosabban megszabták (4. § 1–2). Az 1937-ben melléje rendelt Központi Bizottsága⁵⁹ pedig „javaslattevő szerv” gyanánt működött tovább (5. §). Petőcz Pál szerint – ugyan források hiányában csak sejtethetően – a jogszabályból azért került ki az MNDSZ-tagság obligációja, mert 1938-tól a táborok diákvezetősége a jobboldali hallgatók által már biztosítva volt.⁶⁰ Mindemellett a minisztertanács megteremtette a pénzügyi támogatás kereteit is.⁶¹ Cserébe a munkatáborokban az ifjak teljes ruha- és élelemellátásban és „csekély összegű zsebpénzben”, egyenlő feltételek mellett a beiratkozásokon, tandíjkezdvények és szociális kedvezmények eszközlésekor előnyben részesültek; részletekben fizethették be a tandíjukat; külföldi munkatáborokban csak őket sorozhatták be; a Nemzeti Önállósodási Alap kölcsöneinél kedvezményt kaptak; egyenlő feltételek esetén az állami és önkormányzati álláshelyek betöltésénél ugyancsak előnyt szereztek; végül 66%-os utazási kedvezményre jogosultak a munkaszolgálat idejére (9. § a–g).⁶² Így már nemcsak a kedvezőtlen anyagi helyzetben élő, de a nemzeti érzelmű diákokat is előnyben részesítette (12. § 1) a nemzetnevelési elveknek megfelelően.

Imrédy Béla miniszterelnök parlamenti bemutatkozó beszédében már arról beszélt, hogy kötelező munkaszolgálat keretében kívánja elérni, hogy „az intelligencia ifjúsága megismerje a munkás- és földművesifjúság lelkiségét.”⁶³ Ennek fényében is jelentős válto-

⁵⁷ A Turul ugyanakkor üdvözölte a reformokat. L.: ZSIGMOND Gyula: Magyar Munkaszolgálat. *Bajtárs*, X. (1938. május), 8–9. sz. 7.

⁵⁸ Az aznap hatályba lépett 1938. évi 2. 223. ME. sz. rendelet alapján. MRT, 1938. 412–413.

⁵⁹ MRT, 1937. 469.

⁶⁰ PETŐCZ Pál: Az egyetemi és főiskolai hallgatók második világháborús történetéhez. *Századok*, 120 (1986) 4. sz. 311.

⁶¹ MOL K 27, 1938. február 25. (38.) és december 18. (7.)

⁶² Vö. ELTE Levéltára, 8/b. 1937–38/1423.

⁶³ *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház-Napló*, XVIII. Sz. n. Budapest, Athenaeum, 1938. 604. (1938. május 14.) és ORMOS Mária, 2000. 499.

zást hozott az 1939. év: életbe lépett az 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről.⁶⁴ Ennek 230. §-a (1–6) részletesen szólt a kötelező közérdekű munkaszolgálat intézményének felállításáról, amelynek nyomán a katonai szolgálatra alkalmatlan 21 és 24 közötti férfiak, illetve a rendezetlen állampolgárságú személyek (1–2. bekezdés) részére kötelező munkaszolgálatot kellett szervezni. Ha megvizsgáljuk a sorok között meghúzódó tényleges mondanivalót, akkor nem állíthatjuk azt – amint az másutt olvasható⁶⁵ –, hogy e lépésnek nincs köze a fentebb ismertetett előzményekhez. Épp ellenkezőleg: munkatáborokban eltöltendő munkaszolgálatról írt a törvény, ráadásul éppen az egyetemista és főiskolás korosztályt célozta. Amennyiben ehhez hozzávesszük, hogy a Turulnak és a munkaszolgálatos rendszernek határozottan katonai jellegük volt, még eklatánsabb a közöttük lévő összefüggés. Ítéletünkben legnagyobb súllyal azonban a törvény 5. bekezdésében foglaltak esnek: „Közérdekű munkaszolgálatra törvényes képviselőjének beleegyezésével önkéntes jelentkezés alapján minden olyan tizenhatodik életévét betöltött hajadon is felvehető, aki a középiskola negyedik osztályát sikerrel elvégezte vagy azzal tanulmányi szempontból egyenlő értékű iskolai végzettséggel rendelkezik.” Utóbbi mondat nem jelent mást, mint az alsó korhatárát kibővített egyetemi munkaszolgálat – meglehet, nem kötelező – becsempészését a honvédelmi törvénybe. Az érvelést alátámasztja az is, hogy a HM előterjesztésére, a kormányzó által kinevezett Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője, e poszton első Stemmer László ezredes rendelkezése szerint azok az ifjak, akik 1939. május 17. előtt részt vettek egyetemi önkéntes munkatáborban, munkatábori idejüket beszámították az esetleges közérdekű munkaszolgálatba.⁶⁶

Nem állítjuk tehát, hogy az 1939-es honvédelmi törvénycikkkel felállított munkaszolgálatnak – amely a második világháborúban kifejezetten a zsidók ellen irányult – egyenes előzménye lett volna az egyetemi munkaszolgálat, de azt igen, hogy előképeként mintául szolgált.

Az 1939-es esztendő témánk szempontjából másik jelentős eseménye volt, hogy Hóman Bálint kultuszminiszter május 8-án kiadta a 3. 100. VKM. sz. rendeletet az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálatának szervezetéről.⁶⁷ Az 1939. évi II. tc. 230. §-ával kapcsolatos fejtegetéseinket e jogszabály megerősíti, amennyiben 1. és 2. §-aiban kimondta: „Egyetemi és főiskolai hallgatók (szigorlók) és a legalább középiskolai vagy azzal tanulmányi szempontból egyenlő értékű végzettséggel bíró ifjak és a Honvédelemről szóló 1939: II. t. c. 230. §-ának (5) bekezdésében megjelölt hajadonok részére önkéntes jelentkezés alapján nemzeti munkaszolgálat szervezhető. [...] A munkaszolgálat elnevezése: „Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat.” Látható immár, hogy – kölcsönhatásba lépve – a honvédelmi törvényben

⁶⁴ <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8096> (2010. augusztus 9.)

⁶⁵ KEREPESZKI 2009. 151.

⁶⁶ BEREZNAI 1940. 12. A honvédelmi és kultusztárcák közötti villongásokra I.: MOL K 636c. 1039. d. 61 t. 61–10.

⁶⁷ MRT, 1938. 1116–1119.

leírt munkaszolgálat továbbvitte a Turul által megkezdett hagyományokat, ugyanakkor az is tény, hogy az egyetemi munkaszolgálatba is beépültek annak pontjai.⁶⁸

A 3.100-as rendelet további újdonsága volt, hogy a táborozás időtartamát férfiak esetében 10, nők esetében 5 hétben határozta meg (2. § 3). Szervezeti kérdésben csupán részben tért el az 1937-es rendeletről: az igen széles jogkörrel bíró főparancsnok mellett az Értelmiségi Munkanélküliség Ügyeinek Kormánybiztosa tevékenykedik. (4. §). E rendelet a korábbiaknál szigorúbb, katonás fegyelmet állapított mind a felvétel, mind a részvétel tekintetében (6. § 1–2.), s kimondta: „egyenlő feltételek mellett – a munkaszolgálatot nem teljesítettekkel szemben – előnyben [részesültek] az egyetemekre vagy főiskolákra való felvételeknél.” (7. § b.) Változást jelentett a felvétel szigorítása. A főparancsnoknál kellett ezentúl felvételre jelentkezni, amely érvényességét a fegyelmi szabályzat elfogadásával egyenértékű belépési nyilatkozat írásbeli leadásával egyetemben nyerte el (6. § 1 és 9. § 1–2), MNDSZ tagjai pedig továbbra is előnyben részesültek (10. § 1).

Tanulmányunk zárásaként elmondható, hogy több szálon bizonyíthatóan a szervezeti struktúra alapján az egyetemi munkaszolgálat külföldi előzményekkel rendelkezik, eszmeiségét változó mértékben hatják át a fajvédelmi, a népi és a náci típusú szélsőjobboldali eszmék, szervezetileg pedig – bár 1944-ig fennmaradt az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Nemzeti Munkaszolgálat⁶⁹ – előképe lett a kötelező honvédelmi munkaszolgálatnak.

Labor Camps of the Universities in Hungary 1935–1939

The study summarizes the history of the Hungarian Labor Service of the Universities from the beginning to 1939.

The idea of Labor Service became widespread after WWI in Europe. In its labor camps students made communal works within the confines of the local student associations or the State.

In Hungary right-wing organization Turul Association had initiated its set up from the first decade of the Horthy-era, but it was only managed in the summer of 1935 by the support of Prime Minister Gyula Gömbös. In the following years labor camps were set up throughout the country. In 1937 the Hungarian State took charge of the Hungarian Labor Service.

The study also shows and demonstrates that the Hungarian Labor Service of the Universities meant the Forced Labor System's ideological and organizational prefiguration.

⁶⁸ *Magyar Nemzeti Munkaszolgálat. Az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyamon előadta vitéz SZINAY Béla. MOL K 636c. 898. d. 61–10. 26.*

⁶⁹ MOL K 636c. 1039. d. 61 t. 61–10.

SZŐLŐSI NÓRA:

A revízió és Kárpátalja

1938–1939

Kárpátalja a visszacsatolás előtti hónapokban

Kárpátalja XX. századi sorsfordulóit illetően az anyaország kötelékében eltöltött öt év kétségtelenül az egyik legmozgalmasabb és legmeghatározóbb időszak a régió történetében.

A harmincas évek második felében úgy vált egyre kézzelfoghatóbbá a revízió reménye, hogy közben a közép-európai német befolyás is mind nyomasztóbbá lett. Bethlen és a körülötte csoportosuló konzervatív erők ekkoriban már egyre gyakrabban figyelmeztették a Németországgal párhuzamosan vezetett magyar revíziós külpolitika problematikus voltára és ennek káros belpolitikai vonzataira. A harmincas évek közepétől a Pesti Naplóban szokásossá váló Szent István-napi vezércikkeiben a volt kormányfő a gömbösi belpolitikai reformtörekvéseket mindannyiszor élesen, a külpolitikai vonalvezetést mérsékeltlen bírálta. 1938. augusztus 20-i cikkében felhívta a figyelmet arra, hogy a „negyedik honalapítást” belső erőre alapozva kell elvégezni, s nem szabad csupán az éppen kedvező diplomáciai konjunktúrára hagyatkozni. Ugyanis – folytatta Bethlen – „minden nemzet csak akkora területet tart az uralma alatt, amelyet saját nemzetének népi, politikai, gazdasági és katonai erejével besugározni és egyéniségének dinamikus búv körébe bevonni képes”.¹ A belső erőgyarapodáshoz pozitív cselekvésre van szükség, az „erők meghatározását” pedig a társadalom megosztottságát előidéző „belpolitikai kalandozásokkal” lehetetlen véghezvinni. Egységes nemzeti erő híján a remélt újjászületés nem valósítható meg. „A negyedik magyar honalapítást nem várhatjuk kizárólag külföldi segítségtől, amint ezt sajnos sokan közülünk velünk elhiteni szeretnék. Ha ettől várnók, jussanak eszünkbe a török iga alól való felszabadulásunknak a tanulságai, amikor azt láttuk, hogy a külföldi segítség végeredményben külföldi rabságot is jelenthet.”²

Két évtizeddel az államalakulás után 1938 elején már jól érzékelhető volt, hogy a csehszlovák államhatalom a megoldatlan szlovák és rutén nemzetiségi kérdés miatt megrendült. Márciusban Milan Hodza csehszlovák miniszterelnök tárgyalásokat kezdett a nemzetiségi pártok vezetőivel.³

¹ Idézi: ZEIDLER Miklós: *Mozgástér a kényszerpályán. A magyar revíziós külpolitika a két háború között*. In: *Rubicon* (10.) 2001. 1. sz. 114–115. (a továbbiakban ZEIDLER 2001)

² Idézi: ZEIDLER 2001. 114–115.

³ BOTLIK József: *Egestas Subcarpathica (adalekok az Északkeleti Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez)*. Budapest, 2000. 210. (a továbbiakban BOTLIK 2000)

Így az éppen huszadik évébe lépő első Csehszlovák Köztársaság számára az 1938-as esztendő már az ország létének alkonyát jelentette.

1938 április közepén például széles körben terjesztették Csapon és másutt Ruzsinszkon a Prágai Magyar Hírlap külön kiadása gyanánt az Egyesült Országos Keresztényszocialista és Magyar Nemzeti Párt plakátformájú röpiratát, amelyet 12 csehszlovákiai magyar nemzetgyűlési képviselő és szenátor írt alá, Kárpátaljáról többek között Korláth Endre és Hokky Károly. A dokumentum cselekvésre hívta fel a figyelmet.⁴

Ezt követően az események felgyorsultak, hisz a csehszlovák kormány mindent megtett, hogy elkerülje az ország széthullását. Májusban a prágai kormányzat erőteljes revízióellenes propagandát indított, különösen a határ menti, többségében magyarlakta, illetve a szudétanémet területen. Céljuk Csehszlovákia egységének megőrzése volt.⁵

Csehszlovákia súlyos belső válságát mutatta több esemény is. Így például a tavaszi és nyári hónapokban a szudétanémetek önrendelkezésére törekvő mozgalmi, majd az 1938. szeptember 12–14-i véres összetűzéseket követően az ostromállapot kihirdetése. Az ország mind belpolitikailag, mind külpolitikailag egyre lehetetlenebb helyzetbe került. Ezek után a magyar kormány úgy próbálta a helyzetet orvosolni, hogy szeptember 22-én jegyzéket küldött Prágának, amelyben a magyarlakta területek visszaadását kérte vagy inkább követelte. S ezután került sor szeptember végén a müncheni konferenciára.

Az 1938. szeptember 29-én megkötött müncheni egyezményben a nyugati hatalmak hozzájárultak ahhoz, hogy Hitler bekebelezze a német-lakta Szudéta-vidéket. A magyar és lengyel területi követelésekről csak az egyezmény függelékében volt szó. Eszerint Magyarország és Lengyelországnak a csehszlovák kormánnyal való kétoldalú tárgyalások útján kellett megkísérelni a területi problémák megoldását.⁶

Október 1-jén a magyar kormány jegyzékben szólította fel a csehszlovák kabinetet, hogy a müncheni egyezményben előírtak szerint azonnal kezdjenek hazánkkal közvetlen tárgyalásokat, és a felvidéki magyarságnak adjanak önrendelkezési jogot. Ugyancsak ezen a napon Imrédy Béla miniszterelnök magához hívatta Kozma Miklóst, aki a beszélgetést a következőképpen jegyezte föl a „Kárpátalja visszavétele” című naplójában: „Imrédy féltizenegyre kéret, s felkér, hogy vállaljam a ruténföldi akció politikai vezetését, propagandáját és felügyeletét, s a felkelők irányítását. Mindazt, amit javasoltam, elfogadja és belemegy, ha helyzet kívánja, illegális és erőszakos módszerekbe is.”⁷

A csehszlovák – magyar tárgyalások Komáromban kezdődtek el, nagyon feszült légkörben. Mivel a felek nem igazán tudtak megegyezni, október 30-án Csehszlovákia, majd nyomban Magyarország is felkérte a tengelyhatalmokat a döntéshozatalra. Anglia

⁴ BOTLIK 2000. 210.

⁵ BOTLIK 2000. 210.

⁶ BOTLIK József – DUPKA György: *Ez hát a hon... (Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991.)* Budapest – Szeged, 1991. 41. (a továbbiakban: BOTLIK – DUPKA 1991)

⁷ MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR K 429., Kozma iratok. 28. csomó, 1. dosszié, 44.

és Franciaország érdektelenséget mutatott, így Németország és Olaszország hozta meg a végső határozatot.

Az autonómia kérdése a müncheni egyezmény után a figyelem középpontjába került. A megrendült csehszlovák állam kénytelen volt engedni a nemzetiségek követeléseinek. Miután a Syrový-kormány kielégítette a szlovákok autonómia-követeléseit és kinevezte Jozef Tiso-t miniszterelnökké, a kárpátaljai politikusok félretették ellentéteiket a nyelvi kérdésben és létrehozták az Orosz-Ukrán Központi Néptanácsot, amely a szlovákokkal hasonló követelésekkel állt elő. A csehszlovák kormányzat kinevezte Bródy Andrást miniszterelnökké, az orosz illetve az ukrán irányzat képviselőit pedig miniszterekké. Magyar és lengyel nyomásra, Bródy és Fenczik István népszavazást követeltek a vidék hovatartozásának kérdésében, arra számítva, hogy a lakosság többsége a Magyarországhoz történő csatlakozásra szavaz majd. Azonban az elvárásokkal szemben a helyzet másképp alakult. A térség destabilizálásának elősegítésére a magyarok és a lengyelek különböző akciókat szerveztek a vidéken (Rongyos Gárda). Azt kívánták bizonyítani, hogy a cseh kormányzat nem ura a helyzetnek és kicsúszott a kezükből az irányítás. Az akciók azonban nem igazán voltak sikeresek: Salánknál egy század rongyos-gárdista fogságba esett és a nemzetközi közvélemény számára kiderült, hogy a „felkelők” magyar állampolgárságú személyek. A Rongyos Gárda megszervezésének és tevékenységének történetéről részletes információkat kaphatunk Kozma Miklós „Kárpátalja visszavétele” című naplójából.⁸ Kozma Miklóst egyébként teljesen alaptalanul nevezik az ún. kárpátaljai akció vezetőjének. Az akció tényleges vezetője Homlok Sándor vezérkari ezredes volt.

1938. október 26-án, Syrový kormányfő fogadta a kárpátaljai minisztereket, időközben pedig Bródy András miniszterelnök szállodai szobájában házkutatást tartottak és több ezer pengő készpénzt találtak. A miniszterelnököt hazaárulással vádolták meg és azonnal börtönbe is zárták. Ezzel az ürüggyel igyekeztek kivonni őt a napi politikából.

Az átalakítással a kárpátaljai kormány gyakorlatilag teljesen ukrán jellegűvé vált. Volosin Ágoston még október 26-án délután 16 óra 40 perckor Ungvárról telefonon keresztül letette a hivatali esküt Jan Syrový tábornok, csehszlovák miniszterelnöknek.⁹

Volosin lett a ruszin irányzat vezetője. A belügyminiszteri posztot Prchala tábornok kapta meg, Volosin heves tiltakozása ellenére. „Népünk sorsa Pidkarpattya nemzeti újjászületésünk atyjának, Volosin Avgusztin atyának kezébe adatott.”¹⁰ – olvasható Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918-1944* című művében.

Ungvárra az értesítés, hogy Bródy utódja Volosin lett, csak három nappal később október 29-én érkezett meg. Az új kárpátaljai kormányfő, Volosin ezt követően kijelentette: egyetért az Első Központi Ukrán Nemzeti Tanács határozati pontjával, amely

⁸ KOZMA Miklós: *Kárpátalja visszavétele*. Napló. Ungvár, Ugocsa print. 2000. 185.

⁹ *Нариси історії Закарпаття. Том II. 1918 – 1945*. РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВІДП. РЕД. І. ГРАНЧАК. Ужгород, 1995. Видавництво „Закарпаття” 1995. 282-283.

¹⁰ FEDINEC Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918 – 1944*. Galánta – Dunaszerdahely, 2002. 295.

ragaszkodik Kárpát-Ukrajna néprajzi egységéhez, sérthetlenségéhez, annak határaihoz, és következetesen elutasítják a népszavazást. Az új kormányfő végül nyugalomra, és a rend megtartására szólította fel a lakosságot. Az ukrán tanács említett határozatának első pontja nem ellenezte azt, hogy Kárpátalja magyarlakta területeit Magyarországhoz csatolják, de a ruszinlakta területen ellenezte a népszavazást. Kinyilvánította, hogy a csehszlovák állam szövetségi felépítésének a híve. Fontos időbeli párhuzam, hogy ezekben a napokban Demkó Mihálynak, a Központi Orosz Nemzeti Tanács megbízásából kiadott orosz nyelvű felhívása nyomán számos községben ruszin nemzetőrséget alakítottak, ugyancsak a rend, a nyugalom és a vagyon megőrzésére, amelyet a Podkarpatszka Rusz autonómiájáért küzdő hajdani népvézérről, Kurtyák Iván – gárdának neveztek el.¹¹

Az új autonóm kormány már október 29-én betiltotta az összes politikai pártot. Ezt követően érzékelhető volt, hogy Csehszlovákia és Magyarország képtelen arra, hogy egymás között megoldják a területi problémákat, így a tengelyhatalmak segítségére szorultak. A döntés meg is született, amelyet a négy hatalom közül Németország és Olaszország hozott meg, mivel – ahogy korábban már említettük –, Anglia és Franciaország érdektelenséget mutatott. Ennek a döntésnek a kihirdetésére, 1938. november 2-án került sor és első bécsi döntés néven vonult be a történelembe.

A döntőbírói határozat értelmében Csehszlovákiától visszacsatolták Magyarországhoz a déli, mintegy 650 km hosszú magyarlakta sávot – a csallóközi Somorjától az ugocsai Feketeadóig –, amelynek területe 11 927 km², lakossága a másfél hónappal későbbi, 1938. december 15-i népszámlálás szerint 1 041 101 fő volt, ebből magyar 83,7%, szlovák 12,9%, rutén 2%.¹²

A legnagyobb vita Munkács és Ungvár hovatartozásának kérdésében merült fel, de végül a két város is Magyarországhoz került. Az első bécsi döntés által kijelölt új határon – amelyet korabeli szóhasználatnál demarkációs vonalnak neveztek – rendszeresek voltak a fegyveres összetűzések, mert azt mind a magyar, mind a csehszlovák, illetve kárpátukrán fél ideiglenesnek tekintették.¹³ Volosin és kormánya több intézkedést is végrehajtott a területen, ami a magyarság számára nem volt pozitív.

1938. november 5-én áttette székhelyét Ungvárról az akkor 18 ezer lakosú Husztra és Podkarpatszka Rusz új fővárosának nyilvánította.

Nem volt véletlen, hogy időközben, november 14-én, Huszton a kárpátaljai orosz irányzat képviselői újjászervezték a Központi Orosz Tanácsot. A ráda még ezen a napon emlékiratot juttatott el a prágai szövetségi kormányhoz, amelyben követelte a Volosin-

¹¹ A Kárpáti Magyar Hírlap, 1938. október 26-án megjelent cikkét idézi: BOTLIK József: *Közigazgatás és nemzetiségpolitika Kárpátalján. I kötet. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945.* Nyíregyháza, 2005. 257. (a továbbiakban BOTLIK 2005)

¹² THIRRING Lajos: *A visszatért kárpátaljai területeken végrehajtott népszámlálás előzetes eredményei.* Budapest, 1939. 456, 478.

¹³ BOTLIK 2000. 216.

kormány leváltását és új kabinet megalakítását Bacsinszky Edmund miniszterelnökkel, valamint Pavló Koszej és Sztefán Ágoston miniszterekkel.¹⁴

A Volosin-rendszer a súlyos bajokon fokozódó terrorral igyekezett segíteni, amelynek legfőbb eszköze a Szics-gárda volt.

Ezt követően a következő év elején, újabb népszéírásra került sor, amelynek az eredménye a következő: „Az 1939 februárjában tartott népszámlálás szerint az autonóm országrész Kárpátszka Ukrajna területe 11 094 km², lakossága 552 124 fő, akik 390 településen éltek. A népesség csaknem kizárólag – 544 759 fő – csehszlovák állampolgár, mindössze 7 365 személy egyéb illetőségű. A lakosság nemzetiségi összetétele: ukrán 413 481 (75,9%), zsidó 65 828 (12,1%), magyar 25 894 (4,8%), cseh és szlovák 17 495 (3,2%), román 13 268 (2,44%), német 8 715 (1,6%)”.¹⁵

Ezek az adatok, „amit a prágai állami statisztikai hivatal nyomán a helyi ukrán sajtó közzétett, példátlan meghamisítása a területi erőviszonyoknak”¹⁶, s azért így oszlottak meg, mert az itt élő magyarok jelentős részét a zsidók közé sorolták.

A maradék Kárpátalja elfoglalására irányuló katonai akció tervét a németek leintették, hiszen Lengyelország és a Szovjetunió elleni terveikben elég nagy szerepet szántak az ukrán nemzeti mozgalomnak, s emiatt Kárpát-Ukrajna, ahogy az akkori Huszt központú autonómiaterületet nevezték, felértékelődött a német politika szemében, amit a Huszton megnyíló német konzulátus is láthatóan jelzett. A magyar szervek rendkívül komolyan vették a német figyelmeztetést, amit az alábbi jelentés is alátámaszt: „Propagandánkat nagyban hátráltatja, hogy Cebei Ernő, Cebei Béla, Laki Ferenc és Gyapjas Zoltán viski fiatalembereket a magyar hatóságok visszatoloncolták. Ezek magyar katonák akartak lenni. A visszatoloncolás után a „Szics”-ek véresre verték és Rahóra internálták őket.”¹⁷ A kárpát-ukrajnai országrésznek nem volt kiépített polgári közigazgatása a terület egészén, sőt a legfontosabb törvényhatósági szervek is hiányoztak.

A müncheni egyezmény utáni hónapokban Németország terveiben fontos helyet foglalt el Kárpátalja, hiszen kitűnő támaszpontnak ígérkezett egy szovjetellenes Nagy-Ukrajna létrehozására, amelybe az oroszországi, a lengyelországi és romániai ukránokon kívül a kárpátaljai rutének is beletartoztak volna. Ezt bizonyítja a német külügyminisztérium még 1938. október 6-án kelt Adolf Hitlerhez fölterjesztett memoranduma. Az emlékirat életképtelennek tartotta egy független kárpátukrán állam létrehozását, de úgy látta, hogy Csehszlovákia keretében autonómiát kell követelni Kárpátaljának. Ki kell viszont zárni a lengyel-magyar határ létrejöttét.¹⁸

¹⁴ BOTLIK 2005. 264.

¹⁵ НАРИСИ ІСТОРИЇ ЗАКРПАТТЯ: Том II. 1918 – 1945. Редакційна колегія відп. ред. І. Гранчак. Видавництво „Закарпаття” Ужгород, 1995. 294.

¹⁶ KEMÉNY Gábor: *Vérhovina feltámad (A ruszin sors könyve)*. Budapest, 1939. 211. (a továbbiakban KEMÉNY 1939)

¹⁷ MOLK 63 KÜM. *A Térképbelyesbítő Igazgatóságjelentése. Távirat 5 vkfosztálynak*. 229, 1939. III. 13. 3.

¹⁸ BOTLIK – DUPKA 1991. 45.

A helyzetet tovább élte, hogy Prága, Volosin akarata ellenére törvénytelenül és önhatalmúlag eltávolította Révay Gyula minisztert a kárpátukrán kormányból. Helyébe 1939. január 18-án Prchala cseh tábornokot nevezte ki tejhatalommal a huszti kabinetbe. Az akció ellen a Volosin-kormány élesen tiltakozott. Az ügyben Révay miniszter táviratot küldött Joachim von Ribbentrop (1893–1946) német külügyminiszternek: „Huszton a feszültség nagy, a lakosság el van keseredve. A cseh hivatalnokok és a pénzügyi alkalmazottak sztrájkjal fenyegetőznek [...] Ha Prchala Huszton elfoglalná hivatalát, a helyzet katasztrofális lehet [...] Prágában még a hivatalos információinkat is elkobozták”.¹⁹

A magyar kormánykörök belátták, hogy ha sikert akarnak elérni ebben a kérdésben, meg kell győzniük Németországot, hogy számára is sokkal előnyösebb az, ha Kárpátalját Magyarország védnöksége alá helyezik, illetve a helyi lakosságra gyakorlandó nagyobb befolyás érdekében tisztázni kell a magyar keretek közt megvalósítható autonómiát.

A magyar kormány Pataky Tibor államtitkárral, a Miniszterelnökség Nemzetiségi Osztályának vezetőjével kidolgoztatott egy Kárpátaljára vonatkozó autonómia-tervezetet, amelyet Imrédy elküldött Volosin Ágostonnak. A Kárpát-Ukrán autonómia vezetője nemcsak elutasította a magyar javaslatot, hanem nyilvánosságra is hozta azt.²⁰

Fenczik István 3 évig volt képviselő a prágai parlamentben, 1938-ban tárca nélküli miniszter Bródy András kormányában. Bár Fenczik elsősorban lengyel befolyás alatt állt és konkurens volt Bródynak, a magyar kormányzervek mindig élénken figyelemmel kísérték tevékenységét. Figyelemreméltó az a jelentés, amelyben a magyar kormány bizalmi embere összehasonlítja Bródy és Fenczik tevékenységét: „Bertalan (Bródy) keveset mozog, ha megy, akkor jólöltözötten, autóval. Fenczik demagógiája hatásosabb, mert ő gyakran háromnapos szakállal megy és gyalog... Meg vagyok győződve, hogy Fenczik nagy összegek fölött rendelkezik, amelyből sokat félretesz magának, de valahogy ügyesebben csinálja, mint a másik, aki egy hegytetőn épített egy villát, hogy azt mindenki lássa.”²¹

A magyar politikai tényezők az Orosz Nemzeti Párt vezetőjének, volt rutén miniszternek, Fenczik Istvánnak lehetővé tették, hogy 1939. március 8-án felszólaljon a budapesti parlamentben: a politikus beszédében katonai beavatkozást kért Magyarországtól, Ruténföld lakosságának az ukrán terror alóli felszabadítása érdekében. Március 10-én a magyar minisztertanács ülésén határozatot hoztak arról, hogy a német hadsereg Csehszlovákiába történő bevonulása, illetve Szlovákia függetlenségének kikiáltása esetén a honvédség visszaveszi Kárpátalját akkor is, ha ehhez a németek nem járulnak hozzá.²²

Bródy letartóztatása után, Fenczik, Ungváron, Korláth Endrén, a Magyar Nemzeti Tanács vezetőjén keresztül felajánlotta szolgálatait a magyar kormánynak.

¹⁹ KEMÉNY 1939. 211.

²⁰ TILKOVSKY 1967. 153.

²¹ MOL K 63 KÜM. *A Térképhehelyesbítő Igazgatóság jelentése*, 1939.III. hó 17. 5

²² BOTLIK 2000. 225.

Kárpátalja egészének Magyarországhoz történő visszacsatolását támogatta a görög katolikus klérus jelentős része is. A bécsi döntést követően visszakerült déli, főleg magyarlakta sávval csupán a munkácsi püspökség egy töredéke, mindössze 35 parókia került az anyaországhoz, a munkácsi püspökség központjával, Ungvárral együtt. Mindezek ellenére Sztojka Sándor püspök a helyén maradt. Róma Nyárády Dénes apostoli adminisztrátort nevezte ki a Volosin-féle Kárpát-Ukrajnában maradt rész élére, Huszt központtal, püspöki jogkörrel.

A magyar kormány a bécsi döntés után diplomáciai akciókat indított Kárpátalja egészének a bekebelezésére. 1939. március 10-én a prágai kormány határozata alapján Szlovákiában a hadsereg vette át a hatalmat és leváltotta a Tiso-kormányt. Teleki még ezen a napon bejelentette, hogy ha a német hadsereg bevonul Csehszlovákiába, illetve ha kikiáltják Szlovákia függetlenségét, a magyar hadsereg elfoglalja Kárpátalját még akkor is, ha a németek ebbe nem egyeznek bele. Erről értesítették Rómát és Varsót is.

A megmaradt Kárpátalján, a lakosság véleménye a Magyarországhoz való visszacsatolást illetően elég vegyes volt. Volosin rövid uralma alatt azonban a helyi lakosság széles körében sikerült felkorbácsolni egy elég magas fokú magyarellenes indulatot. A ruszinofil, magyarbarát Illniczky Sándor görög-katolikus nagyprépost így ír erről: „Volosin...kormányzása alatt...elszánt és mindenre kész idegen ukrán agitátor - hordái és ezeknek hazai csatlósai útján szemenszedett hazugságok és rágalmak alakjában az eszeveszett magyargyűlölet lángjait szórta szét Kárpátalja ruszin falvaiban és nagyobb központjaiban. Az egész ukrán és ukranofil intelligenciát és félintelligenciát állásokba helyezte el. Terrorizálta, a hívek mesterségesen felszított gyűlöletének prédájául dobta és börtönbe záratta a magyarbarát görög-katolikus klérus és a civil intelligencia legjobbait. Végletekig felkorbácolta az intelligens és egyszerű sorból származó ukranofil ifjúság nacionális érzelmeit. A prágai kormánytól egyre szűkebb mértéken csurgó pénzekkel valóságos rablógazdálkodás útján munkaalkalmat teremtett, szükségstengerit, sőt és egyebeket osztott ki a csehek által kizsákmányolt szegény ruszin nép között.”²³

Ezután a magyar kormány diplomáciai majd katonai akciókat kezdeményezett Kárpátalja egészének a megszerzésére.

Kárpátalja katonai birtokbavétele

1939 elején Sztójay Döme berlini követtől érkező információk alapján a magyar vezetés arra a következtetésre jutott, hogy fel kell gyorsítani Kárpátalja visszacsatolásával kapcsolatos erőfeszítéseket, fokozni kell a propagandát, elő kell készíteni a mozgósítást, reaktiválni kell az időközben leszerelt szabadcsapatokat, terveiket össze kell hangolni a lengyel vezérkarral. A magyar kormány azonban ekkor úgy gondolta, hogy amíg a néme-

²³ ILLNICZKY Sándor: *Ruszinok és magyarok – Kurtyák János emlékének*. In: *Magyar Szemle*, XXXVII. (1939. október) 109.

tek ellenállását Kárpátalja Magyarországhoz való csatolásának kérdésében le nem győzik, kilátástalan minden katonai akció.

A Tiso szlovák miniszterelnök eltávolítására tett kísérletek megkezdődtek. Werth Henrik vezérkari főnök részleges mozgósítást kívánt elrendelni, azonban a kormány ezt nem engedélyezte. Köztudott, hogy a német kormány, amely elérkezettnek látta az időt a Csehszlovákiával való leszámolásra, március 11-én jegyzékben hozta Magyarország tudomására kikötéseit Kárpátalja magyar megszállása esetére.

A feltételek az alábbiak voltak:

- a magyar kormány biztosítja a németek zavartalan közlekedését Kárpátalján,
- elismeri azokat a gazdasági megállapodásokat, amelyeket a kárpátukrán kormánnyal kötöttek,
- elismeri a kárpátaljai németek jogait,
- nem vonja felelősségre és más módon sem üldözi a kárpátukrán kormány minisztereit és az ottani politikai élet más vezető személyiségeit, a Szics-gárda tagjait stb.²⁴

A magyar kormány a jegyzékre nem adott választ.

1938 novembere után a kárpát-ukrán kormány megkezdte egy autoriter, fasiszta elemeket sem nélkülöző berendezkedés kialakítását. Januárban beszüntettek minden pártot és nem ukrán irányultságú társadalmi szervezetet. Létrehozták az Ukrán Nemzeti Egyesülést, amelynek minden egyes községben alapszervezete szerveződött. Német segítséggel felállították és felfegyverezték a rohamosztagukat, a Szics-gárdát.

A Szics-gárda viszont valójában arra hivatott, hogy az államellenes tevékenységet felszámolja és az autonóm kormány által kiadott rendelkezések megvalósítását támogassa, illetve Volosin arra használta fel ezt a fegyveres alakulatot, hogy a hatalmát megszilárdítsa.

A „Szics”-ek bár szervezetlenek voltak, terrorizálták a népet, üldözték a zsidókat, cseheket, magyarokat és a nem ukrán irányultságú ruténokat.

1939. február 12-re választásokat írtak ki az autonóm országgyűlésbe, a sojzmba. A választásokon csupán egy párt, természetesen az Ukrán Nemzeti Egyesülés (UNE) indult, mivel az aláírások összegyűjtésére és hívek toborzására csupán két napot kaptak a pártok. Az ellenzéki pártok vezetőinek, aktivistáinak jelentős része amúgy is internálva volt. Így nem csoda, hogy a terror légkörében lezajlott választásokon az UNE a szavazatok 92,8 % szerette meg.²⁵

Közben már Teleki Pál – miniszterelnökségének kezdetén – 1939 februárjának közepén bizonyos volt, hogy Hitler fel fogja rugni a müncheni egyezményt és fel fogja számolni Csehszlovákiát. Az események ekkor felgyorsultak, mert Németország szabad kezet adott Magyarországnak az ún. „kárpátorosz” kérdés megoldásában.²⁶

²⁴ TILKOVSKY Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*. Budapest, 1967. 159. (a továbbiakban: TILKOVSKY 1967)

²⁵ НАРИСИ ІСТОРИЇ ЗАКРПАТТЯ: *Том II. 1918 – 1945*. 1995. 276.

²⁶ BOTLIK 2005. 224.

1939. március 14-én a kora hajnali órákban a Szics-gárda megtámadta a huszti kormányépületet, a csendőrséget és a fontosabb katonai objektumokat, hogy fegyvereket szerezzen. Az akció célja, hogy megbuktassa a Volosin kormányt, amelyet „puhasággal vádolt a csehek vonatkozásában”, és átvegye a hatalmat. A támadást a csehszlovák rendőrség és katonaság nehéztüzérség bevetésével verte vissza, és délre megadásra kényszerítette a Szics-gárdistákat.²⁷ Ezt követően a déli órákban Volosin miniszterelnök kinyilvánította Karpatszka – Ukrajina önállóságát.²⁸

1939. március 14-én, délután 15 órakor összeült Kárpát-Ukrajna szojmjának első és egyben utolsó ülése. A szojm által elfogadott 1. számú törvény kimondta Kárpát – Ukrajna függetlenségét. A képviselők, egyhangúan megválasztották a független állam elnökévé Volosin Ágostont. Az elnök javaslatára jóváhagyták a Révay Gyula vezette kormány megalakulását. Az újonnan kinevezett miniszterelnök parancsot adott a Szics-gárda felfegyverzésére, s felkérte Hitlert, hogy vegye égisze alá Kárpátalját. Fegyverbe szólították a polgári lakosságot is. Vaszil Onufrik visszaemlékezésében így írt erről: „Kárpát-Ukrajna kormánya rádión és a sajtón keresztül felhívta a lakosságot, hogy jelentkezzenek az önvédelmi osztagokba. A felhívásra fiatalok és idősek, sőt még lányok is jelentkeztek [...] Én személyesen láttam az emberek szerencsétlen állapotát, nem rendelkeztek semmiféle katonai kiképzéssel ebben a haza védelme szempontjából fontos órában. Az önkéntesek, akik jelentkeztek a Szics-be, egységenként jöttek az üzletbe fegyverért [...] Tudtam, hogy voltak olyan fiúk is, akik nem tudták, hogy kell megtölteni a fegyvert. Emiatt minden egység előtt, amely fegyverért jött, bemutattam, hogyan kell megtölteni a puskát vagy a gyorstüzelésű fegyvert [...] Ilyen rövid kiképzés után, hogyha egyáltalán annak lehet nevezni, az egységek elindultak, hogy elfoglalják kijelölt pozíciójukat.”²⁹

Az újságok hasábjain is megjelent a készülődő akció terve a következő cím alatt: *Ruszinföldön végső leszámolás készül a csehek és ukránok között.*³⁰ Ezt követően Hitler „engedélyét” Kárpátalja elfoglalására a magyar kormány március 13-án, reggel kapta meg. Összehívták a koronatanácsot is. Werth Henrik úgy gondolta, mivel a cseh csapatok ellenállására lehet számítani, a legkézenfekvőbb az lenne, ha minimum egy hetet kapnának ahhoz, hogy az akcióhoz előkészüljenek. A németek azonban ezt sokallták, a magyar kormány félt (joggal) egy esetleges román vagy lengyel akciótól, emiatt úgy döntöttek, hogy a csapatok 12 órán belül legyenek készen az indulásra.

A propaganda hangsúlyozta, hogy a ruszin nép nem akar sem a csehek, sem pedig az ukránok védnöksége alatt maradni: „A ruszin nép hangulata a csehek és az ukránok ellen fordult. A ruszin nép egyre erőteljesebben hangsúlyoztatja, hogy nem akar maga felett

²⁷ ВЕГЕШ МИКОЛА: *Карпатська Україна (1938-1939). Соціального економічний і політичний розвиток*. Ужгород 1993. 78.

²⁸ НАРИСИ ІСТОРІЇ ЗАКРПАТТЯ: *Том II. 1918 – 1945*. 1995. 332.

²⁹ НАРИСИ ІСТОРІЇ ЗАКРПАТТЯ: *Том II. 1918 – 1945*. 1995. 332.

³⁰ Szerző nélkül: *Ruszinföldön végső leszámolás készül a csehek és ukránok között*. Budapesti Hírlap, LIX. (1939. március 14.) 60. sz. 2.

idegen urakat. A csehek, a ruszin nép ellenséges magatartását azzal igyekeznek leszerelni, hogy azt hangoztatják, hogy március 26-án ők már nem lesznek Ruszinfeldön.”³¹

Teleki elhatározta, hogy Szlovákia függetlenségének kikiáltása előtt nem tesz semmit. A szlovák nemzetgyűlést viszont március 14-re hívták össze, a magyar támadást pedig 18-ra tervezték. Az eredetileg március 18-ra tervezett támadás azonban, elsősorban Volosin független Kárpát-Ukrajnát proklamáló nyilatkozata miatt, már 14-én megindult. Csáky István magyar külügyminiszter végső felszólítást intézett a cseh kormányhoz, arra hivatkozva, hogy Szlovákia függetlenségét egy Kárpátaljáról kiinduló támadás veszélyezteti, s a cseh kormánytól, 12 óra alatt az alábbiak teljesítését követelte:

1. Az összes magyar internáltat engedjék szabadon.
2. Szüntessék meg a magyarok üldözését Kárpátalján és legyen joguk arra, hogy szabadon szervezkedhessenek.
3. Fegyverezzék fel a magyar polgárőrséget.
4. A cseh-morva csapatok 24 órán belül ürítsék ki Kárpátalját.
5. Adjanak teljes garanciát a magyarok személy és vagyonbiztonságára.

Az ultimátumot követően Prága ki is adja a parancsot, hogy ürítsék ki Kárpátalját: „Prágából jelentik a Reuter-Irodának: A központi kormány parancsot adott a cseh csapatoknak, hogy ürítsék ki Kárpátalját úgy, amint azt a magyar ultimátum kívánta.”³²

Huszon, március 15-én délután 3 órakor ült össze először a kárpátukrán országgyűlés, a szojm, amely Volosint államelnökké választotta, majd két törvényt hozott. Az első „zakon” nyolc paragrafusból állt, és többek között kimondta: Kárpát-Ukrajna független állam, neve Karpatszka Ukrajina. Államformája köztársaság lett, élén az elnökkel, akit a szojm választott. Hivatalos nyelve az ukrán. Az állami zászló színe felül kék, alul sárga csík. Meghatározták az állam címerét is: a bal oldali vörös fél mezőben egy medve állt, jobb oldalon pedig négy kék és három sárga csík húzódott. A két mező fölött Nagy Volodimir (Vlagyimir) háromágú szigonya látható, középső ágán keresztrel. Intézkedtek az állami Himnusz bevezetéséről is, címe: „Scse ne vmerla Ukrajina...” (Még nem halt meg Ukrajna...) A 8. § arról határozott, hogy a törvény elfogadása napján, 1939. március 15-én lép hatályba.

Volosin fiatal államát a magyar kormány nem ismerte el, emiatt semmilyen jegyzéket nem juttattak el hozzá. A határon keresztül azonban hangszórókon felszólították, hogy Volosin adja át a hatalmat, s Prchala Leo tábornok csapatai tegyék le a fegyvert: „A Magyar Távirati Iroda jelenti: Csáky István magyar királyi külügyminiszter felszólalást intézett Volosinhoz, felhívta őt arra, hogy a vérontás elkerülése végett az általa eddig de facto gyakorolt hatalmat adja át a bevonuló magyar hadsereg parancsnokának és erre a

³¹ Sz.n.: *Nem akarunk se cseh, se ukrán uralmat.* Budapesti Hírlap, LIX. (1939. március 14.) 60. sz. 3.

³² Sz.n.: *Prága elrendelte Kárpátalja kiürítését.* Budapesti Hírlap, LIX. (1939. március 15.) 61.sz. 2.

felszólításra a magyar külügyminiszter ma este 8 óráig vár választ.”³³ Ugyanilyen hangvételű cikk jelent meg a Magyarország című napilapban is március 16-án.³⁴

A sajtóban megjelent a Központi Rutén Rada felhívása, amelyet a Meteor énekkarral Budapesten tartózkodó Spák Iván, Kaminszky József, Földesi Gyula, Marina Gyula, Demko Mihály és Hajovics Péter kárpátaljai, nem ukrán irányultságú, az Autonóm Földműves Szövetséghez kapcsolható politikusok írtak alá, s amelyben a rutén nép nevében kérték, hogy a magyar kormány szabadítsa fel Kárpátalját.³⁵

Prága a 3. pont kivételével elfogadta a magyar kormány ultimátumát, ami ennek ellenére a magyar igényeket kielégítette, így a csehek megkezdték a jól felszerelt, ütőképes csapataik kivonását, ugyanakkor az ultimátum egyik pontjának elutasításával megóvták a külügyminisztert attól a kellemetlenségtől, hogy újabb ürügyet kelljen keresnie.

A magyar csapatok parancsot kaptak, hogy március 15-én hajnalban kezdjék meg a támadást. A magyar honvédség három irányból támadt: az Ung völgyében az Uzsoki hágó, a Latorca völgyében a Verecke hágó, a Tisza völgyében Huszt és a Tatar hágó irányából.

Ez a támadás olyan jól sikerült, hogy már azon a napon, több mint száz község került magyar fennhatóság alá: Több mint száz kárpátaljai község van már a magyar honvédség birtokában címmel a Magyar Nemzet hasábjain a következő tudósítás jelent meg: „A Magyar Távirati Iroda jelenti: A magyar királyi honvédezerkar főnöke 1939. március 15-én 20 órakor az alábbi hivatalos jelentést adta ki: A Ruszinszkóban elhelyezett cseh erők parancsnokával a tárgyalások folyamatban vannak. [...] A magyar királyi honvédség csapatai igen nehéz időjárási és közlekedési viszonyok között folytatják előrenyomulását. [...] Március 15-én 20 óráig a csapatok elérték: a Tisza völgyében Veréce, a Borsava völgyében Cserhalom, a Latorca völgyében Szolyva és az Ung völgyében Ókemence általános vonalát. A mai napon több mint 100 község jutott a honvédség birtokába, közöttük Nagyszőlős, Királyháza, Szolyva, Szentmiklós, Nevicke [...] A lakosság a bevonuló csapatokat mindenütt nagy lelkesedéssel fogadta.”³⁶

Elmenekült Kárpát-Ukrajna kormánya. Révay miniszterelnök Pozsonyba, Volosin és társai automobilon Máramarosszigetre, majd onnan Jugoszláviába távoztak. A Szicsgárdisták jelentős része is Romániába szökött.

Révay azonban, addig játszott Prága támogatásával, míg végül egy-kettőre eltávolították a pozíciójából: „A félhivatalos Gauta Polska „Révay nincs többé” c. cikkében megállapítja, hogy a Volosin Kormány, melyben Révay főszerepet játszott, mindent

³³ Sz.n.: *A magyar kormány a hatalom átadására szólította föl Volosint*. Népszava, LVII. (1939. március 15.) 12. sz. 1.

³⁴ Sz.n.: *Ultimátum Volosinnak: Adja át a hatalmat a bevonuló magyar hadseregnek*. Magyarország, XLVI. (1939. március 16.) 62. sz. 3.

³⁵ TILKOVSKY 1967. 161.

³⁶ Sz.n.: *Több mint száz kárpátaljai község van már a magyar honvédség birtokában*. Magyar Nemzet, II. (1939. március 16.) 62. sz. 1.

megkísérelt, hogy szanálja pénzügyi helyzetét, de kiderült, hogy ez nem megy Prága segítségével nélkül. Révay, következő módon a központi kormányhoz fordult, de hangoztatta, hogy Ruszinszko sürgős pénzügyi támogatása ellenében sem hajlandó engedményeket tenni. Ennek következtében Révayt letették és Klocurakot nevezték ki helyébe.³⁷

A magyar hadsereg ünnepélyes bevonulása után (1939. március 15.) katonai közigazgatást vezettek be. A birtokba vett területen azonnal megindult a tisztogatás, a Szicsgárdistákat, az ukrán irányultságú értelmiség jelentős részét internálták. A Kárpátalja birtokbavétele után létrejövő katonai közigazgatást a Vezérkari Főnökség irányította. 1939. április 4-én fogadták el azt a kormányhatározatot, amely szerint „a most visszafoglalt Kárpátalja területén a [...] honvédezerkar általános természetű intézkedéseinél mindig kérje ki a miniszterelnök, illetve a miniszterelnökség állásfoglalását.”³⁸

Már a bevonulás napján megjelentek a sajtóban a határincidensről szóló cikkek: „A cseh határőrség kedden a reggeli órákban meglepetésszerűen tüzelni kezdett a határon át. A magyar honvédő osztagok felvették a tűzharcot s a lövöldöző cseh osztagokat visszaszorították. A magyar határvédő osztagok elfoglalták Őrhegyalját. [...] A tűzharc még folyik [...] Az Ungvár melletti Ungdarócon március 13-áról 14-ére virradó éjjel a csehek súlyos határincidenseket követtek el. [...] A kisőrs a támadást mindhárom esetben visszaverte. [...] Súlyos incidenseket követtek el a csehek a hajnali órákban Nagydobrony községtől délre fekvő Roth-tanyánál is. [...] A tűzharc még a reggeli órákban is tartott.”³⁹

A magyar bevonulás fogadtatása

Az 1939. március 15-ei magyar bevonulás ellentétes hatással volt Kárpátalja életére, hiszen a helyi magyarság nyilvánvalóan örült és követelte is, hogy Magyarország fennhatósága alá kerüljön a terület. Az elkötelezett ukránok számára mindez tragédiát jelentett. A többség azonban közömbösen, vagy várakozással tekintett a jövő elé. Ez a korabeli újságokban revízióként jelent meg, mivel katonai közigazgatást vezettek be a területen és erről a lapok is szót ejtettek: „Jelenleg a ruszin területek megszállása tervszerűen folyik. A lakosság mindenütt felszabadítóként ünnepli a honvédséget. Csapataink a Szicsgárdisták és ukrán bandák helyi ellenállását megtörve, a terület megtisztítását folyamatba vették. A magyar királyi honvédség csapatainak 1939. március 17-én 22 óráig 37 halott és 114 sebesült vesztesége volt. [...] A felszabadított területen 1939. március 18-án 12 órától kezdődően katonai közigazgatás lép életbe.”⁴⁰

Annak ellenére, hogy Volosin illetve kormánya elmenekült és a magyarok megvetették lábukat Kárpátalja területén a Szicsgárda tovább folytatta tevékenységét: „Ruszinszkoiban a Szics szervezetek tovább folytatják erőszakos tevékenységüket. A Szics

³⁷ Sz.n.: Budapesti Hírlap, LIX. (1939. március 14.) 60. sz. 4.

³⁸ TILKOVSKY 1967. 161.

³⁹ Sz.n.: Budapesti Hírlap, LIX. (1939. március 14.) 61. sz. 4.

⁴⁰ Sz.n.: Magyar Nemzet, II. (1939. március 19.) 65. sz. 1.

szervezetbe belépő fiatal embereknek állást ígérnek és ezért az ígértért minden ellenszolgáltatás nélkül kell szolgálniuk”⁴¹

Több nemzetközi lap is megszólalt a kérdéssel kapcsolatban. London például a következőképpen reagált az eseményekre: „Egy állam se ellenzi Ruténia visszatérését Magyarországhoz”⁴²

A Budapesti Hírlap hasábjain is a következő sorok olvashatóak: „A határon túlról érkező hírek szerint Ruszinföld községein izgalom vett erőt. Igen sok községben kitűzték a magyar zászlókat és a lakosság követeli a Magyarországgal való egyesülést.”⁴³ Emellett a müncheni politikusok is látták, hogy Csehszlovákia nem kerülhette el a sorsát és a sajtóorgánumokban az angolok mellett a lengyelek is véleményt mondanak: „Az angol sajtó temeti a München utáni Cseh-Szlovákiát. Az egyetlen nem vitás esemény, amelyet a lapok megleléssel fogadnak vagy legalább nem helytelenítenek, az a kilátás, hogy a Rutén föld visszatér Magyarországhoz és megvalósul a közös lengyel-magyar határ. Az összes lap közli az ultimátumot, annak indoklását és előzményeit kiemelve, hogy egy állam se ellenzi Ruténia visszatérését Magyarországhoz. A Times pedig jelenti Varsóból: Hivatalos körök és a magyar közönség lelkesen üdvözi a régóta hőn áhított magyar-lengyel határ megvalósulását. Az érintkezés helyreállítása Magyarországgal és a mesterséges autonóm rutén tartomány megszűnése a lengyel politika következetesen szem előtt tartott fő programpontja volt.”⁴⁴

Ezt követően Horthy is megígérte azt, hogy jólétet biztosítanak majd a népnek, s ezt az ígért a propagandaanyagokban is megjelentetik: „Az egész magyar nemzet és a magam nevében szeretettel köszöntelek benneteket testvérek. – A nemzeti értékek biztosításán felül a rutén nép minden fiának meg kell találnia a maga anyagi boldogulását. – Nagyarányú közmunkák sürgős megindításával elhatározóan emelni fogjuk jóléteteket”⁴⁵

A katonai közigazgatás bevezetése Kárpátalján

Miután a hadi események befejeződtek Kárpátalján a magyar csapatok zászlót bontottak a területen és hivatalosan is bejelentették, hogy katonai közigazgatást vezetnek be a térségben. Ezt a propaganda anyagokban is hangsúlyozták.

⁴¹ Sz.n.: Budapesti Hírlap, LIX. (1939. márc. 14.) 60. sz. 5.

⁴² Sz.n.: *Egy állam se ellenzi Ruténia visszatérését Magyarországhoz*. Magyarország, XLVI. (1939. március 16.) 62. sz. 3.

⁴³ Sz.n.: *Az őslakosság nyíltan követeli, hogy Ruszinföldet csatolják Magyarországhoz*. Budapesti Hírlap, LIX. (1939. március 14.) 60. sz. 3.

⁴⁴ Sz.n.: *Újra felépülhet a lengyel magyar határ*. Magyarország, XLVI. (1939. március 16.) 62. sz. 3.

⁴⁵ Sz.n.: *Horthy Miklós kormányzó szózata Kárpátalja népéhez*. Budapesti Hírlap, LIX. (1939. március 21.) 66. sz. 1.

A Népszavában közzétették a hírt miszerint „A honvédezerkar főnöke március 19-én az alábbi hivatalos jelentést adta ki: Kárpátalja területének katonai megszállása befejezést nyert. A katonai közigazgatás működését megkezdte. További hivatalos jelentést nem adok ki.”⁴⁶

A fegyveres harcokban résztvevőket és az ukrán irányzat híveit internálták. A katonai közigazgatás járasonként – nagybereznai, perecsényi, szolyvai, ilosvai, nagyszöllősi, huszti, ökörmezői, técsői, rahói, munkácsi, ungvári és szobranci – épült ki.⁴⁷

Ezt követően a Budapesti Hírlapban lejegyzik, hogy a magyar csapatok elérték a lengyel határt: „Elértük a lengyel határt. Honvédségünk a vereckei és az uzsoki szorosoknál találkozott a lengyel határőrséggel – ünnepélyes lengyel-magyar kézfogás a közös határon – csapataink bevonultak Husztra, a Volosin kormány román területre menekült.”⁴⁸

A kormány a határozat megfelelő betartása érdekében a katonai közigazgatás vezetője mellé kormánybiztost nevezett ki a kárpátaljai rutén Marina Gyula, görög katolikus kanonok személyében.

„Pataky Tibor államtitkár felkérte Marina Gyulát, állítsa össze a polgári közigazgatás főbb tisztségviselői állásainak betöltésénél szóba jöhető személyek névsorát, két szempont figyelembevételével: minden hivatalfőnök ruszin származású legyen és tudjon magyarul.”⁴⁹

A kormány megpróbálta ellensúlyozni a katonai közigazgatás révén kialakult kedvezőtlen benyomásokat a magyar hatalomról.⁵⁰

Horthy Miklós Magyarország kormányzója Kárpátaljára utazott, hogy a saját szemével lássa a kialakult helyzetet: „Horthy Miklós kormányzó vitéz Bartha Károly honvédelmi miniszter, vitéz Keresztes-Fischer Lajos főhadsegéd és szárnysegédei kíséretében szombaton Munkácsra, onnan pedig Husztra látogatott el. Útközben kiszállt a különvonatból és megtekintette a Kárpátalja felé vonuló honvédcsoportokat, akik lelkesen ünnepezték őt.”⁵¹

A Magyar Nemzet című napilapban ugyanez a hír, már teljesen más hangvétellel volt megfogalmazva: „Amilyen mulatságos és méltó befejezése a ruszinföldi politikának ez a szökés, annyira felemelő és nagyszerű jelensége magyar napjainknak Horthy Miklós kormányzó ruszinföldi utazása. Rákóczi földjére, Rákóczi népe közé utazik a legfőbb Hadúr,

⁴⁶ Sz.n.: Népszava, LXVII. (1939. március 21.) 46. sz. 2.

⁴⁷ BOTLIK 2000. 238.

⁴⁸ Sz.n.: *Elértük a lengyel határt*. Budapesti Hírlap, LIX. (1939. március 17.) 63. sz. 3.

⁴⁹ MARINA Gyula. *Ruténsors. Kárpátalja végzete*. Toronto, Patria Publishing Co. Ltd, 1997. 112. (a továbbiakban: MARINA 1997)

⁵⁰ BREZOVICS László: *A magyar kormányzat Kárpátalja – politikája, 1939 – 1941*. Szerk.: FEDINEC Csilla, Budapest. 2004, 87.

⁵¹ Sz.n.: *A kormányzó útja Kárpátalján*. Népszava, XLVII. (1939. március 19.) 45. sz. 2.

látni akarja a ruszin népet, a boldog egyesülés szent napjaiban és ott akar lenni honvédjei között, amint győzelmesen haladnak előre a Kárpátok felé...”⁵²

Kozma is március végén elment Kárpátaljára, s tájékozódott a kialakult helyzetet illetően. A harcok helyszínén járva így ír: „Veresmart előtt, elmentünk Tiszaújhely mellett is, ahol a megszállás legvéresebb ütközete folyt le és ahol nekünk is sok veszteségünk volt, miután három cseh tank sebesültjeinket agyonlövöldözte. A további előrenyomulásnál foglyot már nem ejtettünk. Ebben az ütközetben vettek részt a nagyszőlősi ukrán tanítóképző 16-17 éves növendékei, kiket tanáraik hátulról gépfegyverekkel kergettek előre. A honvédek sajnálták ugyan őket, de épp úgy kellett elbánni velük, mint a többiekkel”.⁵³ Técsőn Kozma találkozott Bély Alajos altábornaggal, aki közölte vele, hogy eddig 200 ukránt végeztek ki.⁵⁴ Az altábornagy szavai egyfajta elégedettséget sugároztak és szinte dicsőségként mondta a fent említett szavakat.

A katonai események befejezése után Teleki Pál beszámolt az akció végkimeneteléről a felsőház tagjai előtt: „A miniszterelnök pénteken a felsőházban is bejelentette Kárpátalja visszafoglalását. [...] Gróf Teleki Pál miniszterelnök: Nagyméltóságú Elnök Úr! Mélyen tisztelt Felsőház! A mélyen tisztelt Ház tagjai előtt sokkal jobban ismeretesek a közelmúlt napok eseményei, semhogy azokra részletesen rá kellene térnem. Ismeretesek azok a körülmények is, amelyek a kormány gyors elhatározását és Kárpátaljának csapataink által való birtokbavételét szükségessé tették. [...] A felsőház éljenzéssel és tapsal fogadta ezeket a kijelentéseket.”⁵⁵

A katonai közigazgatás rossz és nagyon népszerűtlen volt a területen. Novákovic Béla bemutatkozó beszédében megfogalmazottakkal ellentétben a járási parancsnokok fő feladatuknak a pacifikálást látták. Ezt a törekvést támogatta Werth Henrik is.

A Kormány megpróbálta ellensúlyozni a katonai közigazgatás okozta kedvezőtlen benyomásokat a magyar hatalomról. A „Magyar a magyarért” mozgalom keretében segélyakciót szerveztek. Az akció során, amelyet a görög-katolikus húsvétra időzítettek, 20 vagon 1. osztályú, 7 vagon 2. osztályú, 1 vagon 4. osztályú lisztet, 100 vagon kukoricát, 7325 mázsa burgonyát, 10 mázsa babot, 32 mázsa szalonnát, 695 mázsa savanyú káposztát, 300 mázsa heringet osztottak szét a kárpátaljai lakosság között.⁵⁶ A vidék munkanélküli lakosainak, a már említetteken felül, 106 000 fogyasztási cikkekből álló csomagot adtak át, pontosan 666 921 pengő értékben.⁵⁷

⁵² Sz.n.: *Horthy Miklós kormányzó Kárpátaljára utazott*. Magyar Nemzet, II. (1939. március 18.) 64. sz. 2.

⁵³ MOL K 429 Kozma-iratok 1938-1939., 29. csomó, 34.

⁵⁴ MOL K 429 Kozma-iratok 1938-1939., 29. csomó, 34.

⁵⁵ Sz.n.: *A miniszterelnök pénteken a felsőházban is bejelentette Kárpátalja visszafoglalását*. Magyar Nemzet, II. (1939. március 18.) 64. sz. 2.

⁵⁶ ОФІЦІНСЬКИЙ РОМАН: *Політичний розвиток Закарпаття в складі Угорщини (1938-1944)*. Київ, 1997. 28. (a továbbiakban ОФІЦІНСЬКИЙ 1997)

⁵⁷ ОФІЦІНСЬКИЙ 1997. 27.

A katonai közigazgatás idején lépéseket tettek a tömeges munkanélküliség enyhítése érdekében. 7500 kárpátaljai szezonmunkás vehetett részt az alföldi aratási munkákban. A munkások 240 vagon búzát kerestek, amelyet a magyar vasút ingyen szállított el Kárpátalja nagyobb vasúti csomópontjaira. 222 548 pengő 49 fillért fordítottak közmunkák finanszírozására. A técsői és a huszti járásokban megkezdett útépitéseken, 784 napszamos és 117 fuvaros, illetve 1848 napszamos és 62 fuvaros kapott munkalehetőséget. Az Országos Gyermekvédő Liga 300 rutén gyereket nyaraltatott a Balaton mellett.⁵⁸

A katonai közigazgatás időtartamát eleve a lehető legszűkebb időre korlátozni akaró Teleki még jobban megerősítették elhatározásában Kárpátalján szerzett személyes tapasztalatai.

Ezt követően megegyezés született a magyar és a szlovák határ ügyében is, amelynek eredménye, hogy negyven községgel 40 000 lakossal és ezer négyzetkilométerrel nőtt Kárpátalja területe: „Az új határvonal következtében a kárpátaljai terület lényegesen megnövekszik. Kárpátaljának legutóbb birtokba vett területe 10.500 négyzetkilométer nagyságú volt, a lakosok száma pedig 550 000 főnyi. Az új határral megnövekedett terület, vagyis amelyik most kerül a kárpátaljai részhez, több mint 1000 négyzetkilométer nagyságú, 40 községgel, negyven-negyvenötezer főnyi lakossal. Kárpátalja megnagyobbodott területe tehát kb. kerekszámban tizenkétezer négyzetkilométerre tehető, a lakosság száma pedig kerekben hatvanezerre.”⁵⁹

A miniszterelnök találkozott a fontosabb közéleti személyiségekkel, az egyesületek vezetőivel, s meghallgatta panaszait. Azonban megszüntetni a katonai közigazgatást csupán július 7-én sikerült. A kérdés elodázásában közrejátszott a Vezérkar ellenállása, a nemzetközi helyzet, a május 28-ra kiírt választások, valamint az, hogy Kárpátaljának autonómia volt ígérve, amelynek előkészítése a terület birtokbavétele után azonnal elkezdődött.

A polgári közigazgatás bevezetése

Teleki Pál miniszterelnök szándéka a katonai közigazgatás időtartamának minél szűkebbre való szorítása, és az autonómiának a mihamarabbi megvalósítása volt Kárpátalján. Viszont a területen a polgári közigazgatást hivatalosan bevezetni csak 1939. július 7-én sikerült. Néhány nappal korábban viszont már az újságok hasábjain is megjelent, hogy polgári igazságszolgáltatást vezettek be: „Kárpátalján június 27-én megindult a polgári igazságszolgáltatás”.⁶⁰

Ebben a törekvésében a magyar politikai erők többsége támogatta. Természetesen voltak az autonómia-gondolatnak ellenzői is, elsősorban a katonai vezetőségben, és a kárpátaljai magyarság köreiből (például: maga Werth Henrik a vezérkar vezetője).

⁵⁸ ОФІЦІНСЬКИЙ 1997. 28.

⁵⁹ Sz.n.: *Kárpátalja az új szlovák határrendezés után*. Budapesti Hírlap, LIX. (1939. április 2.) 76. sz. 3.

⁶⁰ Sz.n.: *Kárpátalján június 27-én megindult a polgári igazságszolgáltatás*. Kárpáti Magyar Hírlap, XX. (1939. július 5.) 150. sz. 1.

A Kárpáti Magyar Hírlapban ezt követően megjelent az új közigazgatásra való áttéréssel és a katonai közigazgatás megszűnésével kapcsolatos közlemény: „Jelentettük, hogy Kárpátalján július 7-én lép életbe az új közigazgatás. A katonai parancsnokság, élén vitéz Novakovics tábornokkal, már minden előkészületet megtett a hivatalok átadására. Perényi Zsigmond báró Kárpátalja kormányzói biztosa holnap érkezik Ungvárra és a tanácsadóival együtt megteszi a szükségelt előkészületeket a polgári közigazgatás elrendezése és a hivatalok beszerzése ügyében.”⁶¹

A Kárpátalján fennálló viszonyok tarthatatlansága, az autonómia körüli viták szükségessé tették, hogy bevezessék az átmeneti polgári közigazgatást. Az okozott csalódások ellenére Teleki kárpátaljai politikáját továbbra is Bródy Andrásra kívánta alapozni. Pataky Tibor államtitkár megbeszéléseket kezdeményezett a politikussal. Bródy igen sürgősnek tartotta a katonai közigazgatás polgárral történő felváltását, de személyesen ebben szerepet vállalni nem kívánt. Véleménye szerint a katonai közigazgatás alatt rengeteg embert börtönöztek be, kínoztak meg, szabadon engedték és támogatták az autonómia-ellenes erőket, a lakosságot félelemben tartották. Mindennek a következményét Bródy felvállalni nem kívánta, s a kormánybiztos-helyettesi posztot elutasította. Maga helyett Marina Gyulát ajánlotta. Felvetődött, hogy a magyar parlamentbe kárpátaljai képviselőket hívnak be, és Pataky személyi ajánlatokat is kért Bródytól. Az Autonóm Földműves Szövetség vezetője azonban ragaszkodott hozzá, hogy a képviselők személyéről a megválasztandó szojm döntsön.⁶²

Az 1939. május 12-i minisztertanácsi ülésen döntöttek polgári közigazgatással kapcsolatos elvi jelentőségű kérdésekben. Elhatározták, hogy a polgári közigazgatás élére Kárpátalján kormánybiztos került, a Földművelődési Minisztérium kirendeltséget hozott létre a területen, külön határellenőrző rendőrkapitányságot hoztak létre, és hogy Kárpátaljáról leválasztják a jelentős magyar népességgel rendelkező Nagyszőlőst és környékét.⁶³

A „Magyar Szent Koronához visszatért kárpátaljai terület közigazgatásának ideiglenes rendezéséről” szóló 1939. évi 6200. számú miniszterelnöki rendeletet a Minisztertanács 1939. május 23-i ülésén fogadták el. Ez az ideiglenesnek szánt rendelet volt mindvégig a visszacsatolt Kárpátalja közigazgatásának jogi alapja.

Kárpátalja elnevezésének kérdését a rendelet úgy kerülte meg, hogy egyszerűen „kárpátaljai területnek” nevezi. A miniszterelnöki rendelet kimondta, hogy a rendelet addig érvényes, amíg Kárpátalja öngazgatását törvény nem rendezi.⁶⁴

A terület közigazgatásának élén a kormányzói biztos állt, akit a miniszterelnök javaslatára az államfő nevezett ki, illetve menthetett fel. Hasonlóképpen nevezték ki és mentették fel a kormányzói biztos munkáját segítő főtanácsadót is.

⁶¹ Sz.n.: *Holnap érkezik Ungvárra báró Perényi Zsigmond Kárpátalja kormányzói biztosa*. Kárpáti Magyar Hírlap, XX. (1939. július 6.) 151. sz. 1.

⁶² MOL K 63 KÜM. BELŐKÉSZÍTŐ, *Feljegyzés Pataky és Bródy tanácskozásáról*. Budapest, 1939. május 8. XXVI-2.

⁶³ MOL K26. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. május 12. 85.

⁶⁴ MOL K26. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1939. május 12. 85.

A kormányzói biztosságon működő tisztségviselők a belügy- és a pénzügy minisztérium, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium létszámába tartoztak. A tisztviselők létszámát a pénzügyminiszterrel egyetértésben az érdekelt miniszterek állapították meg.

Széles jogokat biztosított a rendelet a helyi nyelvnek, amelyet a rendelet „magyar-orosz” nyelvnek nevezett. A 11.§ 1. bekezdése kimondta, hogy a kárpátaljai területen az állam hivatalos nyelve a magyar és a magyar-orosz.⁶⁵ A törvényeket magyar-orosz nyelven is ki kellett adni, e célból egy hivatalos lapot hoztak létre, amely két nyelven, hasábosan közli a törvényeket, és a kormányzói biztos által kiadott szabályrendeleteket, közleményeket.

Az ideiglenes polgári közigazgatásról szóló rendelet elfogadása után megkezdődött a vezető pozíciókba kinevezendő személyek kiválasztása. A kormányzói biztos posztjára egy befolyásos, megfelelő közigazgatási gyakorlattal rendelkező személyt kívántak kinevezni. Három név került szóba: báró Perényi Zsigmondé, Kállay Miklósé és Kozma Miklósé.

Pataky Tibor, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának vezetője Budapestre rendelte Marina Gyulát, és felkérte, hogy állítsa össze a polgári közigazgatás főbb tisztségviselői állások betöltésénél szóba jöhető személyek névsorát. Arra kérték, hogy két szempontot vegyen figyelembe: minden hivatalfőnök rutén származású és születésű legyen, és tudjon magyarul. Marina a névsor összeállításához az akkor épp Budapesten tartózkodó Beszkid Sándornak, Fenczik István sógorának, segítségét kérte, aki a cseh érában Kárpátalján alkormányzó volt.⁶⁶ A főtanácsadó személyét illetően a kormány még mindig Bródy Andrást vette számításba.

Teleki Pál miniszterelnök beszédében Kárpátalja visszacsatolásával kapcsolatban két dolgot tartott fontosnak megjegyezni, a kárpátaljai rutének hűségét, amelyet a vidékre tett látogatása alkalmával személyesen is tapasztalt, illetve azt, hogy a terület nem nemzetközi szerződés, hanem a magyar és a rutén nép akaratának következménye volt. Az ország új feladat előtt állt, mivel olyan területtel gyarapodott, amely lakosságának többsége nem magyar nemzetiségű. „Amikor ez elé az új feladat elé állítottunk, tudjuk, hogy ezt a régi alkotmányosság, a régi szentistváni patriarchális tradícióknak, de azok mindenkor modern alkalmazásának szellemében kell teljesítenünk s kell, hogy őket visszafogadjuk. Ezért harcoltunk már az idegen uralom alatt töltött húsz esztendejük korszakában is ennek a területnek annakidején nemzetközi szerződésben is lefektetett önkormányzatáért és ezért mondtuk, hogy ennek megadását mi is kötelességünknek tartjuk, természetesen azokban a formákban, amelyek a mi alkotmányunknak felelnek meg és nem azokban, amelyek a cseh-szlovák alkotmánynak feleltek volna meg, mert a rész mindig az egésznek része, a résztörvény mindig az egésznek a derivánsa.”⁶⁷

⁶⁵ A Belügyi Közlöny, 1939. július 6., 30.sz. 772-773. oldalait idézi: BOTLIK 2005. 420.

⁶⁶ MARINA 1997. 135.

⁶⁷ MARINA 1997. 152.

A területen tartandó választások kérdésében úgy vélte, hogy azokat az önkormányzat kérdésének megoldásával egyidejűleg kell megoldani. A képviselők ideiglenes behívásában nem látott alkotmányjogi nehézségeket. „Nem azért hívjuk be ugyanis a [...] képviselőket, mert az elmúlt cseh-szlovák választási rendszer alapján választattak meg, hanem azért hívjuk be őket, mert ezeknek a területeknek magyar vagy magyar érzésű népe jelölte őket...Kellott valamilyen módot találni arra, hogy ezeknek a területek az idetartozandóság első percétől kezdve képviselve legyenek a magyar parlamentben...”⁶⁸ Teleki beszéde után a Ház közfelkiáltással fogadta el a törvényt.

Az állampolgárság kérdését a következőképpen oldották meg: a kárpátaljai lakosok közül azok, akik az 1921 júliusában az akkor érvényes magyar jogszabályok értelmében kétségtelenül magyar állampolgárok voltak és a trianoni szerződés értelmében csehszlovák állampolgárokká váltak, hatósági intézkedés nélkül visszazerezhették magyar állampolgárságukat, ha 1929. március 15-e óta folyamatosan Kárpátalján vagy a Felvidéken laktak. A visszaszerzett magyar állampolgárság kiterjedt a magyar állampolgárrá lett férfi feleségére és mindazokra a gyermekeikre, akik 21. életévüket be nem töltötték. Az árvák esetében apjuk, amennyiben ő 1921 után született, nagyapjuk állampolgársága a mérvadó.

A képviselőházba hívott kárpátaljai képviselők, Bródy András, Bence György, Demkó Mihály, Földesi Gyula, Hápka Péter, Homicskó Vladimir, Csuha Sándor, Hajovics Péter, Zsegora György és Spák Iván 1939. június 30-án foglalták el helyüket a magyar parlamentben, amelybe Fenczik Istvánt már korábban behívták.

A parlament felsőházába 4 kárpátaljai személy kerül behívásra, Sztojka Sándor, munkácsi püspök, Illniczky Sándor nagyrépost, és Kaminszky József, az Orosz Nemzeti Tanács elnöke, valamint a Szobránc-vidékről Hanyó István földbirtokos. Majd ezt követően elsőként a kormányzói posztot Perényi Zsigmond töltötte be. A 73 éves Perényi kinevezése sokak számára meglepetés volt. Marina Gyula memoárjában megemlíti, hogy korábban a miniszterelnökségtől utasítást kapott, amely szerint lemondását kormánybiztosi posztjáról Kállay Miklós javára tegye meg, tehát elsőként, valószínűleg a későbbi miniszterelnök jött számításba.⁶⁹

Perényi Zsigmond kormányzói biztos bemutatkozó beszédét július 26-án, Huszton tartotta meg. Perényi kidomborította, hogy megelégedést, megnyugvást, kenyeret és foglalkozást kell először adni, aztán kerülhet sor az önrendelkezésre. Az autonómia előkészítésére több időre van szükségük, mert össze kell egyeztetni a különböző tervezeteket. Aláhúzta, hogy a rutén autonómia a miniszterelnök szívügye, és amíg a kormány élén áll, meg is kívánja azt valósítani. Ehhez azonban nem csupán újabb és újabb tervezeteket vár, hanem minden érdekelt párt, társadalmi szervezet tevékenységének összehangolását, ami a tervezetek megvalósításához vezethet.

A Perényi Zsigmond alatt kialakult közigazgatási struktúra és a vezető állásokat betöltő személyek nem változtak a későbbiekben sem. A kormányzói biztosság oktatási

⁶⁸ MARINA 1997. 152.

⁶⁹ MARINA 1997. 136.

osztályát Marina Gyula vezette, a közgazdaságit Dr. Mágocsy-Dietz Sándor, nyugalmazott egyetemi tanár, a közigazgatási osztályt pedig Halász Géza irányította.

Néhány nappal korábban, július 21-24-e között, Teleki Pál miniszterelnök látogatást tett Kárpátalján, hogy személyes benyomásokat szerezzen az ott kialakult helyzetéről. Sok emberrel találkozott és beszélgetett el, s tódult feléje a panasz. A július 25-i minisztertanácson számolt be tapasztalatairól. A kárpátaljai politikai viszonyokat ziláltként jellemezte, amelynek okát a cseh éra örökségében látta. Bírálta a közbiztonsági szolgálatok embereit, akiknek erélyeseknek kell lenniük, de ennek nem szabad durvasággal és erőszakossággal párosulnia. Teleki szerint a legszigorúbban kellene lesújtani mindazokra, akik úgy viselkedtek, mintha egy meghódított tartományba küldött expedíciós kormányzati szerv vagy hadsereg tagjai lennének. A miniszterelnök úgy vélte, hogy az ország ellenségei árgus szemmel figyelik, mi történik Kárpátalján, s a magyar államnak meg kell mutatnia, hogy: „a maga fölényes erejével és magasabb kultúrájával, könnyen képes a csonka országhoz örökre visszakapcsolni a most visszakerült területeket.”⁷⁰ Teleki őszintén tartott tőle, hogy mind bel-, mind külpolitikailag kihasználják azt a körülményt, hogy a kormány képtelen úrrá lenni a kárpátaljai helyzeten. A minisztertanácson határozatot hoztak, hogy a kormányzói biztos adjon szóbeli utasításokat a Kárpátalján dolgozó magyar hivatalnokoknak, s a fegyveres testületek képviselőinek. Az utasítás, a kormány fent említett intenciói mellett újra kitért arra is, hogy az „autonómia kérdésébe a közszolgálati alkalmazottaknak és a fegyveres erő tagjainak beleszólása nincs. Természetes, hogy hivatalos életükben nem kerülhet sor ilyen vagy más politikai kérdés vitatására. De kerüljék ezt magánéletükben is, hangoztatván, hogy a kormány meg fogja bölcsen találni a minden szempontból józanul kielégítő megoldást ebben a kérdésben is.”⁷¹

Fenczik kalauzolásával megjelentek Kárpátalján a nyilasok. Első alapszervezetük Ungváron alakult meg, de a ruténlakta falvakban is több alapszervezetük jött létre. A német lakosságú községekben szerveződni kezdett a Volksbund.

Gazdaságpolitika

Kárpátalja lakossága életszínvonalának emelkedését várta Magyarországhoz történő viszszacsatolásától, s ebben a hitében támogatta őt a magyar propaganda is, amely minduntalan hangsúlyozta a vidék és a „Magyar Alföld” természetes egymásrataltságát, a magyar gazdaság vérkeringésébe való visszatérés gazdasági előnyeit: „Aknaszlatina és a máramarosi bányák 800 évre fedezik a sósükségletünket.”⁷² Az olaj importjával kapcsolatban is hasonló jellegű főcí-

⁷⁰ TILKOVSKY 1967. 186.

⁷¹ TILKOVSKY 1967. 186.

⁷² Sz.n.: *Aknaszlatina és a máramarosi bányák 800 évre fedezik a sósükségletünket.* Esti Újság (1939. március 23.) 68. sz. 5.

mek jelentek meg: Pár esztendőn belül nem szorulunk már olajbehozatalra.⁷³ Mindemellett nem ezek az újságcikkek voltak az egyedüliek, amelyek azt „szajkózták”, hogy Magyarország gazdasági életét egy csapásra megváltoztatja majd Kárpátalja visszavétele.

A magyar kormánynek kétségtelenül komoly elképzelései voltak Kárpátalja gazdasági fejlesztését illetően, amelynek fő irányai a vízerőművek építése, a faipar, a turizmus fejlesztése lettek volna. A lakosság életszínvonalát az alföldi betakarításokon munkaal-kalmak teremtésével, a lakosság okszerű mezőgazdasági termelésre való ránevelésével, a háziipar fejlesztésével kívánták növelni. Kilátásba helyezték a Tisza hajózhatóvá tételét, amennyiben lehetséges, Husztig, cellulózgyárak építését, stb.

A nagyszabású beruházásokból nem valósult meg szinte semmi. Bár egy vízerőmű építéséhez, Kállay Miklós vezetésével Máramarosban hozzákezdtek, de ez sem lett befejezve. Ennek magyarázata részben a háborús viszonyokban, részben pedig a tőkehiányban rejlett. A várakozások és a realitások közötti feszültséget jól példázza Korláth Endre parlamenti képviselő által említett eset. Korláth, a bécsi döntés után, mint Ung megye frissen kinevezett főispánja, Budapestre utazott, hogy tárgyalásokat folytasson Imrédyvel, a vidék gazdasági helyzetéről, ami a cseh tőke kivonulása és a városok természetes piacainak elvesztése miatt igen súlyos volt. Imrédy Korláthot a pénzügyminiszterhez irányította, aki a főispán tőkebefektetéseket sürgető kérésére kijelentette, hogy magyar tőke nincs.

A két világháború közötti Csehszlovákia Magyarországtól kétségtelenül fejlettebb, gazdagabb állam volt. A lakosságot sokszerűen érte a cseh korona a pengőhöz történő 1:7 arányú átváltása, s a hirtelen áremelkedés, amely különösen a könnyűipari termékek esetében volt igen jelentős. Kárpátalja lakosságát azonban a legérzékenyebben a kukoricaliszt, s különösen a só árának emelkedése érintette. A kormány politikai szempontokat figyelembe véve, mérsékelte a só árát Kárpátalján, ami pozitív diszkriminációt jelentett, hiszen Magyarország többi részén, ideértve a bécsi döntéssel visszacsatolt területeket is, a só ára mindvégig magasabb volt.

A visszacsatolás következtében beszűkültek a kárpátaljai mezőgazdaság export-lehetőségei, emiatt a dohánytermelés és a gyümölcsstermelés visszafejlődött, jelentős károk érték az állattenyésztést is.

A kárpátaljai kisgazdáknak rendszeresen vetőmagkölcönt juttattak, annak árát Kárpátalján a tőzsdei árnál jóval alacsonyabban állapították meg, a műtrágyával történő ellátást azonban nem tudták megoldani.

A fafeldolgozás terén a fűrésztelepek száma csökkent, azok alapanyaggal való ellátása akadozott, mivel az erdőgazdaságok saját telepeiken kívánták a fát feldolgozni. Hatalmas fellendülés volt tapasztalható a kárpátaljai vegyipari üzemekben (Perecseny, Szolyva, Nagybocksó), amelyek a háború idején teljes kapacitással működtek.

A megélhetés szempontjából Kárpátalján fontos szerepet játszott az erdei gyümölcsök, a gomba és a gyógynövények gyűjtése. Az erdei gyümölcsök gyűjtésének jogát a Földművelési Minisztérium gróf Andrássy Mihály földbirtokosnak adták bérbe, aki az erdei gyümölcsök feldolgozása céljából Bustyaházán feldolgozó üzemet létesített, azzal,

⁷³ Sz.n.: *Pár esztendőn belül nem szorulunk már olajbehozatalra*. Esti Újság (1939. március 23.) 68. sz. 5.

hogyan olyan munkatársat alkalmaz, akiket a nehezebb erdei munkára igénybe venni nem lehet.⁷⁴

Oktatás

Kárpátalja visszacsatolása után, a tanítószolgálat ukrán érzelmű tagjainak jelentős részét internálták. A magyarellenes szellemben nevelt fiatal tanítók többsége egyáltalán nem beszélt magyarul, s meggyőződéses hívei voltak az ukrán, illetve a nagyorosz nyelvi irányzatnak, és/vagy a kommunizmus eszméinek. A katonai közigazgatás vezetői gyakran figyeltek a pedagógusokat, akiket felforgató elemeknek, potenciális gonosztevőknek tartottak, és úgy is kezelték őket. Számos oktató állandó megfigyelés alatt állt, nem voltak ritkák a rendvédelmi szervek zaklatásai sem. A csendőrök gyakran rendkívül brutálisan léptek fel a kárpátaljai tanítókkal szemben: fegyveresen jelentek meg az osztályokban és figyelték, mit tanít a tanító. Mivel ruténül nem tudtak magyarul tettek megjegyzéseket az oktatás menetére, irodai munkára kényszerítették őket a csendőrösközlésben. Voltak esetek, amikor tetteleg inzultáltak a rutén pedagógusokat.⁷⁵ Ellenségesen viselkedtek a tanítókkal a jegyzők és a leventeoktatók is. A tanítóknak nem volt nyári szabadságuk, a tanév befejeztével magyar nyelvtanfolyamra volt kötelező utazniuk az ország belsejébe, a férfiakat utána még katonai kiképzésre is behívták.⁷⁶ A katonai közigazgatás ideje alatt lezajlott tisztogatási akciók szinte valamennyi pedagógust igazolási eljárás alá vontak, és elsősorban tanügyi dolgozókat sújtották. Fent említett okok miatt az oktatás csak úgy-ahogy indult meg. A katonai parancsnokok, a helyi túlbuzgók támogatásával a tiszta rutén falvakban is magyar osztályokat illetve iskolákat nyitottak, amelyek megteltek a helyi zsidóság magyarul nem tudó gyermekeivel. Az iskolák könyvtáraiban található ukrán nyelvű, illetve baloldali irodalmat elégették. A tanítóegyesületek működését nem engedélyezték, a tanítók által kezdeményezett gyűléseket a hatóság feloszlatta. Gyakoriak voltak az áthelyezések, s megfelelő lakás hiányában a pedagógusok kénytelenek voltak elszakadni családjuktól. Egyes vezetők radikálisan akarták megoldani a kérdést: Siménfalvy főispán javasolta a vallás-és közoktatásügyi miniszternek, hogy a rutén tantervet helyezték az ország belsejébe, Kárpátaljára pedig magyar tantervet küldjenek.⁷⁷ 1939 nyarán Perecsenyben, Huszton és Szolyván tanítói kongresszusokat szerveztek, ahol ismertették tanítószolgálat az új viszonyokat, s felhívták őket a tanítói munka megkezdésére.

Kárpátalján 743 elemi iskola működött. Az iskolahálózat teljesnek volt mondható, hiszen a legkisebb községben is volt iskola. A cseh érában az oktatás szinte teljesen állami

⁷⁴ BRENZOVIČ László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939-1944*. Doktori Értekezés, ELTE BTK Kézirattára, 2003. 94, 97.

⁷⁵ MOL K 63 KÜM. BELŐKÉSZÍTŐ, XXVI/2. 153.

⁷⁶ MOL K 63 KÜM. BELŐKÉSZÍTŐ, XXVI/2. 159.

⁷⁷ MOL K28, ME Nemzetiségi o., 52. csomó, p.15234/1940.

kézbe került, a 743 elemi iskola közül 688 állami, 5 községi, 16 római katolikus, 25 görög katolikus, 8 református, és 1 izraelita volt.⁷⁸

Az elemi iskolákban súlyos gond volt a tankönyvhiány. Az iskolák számára 24 ezer példányban kinyomtattak egy ábécéskönyvet a Marina-féle grammatika alapján, amely az orosz irodalmi nyelvhez állt közel. A többi tantárgyat a tanítók emlékezetből, a régi, forgalomból kivont tankönyvek alapján tanították. Az iskolákban a nyelvi téren tovább folytatódott a káosz, minden tanító saját meggyőződése szerinti nyelven oktatott, ki oroszul, ki ukránul, ki pedig a helyi dialektusban. A magyar kormányzat által forszírozott helyi dialektuson alapuló ún. „rutén nyelvet” becsülték egyébként a legkevesebbre, mivel a „népi nyelv nem eléggé fejlett, nincs irodalma, és nincs aki fejlessze.”⁷⁹

A tanfelügyelőségek nagy súlyt helyeztek a magyar nyelv oktatására, az elemi iskolákban a III. osztálytól kezdve oktatni kellett a magyar nyelvet, minden nap a második óra a magyar nyelv volt.⁸⁰

Kultúra, tudomány

A kárpátaljai ruténség, mint említettük, igen élénk kulturális életet élt a cseh uralom alatt. Igen sok közművelődési egyesületük volt, amelyek egységei jelen voltak szinte minden községben. Az egyesületek a nyelvi irányzatok mentén oszlottak meg. Az ukrán nyelvi irányzatot a „Prosvida”, az „orosz” irányzatot a „Duchnovics Társaság” képviselte. A katonai közigazgatás idején az egyesületi élet szünetelt. A polgári közigazgatás idején a kárpátaljai közéleti szereplők megpróbálták a szervezeteket újjáéleszteni. A magyar kormányzat azonban nem engedélyezte az ukrán nyelvi irányzathoz tartozó kulturális egyesületek működését. Brascsjákó Gyula ügyvéd, kárpátaljai ukrán irányultságú politikus beadványban kérte a „Prosvida” egyesület tevékenységének felújítását. Ebből az apropóból Csuhá Sándor, Hápká Péter és Hocky Károly kárpátaljai magyar képviselők levelet intéztek Perényi Zsigmond kormányzói biztoshoz, amelyben követelték, hogy ne engedélyezze a szervezet működését. A beadvány szerzői arra hivatkoznak, hogy a Berlinből pénzelt szervezet működésének engedélyezése veszélyt jelent a magyar államra, mert a kulturális célok mögött Kárpátalja elszakítására irányuló politikai célok bújnak meg. Az egyesületet 1940. február 3-án feloszlatták, „minthogy működése alatt a magyar állameszmével ellentétes célokat szolgált.”⁸¹

Új kulturális egyesület létrehozására először Illniczky Sándor tett kísérletet, amikor 1939-ben létrehozta a Kárpátaljai Rákóczi Kulturszövetséget, amelynek magyar és rutén tagjai is voltak.⁸²

⁷⁸ MOL K28, ME Nemzetiségi o Kárpátalja közoktatásügye Tanulmány és javaslat, 51. csomó 112. tétel

⁷⁹ MOL KÜM BÉKEELŐKÉSZÍTŐ O., 1939. III. hó 166.

⁸⁰ KOZMA Miklós: *Beszédek, cikkek nyilatkozatok (1940-1941)* Sajtó alá rendezte Tarr László Budapest, 1942, 317.

⁸¹ MOL K28, ME NEMZETISÉGI O., 1940 109. tétel, P 15672, 50.

⁸² TILKOVSKY 1967. 250.

A katonai közigazgatás idején az egyesületi élet szünetelt. 1939 augusztusában a Magyar-Orosz Nemzeti Színház Szövetkezet néven újjáalakult a színtársulat Lugos Mihály vezetésével.

A csehszlovák időszak alatt működött ifjúsági szervezetek működését nem engedélyezték. Jelentős sikereket ért el Kárpátalján a Magyar Cserkészszövetség, amelynek rutén csapatait Teleki külön kerületbe szervezte, ezek a rutén nyelvet és különleges jelvényeket használtak. A rutén cserkészek zászlaját maga a miniszterelnök avatta fel, a zászlóanyaságot felesége vállalta (ajánlotta fel).⁸³ Működőképesnek bizonyult a fáradhatatlan Illniczky Sándor által létrehozott Görög Katolikus Ifjúsági Szervezet. A kötelezővé tett Levente-mozgalom számos konfliktus forrásává vált, kivívta a helyi rutén ifjúság többségének gyűlöletét.

Egyházpolitika

Kárpátalján a legfontosabb szerepet a ruténség körében a görög katolikus s az ortodox (pravoszláv, görög keleti) egyházak játszották. Az impériumváltás idején a rutén lakosság szinte kizárólag a görög katolikus vallást követte, a cseh érában viszont a lakosság tömegesen lépett át a pravoszláv egyházba, amiben nem csekély szerepet játszott a magyarbarátsága miatt a görög katolikus klérussal szemben bizalmatlan, hatóságok támogatása is. A görög katolikus papság egy része úgy vélte, hogy a magyarok visszatérte jó alkalom lesz arra, hogy a pravoszláviát kiszorítsák Kárpátaljáról, s híveit visszatérítsék egyházukba. A katonai közigazgatás idején, úgy tűnt, hogy a magyar szervek partnerek ebben, s a pravoszláv egyházat számos atrocitás érte.

Kárpátalja legjelentősebb egyháza a görög katolikus egyház volt. Az egyház, különösen a cseh uralom kezdetén jelentős üldöztetéseknek volt kitéve, elsősorban a klérus jelentős részének magyarbarátsága okán. A görög katolikus papság képviselői igen jelentős szerepet játszottak Kárpátalja visszacsatolásában, fontos pozíciókat töltöttek be a visszatért Kárpátalja közigazgatásában. A magyar kormányzat kétségtelenül a görög katolikus egyházat preferálta, és a kezdetben céljai között szerepelt a pravoszlávok visszatérítése is. Azonban a kérdés korántsem volt ilyen egyszerű, hiszen a kárpátaljai görög katolikus egyház egyáltalán nem volt egységes sem a nyelvi kérdést, sem pedig a politikai orientációt illetően. A papság és a hívek körében egyaránt megtalálhatóak voltak az ukrán, rutén és a nagyorosz orientáció hívei. A görög katolikus kérdés rendezését nehezítette az egyház vatikáni alárendeltsége is, hiszen Róma elképzelései a kárpátaljai görög katolikuságot illetően korántsem egyeztek a magyar kormányéval.

A magyar kormányzat azonban az ukrán irányzat kiiktatására törekedett, így nem tűrte azt a görög katolikus egyházon belül sem, amiből számos konfliktus adódott.

A feszült viszony a kormányzói biztos és a püspök között mindvégig megmaradt, a magyar politika elsősorban Illniczky Sándorra és Marina Gyulára támaszkodott, azonban

⁸³ FODOR Ferenc: *Teleki Pál*. Budapest, 2001. 209.

további erőfeszítések Sztojka eltávolítására nem történtek. A püspök továbbra is igen keményen kiállt hívei és papjai érdekében, függetlenül attól, hogy melyik politikai, nyelvi irányvonalat képviselték.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a revízióknak voltak mind pozitív, mind negatív aspektusai, amelyek közül a korabeli magyar sajtó hasábjain természetesen az előnyöket, a pozitívumokat előtérbe helyező cikkek jelentek meg. Az mindenesetre biztos, hogy Kárpátalja revíziója az élet minden területén hozott változásokat, legyen szó közigazgatásról, kultúráról vagy éppen a vallásról. Ezen fordulatok többségét a sajtóorgánumok is közzétették. A katonai közigazgatást felváltotta a humánusabb polgári közigazgatás, de Teleki ezt csak átmenetinek szánta, míg az autonómiát be nem vezetik a területen, ám ez a későbbiekben sem valósult meg. Az objektivitás megőrzése érdekében meg kell említenünk, hogy a gazdasági téren tett kecsesgető ígéretek a magyar kormány végül tökehiányra és a háborúra való hivatkozással nem tudta megvalósítani.

Következtetéképpen megállapíthatjuk, hogy Kárpátalja lakossága örömmel fogadta a bevonuló magyar honvédcsoportokat és túlzott reményeket fűzött az anyaországhoz történő visszacsatoláshoz, amelyet Magyarország részben a gazdasági elmaradottság, de leginkább az újabb világháború kitörése miatt nem tudott megvalósítani, 1944 után pedig már nem is volt rá lehetősége, hiszen a régió a szovjet birodalom fennhatósága alá került.

The Revision and Transcarpathia 1938–39

Concerning Transcarpathia's changes of fortune, the period of 5 years that this region spent within the bounds of its mother-country was one of the most eventful and most determining terms in the history of this region, as due to Czechoslovakia's weakness, the provinces became a sticking point of power among Hungary, Poland, Germany and Romania.

Two decades after the state's foundation, in the beginning of 1938, it was already perceptible that the Czechoslovakian government's authority was undermined due to the unsolved nationality question of the Slovaks and the Ruthens. These factors led to the Vienna Convention. This convention caused an enormous stir in the newspapers of that time from different points of view.

The joining up of the Hungarian army in 1939 also effected Transcarpathia's life in an opposite way. This fact appeared as revision in the press of that period.

The Hungarian army's joining up gave a belief and hope to the Hungarian people of this region that the historical Hungary would be in full bloom again. On the other hand, the introduction of the military administration ruined this beautiful picture in moments.

MARCHUT RÉKA

Potsdam – kényszer vagy lehetőség?

Korabeli értelmezések

A magyarországi németiség kitelepítése történetének kulcsfontosságú kérdése a potsdami határozatok megítélése. Mind a magyar, mind a német, témával foglalkozó történészeknek a fő vitapontja Potsdam kényszerítő vagy megengedő jellege. Az '50-es években e körül bontakozott ki a Schieder-Weidlein történészvita.¹ Theodor Schieder munkájában nyitva hagyta a kérdést, hogy a magyar kormány joggal hivatkozott-e a potsdami döntés kényszerítő jellegére.² Elsősorban Kertész István emlékiratára alapozott, amely a kormányra nehezedő szovjet nyomást hangsúlyozta.³ Schieder azonban nem foglalt állást abban sem, hogy létezett-e egyáltalán a szovjet parancs. Ezzel szemben Johann Weidlein egyértelműen azt az álláspontot képviselte, hogy a potsdami határozat a magyar kormánynak lehetőséget adott a németek kitelepítésére.⁴

Magyarországban a témával foglalkozó első megjelenő munkák (Tilkovszky Loránt, Balogh Sándor, Fehér István) a potsdami határozat kényszerítő jellegét hangsúlyozták,⁵ Később a '90-es évektől a rendszerváltást követő paradigmaváltás jegyében Bellér Béla, Tóth Ágnes, Kaltenecker Krisztina, Füzes Miklós a korabeli magyar kormány kezdeményező szerepét és a potsdami határozatok megengedő jelentőségét emelték ki.⁶

¹ Erről bővebben lásd: KALTENECKER Krisztina: *A magyar-német együttélés a Schieder-Weidlein történészvita tükrében*. In: *A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19-20. században*. Tanulmányok. Szerk.: EGRY Gábor – FEITL István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005. 223–253.

² *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. 2. kötet: *Das Schicksal der Deutschen aus Ungarn*. Szerk.: SCHIEDER, Theodor. Wolfenbüttel, Bundesministerium für Vertriebene, 1956.

³ KERTÉSZ István: *Die Vertreibung der Deutschen aus Ungarn*. In: *Südost-Stimmen*. III. (Sonderheft), Stuttgart, 1953. (a továbbiakban KERTÉSZ 1953)

⁴ WEIDLEIN, Johann: *Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930–1950*. Schorndorf, 1958. Magyar nyelven: *A magyarországi németiség küzdelme fennmaradásáért 1930–1950*. Ford.: Wesner, Franz. Heidelberg, Suevia Pannonica, 1996.

⁵ BALOGH Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1982. (a továbbiakban BALOGH 1982), FEHÉR István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988., TILKOVSKY Loránt: *Hét évtized a magyarországi németiség történetéből: 1919–1989*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1989.

⁶ Bellér Béla már korábban is írt erről: BELLÉR Béla: *Egy gyöngye vétó*. Élet és Irodalom, 1987. október 16., TÓTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1993. FÜZES Miklós: *A magyarországi németek pokoljárása a XX. század ma-*

Tanulmányunkban azt szeretnénk bemutatni, hogy a potsdami határozatok magyarországi németek kitelepítésére vonatkozó részét a korabeli magyar politikai elit hogyan értelmezte, a különféle értelmezési síkok mögött milyen politikai motivációk húzódtak meg.

Magyarországon a hazai németiség megítélését döntően befolyásolt/ja a függetlenségi-kuruc történetpolitikai gondolkodás. Ez a vonal a második világháborút követően még inkább megerősödött, ugyanis az ország veszteségei még Trianonnal is súlyosabbak voltak. Ehhez társult a hazánkat felszabadító-megszálló Szovjetunió hatalmas bosszúszomja, amely a németeknek sem Magyarországon sem másutt nem kegyelmezett. 1944 nyarán Bethlen István így látta a magyarországi németiség háború utáni sorsát: „*a megszálló német csapatok, a Gestapo idővel tőlünk eltávoznak és eltűnnek, de a hazai németiség itt marad közöttünk és a történetek után, mint tövist fogjuk érezni testünkben*”.⁷ 1944 őszén már a szovjet csapatok erőteljes előretörésével azonban a németiség háború utáni sorsa is körvonalazódni látszott: 1944. november 28-án a Kisgazdapárt politikai nagygyűlésén Pécsent Nagy Ferenc elsőként vetette fel a németek kitelepítésének szükségét.⁸ A kérdés azonban csak 1945 tavaszán a német csapatok országból való kiszorítása után került előtérbe. A pártok elsősorban a sajtóban követelték a német kérdés radikális megoldását, a kitelepítést. Az első sajtó-megnyilvánulásokkal egyidőben a Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi osztálya már figyelmeztetett arra, hogy tiltsák meg az ilyen sajtóközléseket, mert ezek külpolitikailag igen károsak lehetnek. „*Egy országban élő nemzetiség kitelepítésének kérdése sohasem lehet a szállásadó által egyedül megoldható kérdés. Az egyoldalú kitelepítést, vagy pláne népességcserét, aminek lehetősége magyar-német viszonylatban is fennáll, sőt az szükségszerű is, csak az érdekelt két állam konszenzusával, sőt a német kitelepítés kérdése jelenleg csak a győztes nagyhatalmak előzetes hozzájárulásával képzelhető el. Lehetséges, hogy a németeknek a Kárpát – Duna medencéjéből leendő eltávolítása a győztes nagyhatalmaknak is politikai programja. Jó lenne tehát, ha az ilyen magyar kezdeményezés előzetesen legalábbis megtudná a nagyhatalmak vonatkozó szándékát és bevárná azok kezdeményezését, vagy legalább is ebben az igen nagy horderejű kérdésben magyar részről megkísérelnék a Duna-medencei érdekelt államokkal egyetértőleg közösen lépjenek fel hasonló kéréssel a nagyhatalmaknál.*”⁹ A szakirodalom szerint a magyar kormány a május 14-i pártközi értekezlet után fordult a nagyhatalmakhoz a németek kitelepítésének kérésével, azonban egy július 9-i brit jelentés szerint Gyöngyösi János külügyminiszter már

gyar kormányzati és közigazgatási rendszerében. Tudományos Lapok a rendszerről. I. évf. (2006) 3. sz. 63–75. http://epa.oszk.hu/01300/01339/00003/TLaR_2006-03.html (2010.09.14.)

⁷ *Bethlen István emlékirata. 1944.* Szerk.: ROMSICS Ignác. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó, 1988. 147.

⁸ *Ki kell telepíteni a hazai svábságot.* Kis Újság, 1945. április 18.. 3. Lásd FÖGLEIN Gizella: *A magyarországi németek kitelepítése a sajtó tükrében – Gondolatok egy könyv kapcsán -*. In: *A magyarországi németek hozzájárulása a közös haza építéséhez. Tudományos tanácskozás az elűzés 50. évfordulóján.* Budapest., Országos Német Önkormányzat, 1996. 154.

⁹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) XIX-A-1-n 1.d. 530/1945. Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai

május 12-én érdeklődött Gascoigne-nál,¹⁰ hogy kormánya miként vélekedne 200 000 sváb kitelepítéséről. Ekkor a brit kormány még nem nyilatkozott. Ugyanezzel Gyöngyösi megkereste az amerikai Arthur Schoenfeldet is, aki azt mondta neki, hogy bár nem ismeri az amerikai kormány álláspontját, de az a tömeges kitelepítéshez biztosan nem járul hozzá, csak azok megbüntetéséhez, akik háborús bűnt követtek el.¹¹ A magyarországi németek kitelepítésének ügye a május 14-i pártközi értekezleten került napirendre. Gyöngyösi kifejtette, hogy mindenképp szükséges tudni azt, hogy a nagyhatalmak a németek felelősségének kérdését mint nemzetközi kérdést tekintik-e vagy az egyes államok belügyének hatáskörében hagyja Gyöngyösi a nagyhatalmak állásfoglalásától a magyar kormány felelősségének áthárítását remélte. A pártok képviselői egyetértettek abban, hogy a kitelepítésnél az egyéni felelősségre vonást kell alkalmazni, a németiséget viszont kollektíven akarták büntetni az ország különböző részeibe való széttelepítéssel.

Az értekezletet követően a Szabad Szóban Borsody István történész és publicista cikket írt „*A sváb kitelepítés nemzetközi szempontjai*” címmel, amelyben kifejtette, hogy a németek kitelepítése belpolitikailag már elhatározott dolog, már csak az a vita tárgya, hogy az a németek milyen kategóriájára vonatkozzon. „*Feltétlenül tanácsos lenne – írta Borsody –, hogy a magyarországi svábság kitelepítését nem is mint kizárólag magyar, hanem mint általános nemzetközi ügyet kezeljék.*”¹² Borsody a magyarországi németek kitelepítésének kérdését reálisan látta, belehelyezte azon nemzetközi erőterbe – kelet-közép európai államok német ügyének globális rendezése a nagyhatalmi erőviszonyok, érdekszférák mentén a potsdami konferencia során került.

Az értekezlet után Gyöngyösi János külügyminiszter szóban, majd írásban is felvette a kitelepítés ügyét a Szövetséges Ellenőrző Bizottság előtt, és 200 000 – 300 000 német személy kitelepítését kérte Németország szovjet megszállási övezetébe.¹³ Május 24-én Gascoigne azt jelentette, hogy egyezően a szovjet kívánsággal a magyar kormány

¹⁰ Gascoigne, Sir Alvary Douglas Frederick (1893–1970): brit diplomata Budapesten 1945–46-ban

¹¹ *Dokumente zur Deutschlandpolitik*. II. sorozat 1. kötet/1–3. kötet. *Die Konferenz von Potsdam*. Bearb: Gisela Biewer. Frankfurt am Main, Bundesminister des Innern. 1992. (a továbbiakban *Dokumente zur Deutschlandpolitik* 1992.) 983–993.

¹² BORSODY István: *A sváb kitelepítés nemzetközi szempontjai*. Szabad Szó, XLVII. (1945. május 17.) 44.sz. 1. – Borsody István az Új Látóhatárban cikket publikált *Potsdam és a magyarországi németek kitelepítése* címmel (Új Látóhatár, 1981. XXXII. 1. sz. 103-106.). E két írást egymással összevetvén elmondhatjuk, hogy Borsody nagyon következetes álláspontot képviselt a kérdésben (kollektív felelősségre vonás elutasítása, a kitelepítés elsősorban külpolitikai ügy, valamint a Szovjetunió meghatározó szerepe). A magyar történészek között elsőként írta azt le, hogy Magyarország a cseh Eduard Beneš közbenjárására került a németeket kitelepítendő országok közé; azt viszont tévesen látja, hogy tekintet nélkül a magyar kormány megkeresésére. – Borsody 1945-ös cikke kapcsán éles vita zajlott Koncz Lajos és Johann Till között a Beszélő 2002-es őszi számaiban.

¹³ MOL XIX-J-1-j Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának iratai II/28. – Közli: BALOGH 1982. 85.

az 540 000 svájból 340 000-et akar kitelepíteni olyan gyorsan, amint lehetséges. A brit kormány ezzel kapcsolatban azt az álláspontját juttatta kifejezésre, hogy a németek kitelepítése Magyarországról kevésbé sürgető, mint Lengyelországból és Csehszlovákiából. Gascoigne június 14-én egy sürgönyben azt jelentette, hogy bár lettek volna a magyar kormányban olyanok, akik a teljes németiséget kitelepítették volna, mégis úgy áll a dolog, hogy csak a fasiszta németeket akarják kitelepíteni.¹⁴

Gyöngyösi az Egyesült Államok budapesti politikai missziójának vezetőjétől megkapta azt az emlékiratot, amelyet az amerikai kormány fogalmazott meg a Csehszlovákiából kitelepítendő németek kérdésében.¹⁵ Ebben azt az álláspontot juttatták kifejezésre, hogy egy népcsoport áttelepítését csak nemzetközi egyezmények határozata alapján lehet végrehajtani, és helytelenítik a kollektív felelősségre vonás alapján történő kitelepítéseket. A magyar kormány az emlékiratra küldött válaszigjegyzékében állást foglalt a szlovákiai magyarok kollektív üldözése ellen, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy szigorúan meg kell büntetni a háborús bűnösöket.

Ezt követően július 9-én Gyöngyösi tárgyalt Puskin követtel, aki azt mondta, hogy a németek kitelepítése nehéz feladat, mert Németország nehéz gazdasági és népességi helyzetben van. Gyöngyösit meglepte a visszaközölgő szovjet álláspont, mert – mint mondotta – az ellentétben állt azzal az addigi szovjet sugalmazással.¹⁶ Kertész István, a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának akkori vezetője, az 1953-ban írott emlékiratában¹⁷ is célzott egy erőteljes szovjet nyomásra 1945 első hónapjaiban (valószínűleg erre utalt a magyar kormány a britekkel folytatott megbeszéléseken – mint már fentebb említettük), de a potsdami konferenciát követő forrásokban nem hivatkoztak erre, holott ha lett volna kényszer, akkor az a magyar kormánynak bizonyosan hivatkozási alapja lett volna. A Kertész által említett szovjet nyomás minden bizonnyal a német származásúak deportálására utalt, ugyanis a szovjet hatóságok kifogásolták, hogy a magyar kormány akadályozta őket „munkájukban”. Ha kényszer, nyomás nem is, sugalmazás azonban valószínűsíthetően lehetett, mert számos más olyan forrásunk van, ami erre enged következtetni.¹⁸ A már említett július 9-i brit jelentésben az áll, hogy a szovjet kormány álláspontja az, hogy lehetőleg minél szélesebb körű kitelepítést kell végrehajtani. Geoffrey Wedgwood Harrison a brit külügyminisztérium német osztályának munkatársa pedig azt írta egyik feljegyzésében, hogy a Szovjetunió történelmi küldetést lát a németek kitelepítésében.

¹⁴ *Dokumente zur Deutschlandpolitik* 1991. 983–993.

¹⁵ MOL XIX-J-1-n Külügyminisztérium Gyöngyösi János irathagyatéka

¹⁶ MOL XIX-J-1-j SZU Tük. 1945 – IV-100.2 – Közli: BARÁTH Magdolna – CSEH GERGŐ Bendegúz: *A SZEB és Magyarország 1945 nyarán*. Társadalmi Szemle, 1996. 51. évf. 5. sz. 86. (a továbbiakban BARÁTH – CSEH 1996) 86., valamint *Dálnoki Miklós kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1944. december 23 – 1945. november 15*. B. kötet, Budapest, MOL, 1997. (a továbbiakban Dálnoki Miklós kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei 1997.) 58–74.

¹⁷ KERTÉSZ 1953. 8.

¹⁸ 1945. július 9. brit jelentés – In: *Dokumente zur Deutschlandpolitik* 1991. 983–993.

Az angolszász álláspont – írta Harrison – teljesen eltér ettől, „*azonban be kell látnunk, hogy nem vagyunk abban a helyzetben, hogy ezt megakadályozhassuk. A legtöbb, amit tehetünk az az, hogy megpróbáljuk biztosítani, hogy az (áttelepítés – M.R.) szervezett és humánus módon történjen, amint az lehetséges, és úgy, hogy a németországi megszálló hatóságoknak ne jelentsen elviselhetetlen megterhelést.*”¹⁹ Harrison álláspontját támasztják alá többek között Veiter, Theodor és Zayas, Alfred-Maurice történészek is. Veiter szerint a Szovjetunióknak érdeke volt a németek kitelepítése, hogy az általa megszállt területeken egy cordon sanitaire-t hozzon létre.²⁰ Zayas is ezt erősíti meg munkáiban.²¹

A nagyhatalmak állásfoglalásai egyértelművé tették: a németek kitelepítéséről csakis ők dönthetnek. Ezt követően Potsdamban valóban együtt tárgyalták a csehszlovákiai, lengyelországi és magyarországi németek kérdését. A kérdést Winston Churchill vetette fel a kilencedik ülésen. A csehszlovákiai, lengyelországi és magyarországi németek ügye természetesen eltérő hangsúlyt kapott. A tárgyalások fő csapását Csehszlovákia és Lengyelország jelentették, Magyarországot csak úgymond a végén hozzávetették a másik két államhoz, „*ahol az ügy nyilvánvalóan kevésbé sürgető.*”²² A konferencia jegyzőkönyve szerint a magyarországi németek kitelepítését egyértelműen a magyar kormány kérésére tárgyalták. Németországban a Csehszlovákiából és Lengyelországból jövő menekültek, kitelepítettek már addig is nehéz helyzetet teremtettek, főként ellátási gondok miatt, tehát az angolszászok nem voltak érdekelték abban, hogy Magyarországot is kényszerítsék a kitelepítésre. Churchill az említett kilencedik ülésen mondta, hogy „*most az a helyzet, hogy a lengyeleknek van élelmiszerük és tüzelőanyaguk, nekünk pedig csak népességünk van, s ennek a népességnek az ellátása súlyos terheteket ró ránk.*”²³ A szovjet delegáció jegyzőkönyve szerint Sir Alexander Cadogan, brit külügyi államtitkár ekként nyilatkozott a magyarországi németek ügyében: „*Van még egy csekély jelentőségű kérdés: egy bizonyos számú német áttelepítésének kérdése Magyarországról. Megértem, hogy a magyar kormány a náluk élő németek egy bizonyos számát át kívánja telepíteni Németországba.*”²⁴ Tehát elismerte a magyar kérés jogosságát, de maguk nem erőltették.

¹⁹ Dokumente zur Deutschlandpolitik 1991. 1003–1004. Az idézet a szerző fordítása német nyelvből.

²⁰ VEITER, Theodor: Potsdamer Abkommen und Vertreibung. In: Das Potsdamer Abkommen und die Deutschlandfrage. II. Teil: Berliner Deklaration und Sonderfragen. Szerk.: MEISSNER, Boris – VEITER, Theodor. Bécs, Wilhelm Braumüller Universitätsbuchhandlung GES.M.B.H., 1987. 55–76.

²¹ ZAYAS, Alfred-Maurice, de: *Anmerkungen zur Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*. 2. kiadás, Stuttgart – Berlin – Köln-Mainz, W. Kohlhammer GmbH Kiadó, 1987. (a továbbiakban ZAYAS 1987.), valamint ZAYAS, Alfred-Maurice, de: *Nemesis at Potsdam. The Expulsion of the Germans from the East*. 3. kiadás, London, University of Nebraska Press, 1989. (1977, 1979) (a továbbiakban ZAYAS 1989.)

²² Dokumente zur Deutschlandpolitik 1992. 979–982.

²³ *Teberán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény*. Szerk: Cibulevszkij, B.L. – Sanakojev, S.P. Budapest, Kossuth. Kiadó, 1969. 324.

²⁴ Dokumente zur Deutschlandpolitik 1992. 1729.

Július 28-án immár az amerikai küldöttség vetette fel a csehszlovákiai németek kitelepítésének ügyét. Az angol küldöttség jelezte, hogy nem csak a csehszlovákiai németek áttelepítéséről van szó, hanem a nyugat-lengyelországi és magyarországi németek áttelepítéséről is. A szovjet küldöttség azt tanácsolta, hogy adják át a kérdést előkészítésre egy bizottságnak, s a három miniszter majd ez alapján tárgyaljon. Ennek a javaslatnak megfelelően bizottság alakult, melyben az USA-t Kennan, Nagy-Britanniát Harrison, Szovjetuniót pedig Szobolev és Szemjonov képviselték.

Július 31-én Attlee miniszterelnökkel és Bevin külügyminiszterrel tartották a 3. stábkonferenciát. Ennek 6. napirendi pontja volt a kitelepítés. Megegyeztek, hogy a délutáni külügyminiszteri ülésen megpróbálják a szovjetekkel elfogadtatni az angol javaslatot. A dokumentum németek kitelepítéséről szóló részét tehát az angolszászok szövegezték, és azt akarták elfogadtatni a szovjetekkel. A szovjetek először visszakoztak az angol javaslattól, az ugyanis kitelepítési moratóriumot rendelt el mindaddig, amíg a Németországi Ellenőrző Tanács a helyzetet nem vizsgálja meg. Molotov arra hívta fel a figyelmet, hogy a dokumentumot az érintett kormányok könnyen félreérthetik, ezért azt nyilatkozta, hogy ezt a kérdést nem lehet az érintett kormányok nélkül eldönteni. Sztálin ugyancsak fenntartását fogalmazta meg a javaslattal szemben, mert szerinte az nem betartható. Az angolszászok viszont ragaszkodtak ahhoz, hogy a kitelepítéseket mindaddig le kell állítani, amíg az Ellenőrző Tanács azt meg nem tárgyalja.²⁵ A javaslatot hosszas vita után ugyanezen napon elfogadták. Harrison másnap így írt a Foreign Office-nak a tárgyalásról: „A tárgyalások nem voltak egyszerűek – a tárgyalások az oroszokkal soha nem egyszerűek.”²⁶ Beszámolt továbbá arról, hogy Szobolev a németek kiutasítását Csehszlovákiából és Lengyelországból történelmi misszióknak nevezte, amit a Szovjetunió semmi esetre sem akar megakadályozni. Cannon és Harrison ezt visszautasították, és elmondták, mivel nem tudják megakadályozni a tömeges kitelepítéseket, ezért gondoskodni szeretnének arról, hogy azt lehetőleg szervezett módon és emberségesen hajtsák végre.

A potsdami határozatok XIII. cikkelyének bevezető mondata ekképpen szól: „*A három kormány, miután megvizsgálta a kérdés minden oldalát, **elismeri, hogy a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német lakosságot vagy annak egy részét át kell telepíteni Németországba.***” (Kiemelés a szerzőtől.) Érdemes a mondatot szövegszerűen is elemezni, ehhez nézzük meg az angol, német, francia és orosz szöveget is.

„*The Three Governments [of the Soviet Union, the United States and Great Britain], having considered the question in all its aspects, **recognize that the transfer to Germany of German populations, or elements thereof, remaining in Poland, Czechoslovakia and Hungary, will have to be undertaken.***” (Kiemelés a szerzőtől.)

„*Die drei Regierungen haben die Frage unter allen Gesichtspunkten beraten und **erkennen an, daß die Überführung der deutschen Bevölkerung oder Bestandteile***

²⁵ Dokumente zur Deutschlandpolitik 1992. 1948–1992.

²⁶ Public Record Office London FO 371/46811 – Közli: ZAYAS 1987. 126–127.

derselben, die in Polen, Tschechoslowakei und Ungarn zurückgeblieben sind, nach Deutschland durchgeführt werden muß.” (Kiemelés a szerzőtől.)

„Les trois Gouvernements, après avoir examiné la question sous tous ses aspects, reconnaissent qu’il y aura lieu de procéder au transfert en Allemagne des populations allemandes restant en Pologne, en Tchécoslovaquie et en Hongrie.”²⁷ (Kiemelés a szerzőtől.)

„Три Правительства, рассмотрев вопрос во всех аспектах, признают, что должно быть предпринято перемещение в Германию немецкого населения или части его, оставшегося в Польше, Чехословакии и Венгрии.”²⁸ (Kiemelés a szerzőtől.)

Azért fontos, hogy lássuk mind a négy szöveget, mert azokból érzékelhető a határozatnak a kényszerű vagy megengedő volta. A magyar nyelv „kell” szava alkalmazandó mind a külső, mind a belső kényszerre. A németben a külső kényszerre, a parancsra, utasításra a „sollen” segédigét használják, míg a belső szükségszerűségre a „müssen”-t, ami ebben a német mondatban is szerepel. Az angol nyelvtani formulával tudja ezt a két jelentéstartalmat megkülönböztetni egymástól. Amennyiben a „to be” után sima főnévi igenév áll, akkor kötelezettségről van szó, amennyiben viszont – és itt ezt láthatjuk – a „to be” után szenvedő főnévi igenév áll, akkor lehetőségről van szó. A francia szövegben az „aura lieu de” ige azt jelenti, hogy szükségszerű. Az orosz szövegben a „должно быть предпринято перемещение” azt jelenti, hogy „áttelepítést kell foganatosítani”, a „должно” kényszert jelent. Az eredeti angol szöveg hivatalos orosz fordítása tehát eltér a többi szövegtől, ezzel is kifejezve, hogy természetesen Potsdamban is eltérő érdekek ütköztek.

Ugyancsak óvatosságra int az „elimeri”, „recognize”, „anerkennen”, „reconnaissent”, „признают” szó. Tehát ha valaminek a szükségét elismerjük, az még nem jelent kötelezettséget. Erre a korabeli magyar jogászok is felhívták a figyelmet, csak már későn, 1946 februárjában, amikor Ries István igazságügyi miniszter jogi szakvéleményt kért az állampolgárság rendezése kérdésében a kötendő békeszerződésben: „A berlini jegyzőkönyv XIII. fejezetének angolul is idézett részében előforduló »elimeri« (recognize) fordulat használata mindenesetre óvatosságra int.”²⁹

Ezt a mondatot egy másik szempontból is meg kell vizsgálni, történetesen abból, hogy kötelez-e kollektív büntetésre vagy sem. Mindegyik szövegből egyértelmű, hogy a kollektív elbírálást ugyan nem írja elő, de mind az egyéni, mind a kollektív elbírálásra lehetőséget ad. Ez a határozat nyilván azért született meg ebben a formában, mert a nagyhatalmak között sem volt egyetértés ebben a kérdésben, a szovjet és az angolszász álláspont között nagy volt a feszültség – amint azt már fentebb jeleztük.

²⁷ A francia szöveg értelmezéséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom Kovács Nórának.

²⁸ Az orosz szöveg értelmezéséhez nyújtott segítségért köszönettel tartozom Siklósné Kosztricz Annának.

²⁹ MOL XIX-A-1-n 6.d. 2777/1946. Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai

Továbbá érdemes megfigyelni azt is, hogy az egyes szövegek milyen fogalmat használnak a kitelepítésre. A magyar szövegekben kitelepítés, áttelepítés szerepel, az angol és francia transfer magyar megfelelője az elszállítás, a német Überführung átszállítást jelent, és az orosz szövegben is átszállításról van szó. A csehszlovák szövegben az odsun használatos, ami ugyancsak elszállítást jelent. A többi nyelvben a szóhasználat tehát sokkal semlegesebb jelentéstartalmú, mint a magyar megfogalmazásban. Ennek vélhetően az lehet az oka, hogy hazánkban már jóval a potsdami határozat előtt is a németek kitelepítését szorgalmazták, tehát a határozat szövegében is ezt volt célszerű használni, már csak azért is, hogy a közvélemény számára világos legyen, hogy miről szól az egyezmény. Egy másik szóhasználat zavart kelthetett volna.

A háromhatalmi egyezmény értelmezésében a kényszer vagy lehetőség meghatározása kétrétű volt Magyarországon. Az egyik kérdés az volt, hogy a kitelepítés a potsdami határozatok végrehajtása-e, vagy a magyar kormány kérésének nagyhatalmi engedélyezéssel végbemenő akciója. A másik kérdés pedig, hogy a határozat kényszerít-e a kollektív megítélésre. Mindkét kérdésre adott válasz döntő fontosságú volt mind belpolitikailag, mind külpolitikailag. A határozat interpretációja szempontjából az 1945–1948 közötti időszakot három periódusra oszthatjuk:

- 1. 1945. augusztus – 1945. december (Potsdam – kitelepítési rendelet) – dilemmák időszaka, az álláspontok ütköznek
- 2. 1946. január – 1946. augusztus (kitelepítés végrehajtásának megindulása – 1946. augusztus 22. amerikai–magyar megállapodás) – nagyhatalmi figyelmeztetés időszaka
- 3. 1946. szeptember – 1948. június – Potsdam, mint hivatkozási alap a kitelepítés folytatására

Terjedelmi okokból csak az első periódussal foglalkozunk.

Az egyezmény kényszerítő vagy megengedő jellegének értelmezése csupán Magyarországnak okozott problémát. Csehszlovákiában és Lengyelországban ez nem képezte diszkurzus tárgyát, ugyanis mindkét országban a németek kitelepítése már jóval a potsdami konferencia előtt megkezdődött – amint ezt már említettük. Mindkét ország a nyertes államok szerepében ítélkezhetett, míg Magyarország, mint vesztes állam, fegyverszüneti státuszban volt, csak a nagyhatalmak beleegyezésével cselekedhetett. A prágai rádió a potsdami közleményekkel kapcsolatban megállapította, hogy a három hatalom ítélete a csehszlovákiai németek átköltöztetéséről a csehszlovák politikának hangos győzelme.³⁰ Magyar részről ilyen megnyilvánulás nem volt. A legradikálisabb közleményt a potsdami határozatok pozitív jellegéről Kovács Imre parasztpárti politikus adta ki. „*Gyönyörű elégtétel*” címmel, ebből az idézet: „Potsdamban, a Szövetséges nagyhatalmak vezető államférfiainak konferenciáján úgy döntöttek, hogy a magyarországi németeket visszatelepítik hazájukba,

³⁰ MOL KÜM Békeelőkészítő Osztály mikrofilm 12523 Potsdami konferencia 23.

Németországba. Többé e kérdést nem lehet politikailag kategorizálni. Most már nem arról van szó, hogy csak a volksbundista, fasiszta németeket telepítik ki az országból, a potsdami határozat értelmében az összes németeket, tekintet nélkül arra, hogy milyen politikai nézetet vallanak, hűek voltak-e avagy sem, követték-e Hitlert vagy megpróbálták ellentállni a Harmadik Birodalom csábításainak. [...] A Nemzeti Parasztpárt gyönyörű elégtételt kapott. Íme, a sorsdöntő kérdésben is helyes volt az állásfoglalása. Ebből is láthatja a magyar nép, hogy az érdekeit a legteljesebben védi, szolgálja, bízson tehát a Nemzeti Parasztpártban, mert sohasem fog letérni a történelmi magyar politika útjáról.”³¹ Alapvető különbség van a csehszlovák és a parasztpárti közlemény között: míg előbbi kormánya saját sikerének könyvelte el a potsdami határozatot, addig Kovács Imre csupán arra utal, hogy pártjának az álláspontja megegyezik a nagyhatalmakéval, és ebből kifolyólag az ő pártja mutatja a helyes utat. Ezt fontos együttlítani azzal, hogy az őszi választások előtt állt Magyarország, és ez a bekezdés a parasztpárt kampányának egyik súlyos érve volt.

A kommunista párti sajtóorgánum, a Szabad Nép is az egyezmény kötelező jellegére utalt, és örömmel hangsúlyozta, hogy érvényt kell szerezni a nagyhatalmi döntésnek. Nem csupán a – korabeli szóhasználatával élve – „volksbundista sváboktól” akartak megszabadulni, hanem kollektíve a sváboktól.³² A szociáldemokrata Népszavában is azt olvashatjuk, hogy a potsdami határozat kötelezi az érintett országokat a területén élő németek kitelepítésére,³³ ugyanakkor egy másik cikkben azt is megjegyzik, hogy a potsdami záróközlemény megkönnyíti a magyar kormány munkáját, és „Mindent összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a magyar nemzet, az új magyar demokrácia mélységes örömmel üdvözölheti a potsdami értekezlet történelmi jelentőségű döntéseit. A hála érzésével fordulunk valamennyien a világ békéjének, a demokratikus haladásnak, az emberi jognak és szabadságnak nagy és bölcs előharcosai: Sztálin, Truman és Attlee felé.”³⁴ A Kisgazdapárt és a Polgári Demokrata Párt nem foglalt állást augusztusban a háromhatalmi döntéssel kapcsolatban.

Két nappal a potsdami határozat után a brit külügyminisztérium táviratot küldött a budapesti képviselőnek, amelyben az állt, hogy a potsdami konferencián megegyeztek abban, hogy jóllehet a németek kitelepítését Lengyelországból, Csehszlovákiából és Magyarországról végre kell hajtani, azonban a csehszlovák kormányt, a lengyel ideiglenes kormányt és a magyarországi SZEB-et meg kell kérni, hogy a további kiutasításokkal hagyjanak fel, amíg az érintett kormányok nem kapnak tájékoztatást a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanácstól. Az egyezmény szövegét hivatalosan Edgcumbe tábornok fogja átadni.³⁵ Kertész István már említett emlékiratából tudjuk, hogy a magyar Külügyminisztérium a potsdami határozat szövegét csak jóval később kapta meg, azt

³¹ KOVÁCS Imre: *Gyönyörű elégtétel!* Szabad Szó, XLVII. (1945. augusztus 18.) 136. sz. 1.

³² *Ki a svábokkal Magyarországról!* Szabad Nép, III. (1945. augusztus 23.) 122. sz. 3.

³³ SZILÁGYI Lilla: *Németek Magyarországon.* Népszava, LXXIII. (1945. augusztus 5.) 140 (159). sz. 3.

³⁴ *A potsdami találkozó eredményei.* Népszava, LXXIII. (1945. augusztus 4.) 139(158). sz. 1.

³⁵ Dokumente zur Deutschlandpolitik 1992. 1012.

nem tudjuk, hogy mikor.³⁶ Annyi bizonyos, hogy az augusztus 13-i minisztertanácson a záróközlemény pontos szövege még nem volt ismert, nyilván ez jelentősen megnehezítette a határozat fogadtatását. Az első hivatalos értesülést a magyar kormány augusztus 9-én kapta Vorosilov marsalltól, a SZEB elnökének, Szviridov altábornagynak a közvetítésével.³⁷ Ez is jelzésértékű, hogy az első tájékoztatás szovjet részről érkezett, jelezte, hogy Magyarországon a szovjetek és nem az angolszászok diktálnak. Vorosilov közölte, hogy Magyarországról 400–450 000 németet kell kitelepíteni, és a magyar kormány 2–3 napon belül mutasson be munkatervet.³⁸ Ugyanakkor azt is közölte: magától értetődik, hogy a kormány saját hatáskörében dönti el, hogy kit tekint kitelepítendőnek, viszont a szovjet kormány erélyes eljárásra szólította fel a magyar kormányt. Láthatjuk, hogy ez az utasítás igencsak kétértelmű volt, és azzal együtt, hogy a kormány nem ismerte a határozat pontos szövegét, érezhetjük a minisztertanácson hozott döntések súlyát. Nagyon fontos megemlíteni azt is, hogy Szviridov Erdei Ferenc parasztpárti, de kommunista belügyminiszterrel közölte e tennivalókat, és nem Gyöngyösi kisgazdapárti külügyminiszterrel, holott az lett volna az elvárt. Míg a potsdami határozatot megelőzően Gyöngyösi volt a tárgyalófél, addig a határozat után a szovjetek kizárólag csak Erdeivel tárgyaltak a kitelepítés ügyében. Augusztus 10-én Erdei meg is írta a minisztertanácsi előterjesztést, melyben közölte, hogy „A potsdami értekezlet határozatainak megfelelően, közelebről pedig Vorosilov marsall üzenete alapján gyorsabb és radikálisabb eljárásnak a lehetősége merült fel. Megnyílt a lehetősége annak, hogy Magyarország teljesebben és gyorsabban megszabaduljon attól a nemzetiségtől, amelynek nagy része van abban, hogy az ország mai állapotába jutott.”³⁹ Erdei tehát lehetőségről beszélt. Gyöngyösi részére a szakanyagot Kertész István készítette el, aki feljegyzésében óvatosságra intett. Arra hívta fel a figyelmet, hogy nem egyértelmű a nagyhatalmak állásfoglalása. Ha a döntés kollektív felelősségre vonásról szól, akkor azt a nagyhatalmak írásban közölnék, amire lehet szükség esetén hivatkozni.⁴⁰ Kertész argumentációja nagyon hasonlít Gyöngyösi május 14-i pártközi értekezleten elhangzott érvelésére, tudniillik a felelősséget a magyar kormány nem vállalhatja. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy a magyar kormány ne akarta volna a kitelepítést, csupán nem akarta a felelősséget viselni. Ezt fogalmazza meg Nagy Ferenc újjáépítési miniszter is: „Régi kívánság, hogy a svábság és németség ártalmas tömegétől minél előbb megszabaduljunk, örülök, hogy erre nemzetközileg is mód nyílik.”⁴¹ Rákosi

³⁶ KERTÉSZ 1953. 11.

³⁷ MOL XIX-A-1-n 2.d. 970/1945. Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai

³⁸ Lásd még: TÓTH 1993. 21., ZINNER TIBOR: A magyarországi németek kitelepítése. Die Aussiedlung der Ungarndeutschen. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004. 62.

³⁹ Die Aussiedlung der Ungarndeutschen. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004. 62.

⁴⁰ Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1945. augusztus 13. *Dálnoki Miklós kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei* 1997. 58–74.

⁴¹ Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1945. augusztus 13. *Dálnoki Miklós kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei* 1997. 58–74.

Mátyás államminiszter, aki májusban még azt mondta, hogy nem lehet junktimba hozni a magyarországi németek kitelepítését a környező országokban élő magyar kisebbség sorsával, augusztusban a minisztertanácson már arra hívja fel a figyelmet, hogy el kell kerülni a junktimba hozást. Rajta kívül ezt már mindenki mondta májusban is, és megállapíthatjuk, hogy a junktim mindvégig minden magyar reálisan gondolkodó embernek nagy félelme volt, nem alaptalanul. A nagyhatalmak ugyan Potsdamban nem tárgyalták a csehszlovákiai magyarok kitelepítésének lehetőségét, de a csehszlovák kormány Potsdam után arra hivatkozott, hogy mivel a németeket kitelepítik Magyarországról, lesz hely a felvidéki magyaroknak. Vladimír Clementis csehszlovák külügyminiszter a következőt mondta Andrej Januerjevics Visinszkijnek, a szovjet külügyminiszter-helyettesnek: „A magyar kormány azt állítja, Magyarország technikailag képtelen helyet találni 200 000 csehszlovákiai magyar számára. Ezt az érvet mi érthetetlennek találjuk. [...] Magyarország a potsdami megállapodás szerint 400 000 németet telepíthet át Németországba anélkül, hogy jóvátételt fizetne birtokaikért.”⁴² Visinszkij erre azt válaszolta: „Lesz-e elég hely 200 000 csehszlovákiai magyar számára Magyarországon, ha 500 000 embert kitelepítenek Németországba? Azt hiszem, lesz.”⁴³

Az augusztus 13-i minisztertanács határozata az volt, hogy a magyar kormány saját akaratából tartja szükségesnek a németek kitelepítését. Kertész István viszont azt írta feljegyzésében, hogy a magyar kormány szovjet kívánságra végrehajtja a németek kitelepítését. A Vorosilov által közölt 400–450 000-es létszámot ukázként értelmezték. Érzékelhetjük, hogy a sajtó-megnyilvánulások és a minisztertanácsi felszólalások között jelentős különbség volt. Amíg a sajtóban egyértelműen a potsdami határozat kötelező jellegét hangsúlyozták, addig a minisztertanácsi körben már közel sem volt annyira egyértelmű a megítélés. Ez nyilván összefüggött azzal is, hogy a magyar közvéleményt fel kellett készíteni a kitelepítésre. Kifelé nem lehetett azt sugallni, hogy a nagyhatalmak döntése nem egyértelmű az ország vezetői számára.

Augusztus 18-án Erdei, és Farkas Mihály államtitkár tanácskozást folytattak Szviridovval, aki sérelmezte, hogy a magyar kabinet Vorosilovnak tulajdonította a kitelepítés szükségességét, és igyekezett a magyar félre hárítani a felelősséget. Szviridov véleménye szerint a svábok kitelepítése magyar ügy, és az, hogy miként és mennyiben hajtják végre, szintén Magyarország javát vagy kárát szolgálja. Véleménye szerint ki kell telepíteni mindazokat, akik magukat németnek vallották, tekintet nélkül arra, hogy milyen pártnak voltak vagy milyen pártnak tagjai ma. „Ennél a kérdésnél nem szabad könyörületet ismerni! Acélseprővel kell kisépíteni őket!” – mondta Szviridov.⁴⁴ Az altábornagy az erős kéz politikáját követelte Erdeitől, és őt tette felelőssé a végrehajtásért, és érzékeltette Erdeivel, hogy a továbbiakban ő lesz a tárgyalópartnerük: „A svábok kitelepítése a belügyminiszter feladata és végeredményben a belügyminiszter sok kérdést

⁴² BORSODY 1981. 104.

⁴³ BORSODY 1981. 104.

⁴⁴ MOL XIX-B-1-n 1945 -6 - 20290 – Közli: BARÁTH – CSEH 1996. 88–92.

nem oldhat meg úgy, hogy minden véleményt meghallgat, hanem igenis saját politikai vonalát kell következetesen követnie, tehát végeredményben a Belügyminisztérium nem demokratikus szerv, hanem forradalmi és diktatórikus. Szviridov altábornagy megjegyzi még, hogy a sok tanácskozás sohasem vezet eredményre, mert minél tovább tanácskoznak valamilyen kérdésen, annál kevesebbet határoznak.”⁴⁵Az altábornagy biztosította továbbá Erdeit arról, hogy a németek kitelepítése nem fogja maga után vonni a felvidéki magyarok kitelepítését.

A közlő választások miatt azonban átmenetileg háttérbe szorították a németek kitelepítésének ügyét. A következő jelentős állomás a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i határozata volt, amely a Magyarországról kitelepítendő személyek számát 500 000-ben határozta meg, akik Németország amerikai megszállási zónájába kerülnek. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy a magyar politikások és a magyar szakirodalom is határozatot, döntést említ, míg a német szakirodalomban terv, tervezet kifejezésről van szó. A kitelepítendő németek ilyen nagy száma azonban a kitelepítendő felső számát jelölte, tehát a nagyhatalmak ezúttal sem foglaltak egyértelműen állást a kollektív felelősségre vonást illetően, annak lehetőségét ezúttal is nyitva hagyták. A Népszava már két nappal a határozat után beszámolt annak tartalmáról.⁴⁶ Ugyanezen a napon Csátár Imre a Szabad Népből a svábkérdés gyökeres megoldását követelte: „A szövetségesek potsdami értekezletének határozata alapján hazánkból a német kisebbséget ki kell telepíteni. A nagyhatalmak döntése tehát kötelezővé teszi számunkra ennek a kérdésnek gyökeres megoldását, amely különleges magyar szempontból nem tűrhet halasztást.”⁴⁷

A SZEB november 30-án értesítette a magyar kormányt a SZET döntéséről. A két nappal korábbi SZEB ülésen Vorosilov úgy nyilatkozott, hogy a magyarok valószínűleg 500 000 németet fognak kitelepíteni. Az angolszász hatalmak képviselői Key, és Edgcumbe tábornok egyáltalán nem tiltakoztak ez ellen.⁴⁸ Gyöngyösi külügyminiszter november 30-án a nagyhatalmakhoz intézett jegyzékében hangsúlyozta, hogy Magyarországon az egyéni elbírálás elvét fogják alkalmazni és alig több mint 200 000 németet fognak kitelepíteni. A külügyminiszteri jegyzék leszögezte, hogy „a demokratikus Magyarország kormányának meggyőződésével ellenkeznek a magyar állampolgároknak tisztán etnikai származási ok miatti kitelepítése. Úgy ezt, mint a kollektív büntetésnek

⁴⁵ MOL XIX-B-1-n 1945 -6 - 20290 – Közli: BARÁTH – CSEH 1996. 88–92.

⁴⁶ *A Szövetséges Ellenőrzőtanács határozata: decemberben megkezdik az Ausztriából, Csehszlovákiából, Magyarországról és Lengyelországból kiutasított németek áttelepítését.* Népszava, LXXIII.(1945. november 22.) 229 (248). sz. 1.

⁴⁷ CSATÁR Imre: *Gyökeres megoldást követelünk a sváb-kérdésben!* Szabad Nép, III. (1945. november 22.) 197. sz. 3.

⁴⁸ Jegyzőkönyv, 1945. november 28. *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947.* Szerk.: FEITL István, Budapest, Napvilág Kiadó, 2003. (a továbbiakban SZEB jegyzőkönyvei 2003) 111–112.

minden fajtáját helyteleníti.”⁴⁹ A külügyminiszteri álláspontot azonban nem osztották egyöntetűen a magyar döntéshozók. A december 10-én ülésező SZEB a kitelepítés gyakorlati teendőit vitatta meg. Másnap Vorosilov eljuttatta a magyar kormányhoz Key levelet, melyben 300–400 000-ben jelölte meg a kitelepítendőek számát.⁵⁰ Ez nagyban eltért a néhány nappal azelőtt közöltektől, de akkor is problémás, ha konkrét számot jelölnek meg, miközben a kollektív felelősségre vonást elvileg elítélik. A magyar kormány részéről egyesek ezt úgy ítélték meg, hogy ez a szám az amerikai övezetbe kitelepítendőek számát jelöli, a többi német más megszállási övezetbe kerül. Nyilván sántított ez az elgondolás, mert a novemberi tervezet egyértelműen tartalmazta, hogy a magyarországi németek mind Németország amerikai megszállási övezetébe kerülnek. Az 1945. december 22-i kormányülésen a kollektív felelősségre vonást szorgalmazók álláspontja kerekedett felül, és így a kollektivitás alapján született meg a 12.330/1945. M.E. számú kitelepítési rendelet, melynek bevezetőjében azt olvashatjuk: „A minisztérium a Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. évi november hó 20-án kelt és a magyarországi német lakosság Németországba való áttelepítéséről szóló határozat végrehajtásának tárgyában az 1945:XI. tc. 15. §-ában kapott felhatalmazás alapján a következőket rendeli:”⁵¹ Ezzel a magyar kormány az NSZET döntésére hivatkozva hozta meg a rendeletet.

Az amerikai kormány rögtön a rendelet megjelenése után tiltakozott ez ellen. Ennek a tiltakozásnak Vorosilov is helyt adott, és utasították a kormányt, hogy változtassa meg a bevezetőt. Erre azonban nem került sor, 1946 augusztus 30-án viszont a magyar kormány kénytelen volt kiadni egy kormánynyilatkozatot, mely szerint: „A potsdami egyezmény a magyar kormányt lehetővé tett arra, hogy a német lakosságot Németország területére telepítse. A magyar kormány – élni akarván ezzel a lehetőséggel – az érdekelt amerikai katonai kormányzattal megegyezett, amelynek értelmében az áttelepítés rendezett és emberséges módon fog történni.”⁵²

Összegzés

A magyar kormányt azon szándéka, hogy a hazai németeket kitelepítse, találkozott a nagyhatalmak akaratával, és a potsdami határozat meghozatala után a kérdés már „csak” az volt, hogy ki viselje a felelősséget. Láthattuk, hogy Potsdamban a nagyhatalmak képviselői mindig a magyar szándékra, kérésre hivatkoztak, de nyilván különbséget kell tennünk az angolszász és a szovjet álláspontok között. Bár látszólag a szovjetek is a magyar kérésnek akartak eleget tenni, a valóságban sokkal inkább volt szó arról, hogy a magyarországi németek kitelepítése a Szovjetunió tervei között is szerepelt, nem csak a cordon

⁴⁹ MOL XIX-A-1-n 2.d. 970/1945. Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Osztályának iratai

⁵⁰ Jegyzőkönyv, 1945. december 10. – SZEB jegyzőkönyvei 2003. 116–117.

⁵¹ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 12.330/1945. M.E. sz. rendelet a magyarországi német lakosságának Németországba való áttelepítéséről. Magyar Közlöny, I. (1945. december 29.) 211.sz.

⁵² Szabad Szó, XLVIII. (1946. augusztus 30.) 191. sz.

sanitaire miatt, hanem azért is, mert a csehszlovák kormány ezt sugallta Moszkvának. A magyar kormánynak kínos lett volna nyíltan magára vállalni a kitelepítést, legfőképpen azért, mert az valóban precedensül szolgálhatott a csehszlovákiai magyarság sorsának. Az ország vezetői nem tehettek mást, mint hangsúlyozni a nagyhatalmi döntések kényszerítő jellegét. Ebbe az érvelésbe kellett kapaszkodniuk azért, hogy a határon túli magyarságot ne ítéljék meg kollektíven. Történezként, évtizedek távlatából mondhatjuk azt, hogy a potsdami határozat nem volt kötelező érvényű, de az adott szituációban mozgó magyar politikus ezt nem vállalhatta nyilvánosan.

A potsdami döntés úgy adott lehetőséget a németek kitelepítésére, hogy közben a nagyhatalmak állásfoglalásai mindvégig kétértelműek voltak.

Potsdam – Zwang oder Möglichkeit? Zeitgenössische Interpretationen

Ein Schwerpunkt in der Geschichte der Aussiedlung der Ungarndeutschen ist die Interpretation des Potsdamer Abkommens. Sowohl die damaligen Politiker, als auch die Historiker, die sich mit diesem Thema beschäftigten, stritten sich darum, ob die Aussiedlung für die ungarische Regierung ein Zwang oder eine Möglichkeit war. Diese Studie befasst sich damit, wie die damaligen Politiker das Abkommen interpretierten.

Mit der Verwendung von Archivquellen, Presseorganen und durch die Analyse des Textes des Abkommens in verschiedenen Sprachen versucht die Autorin eine Antwort auf die Frage zu geben. Die ungarische Regierung hatte die Absicht, einen Teil der Ungarndeutschen zur Aussiedlung zu zwingen, und dafür bekam sie von den Großmächten Erlaubnis, aber danach wollte niemand dafür verantworten. Die ungarische Regierung war nicht in der Lage, die Aussiedlung auf Grund der Kollektivschuld offen auf sich zu nehmen, weil die als Präzedenz für das Schicksal der Ungarn in der Tschechoslowakei hätte dienen können. Die Leiter des Staates durften nicht anders vorgehen, als den Zwang des Potsdamer Abkommens zu betonen.

Als Historiker können wir jetzt sagen, dass es kein Zwang, sondern eine Möglichkeit war, aber die zeitgenössischen Politiker durften es offen nicht auf sich nehmen.

EGYHÁZTÖRTÉNET

CÚTHNÉ GYÓNI ESZTER:

A ciszterci növendékek „szökése” 1950-ben

1950 szeptemberében a Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának¹ huszonegy tagja (tizenkilenc rendi növendék és két szerzetespap) illegális úton elhagyta Magyarországot. Céljuk az volt, hogy nyugatra szökve szerzetesi közösségben éljenek tovább és befejezzék tanulmányaikat.

Milyen események vezettek odáig, hogy az egyébként törvénytisztelő, jámbor szerzetesi életre vágyakozó fiatalok titokban, az állam törvényeit megszegve menekültek hazájukból? Hogyan zajlott a szökés szervezése az 1950. évi egyházellenes támadások árnyékában? Miként élték át a „kalandot” a fiatal szerzetesnövendékek? Beváltotta-e a hozzáfűzött reményeket a szökési akció? Mi lett a sorsa a határt átlépő cisztercieknek? Jelen tanulmányban ezekre a kérdésekre keresem a választ az állambiztonsági szervek dokumentumai, a bírósági iratok és néhány résztvevő utólagos visszaemlékezése segítségével.²

¹ Jelen tanulmányban a „ciszterci rend” a Ciszterci Rend Zirci Kongregációját jelenti majd. II. József idején teljesen tiltva volt a Szentszékkal való kapcsolattartás, így lett hazánkban egy-egy apátságból vagy tartományból „rend”, jóllehet ez csak egy része a tényleges rendnek. A Ciszterci Rend Zirci Kongregációját az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása következtében a magyar ciszterciek saját viszonyaiknak megfelelően 1923-ban XI. Pius pápa állította fel. Központja Zirc, feje a zirci apát (2000–2010 a zirci főapát). A Zirci Kongregáció konstitúcióját először 1941-ben hagyta jóvá a Szentszék.

² A szökés előkészítésére, magára szökésre és a következményeire vonatkozó forrásaink: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) Endrédy Vendel vallomása, a kihallgatások jegyzőkönyvei a vizsgálati dossziékban és Lékai Imre vizsgálati dossziéja. (ÁBTL 3. 1. 9. V–82897. Endrédy Vendel és társai, V–82897/1. Endrédy Vendel és társai, V–82897/2. Endrédy Vendel és társai, V–82897/3. Endrédy Vendel és társai és ÁBTL 3. 1. 9. V–51839. Lékai Imre.) A vonatkozó perek anyaga Budapest Főváros Levéltárában (a továbbiakban BFL) található. BFL XXV. 4. f. 001211/1951; 744/1990. Grósz József és társai és BFL XXV. 4. f. 00431/1951; 444/1990. Lékai Imre és társai.) Visszaemlékezések: Nagy Menyhért Mojzes visszaemlékezés: Szent István Városa c. folyóiratban jelent meg folytatásokban. NAGY Menyhért Mojzes O. Cist.: *Egy ciszterci pap „szökésének” története*. In: *Szent István Városa*. XII. (2003. március 30.) 3. sz. 6–8.; XII. (2003. július 27.) 7. sz. 10–11.; XII. (2003. augusztus 31.) 8. sz. 10–12.; Bán Zoltán Elizeus visszaemlékezése: BÁN Zoltán Elizeus O. Cist.: *Első külföldi utam*. Kézirat – jelzet nélkül. Zirc, Zirci Apátság Levéltára, é. n.; (a továbbiakban: BÁN é. n.); BÁN Zoltán Elizeus O. Cist.: *Az élet főiskoláján (Börtönmémoires 1950–1954)*. In: *Egri Fekete/Fehér* XV. évf. 2. (53.) sz. 2008. Veni Sancte. (a továbbiakban: BÁN 2008). Sem az eddig megjelent egyetlen Endrédy-életrajz, Örfi Mária: *Lángolj és világíts* című könyve (ÖRFI Mária: *Lángolj és világíts!* Budapest, Szent István Társulat, é. n.), sem Endrédy Vendel visszaemlékezése nem említi a növendékek szökését. (*Endrédy Vendel fogságának hiteles története*. Szerk.: ENDRÉDY F. Csanád OSB. Sopron, Hillebrand Nyomda Kft., 2002.) Ennek oka valószínűleg az lehet, hogy Endrédy apát

A Magyarországon a hatalmat fokozatosan magához ragadó baloldal, majd 1949-ben hatalomra került politikai rezsim egyik célja (és egyben egyik rendszerstabilizáló eszköze) az egyházak befolyásának és a vallásos világszemléletnek a megtörése volt. Már 1945-től számos intézkedést hoztak az egyházak politikai, gazdasági és társadalmi befolyásának megtörése érdekében. Ezek az intézkedések azonban nem egyszer törvénytelen és igen durva támadásokban testesültek meg.

A megszilárduló kommunista államhatalom (1948. június 12-től Magyar Dolgozók Pártja néven) 1948 őszi és téli négy magyarországi egyházzal írt alá megállapodást.³ A megállapodások biztosították az egyházaknak a viszonylagos működési szabadságot. Cserébe azonban teljes politikai alárendeltséget várt tőlük a hatalom. Az egyezmények célja és eredménye a vallásosság megtörése és az egyházak alárendelése a pártállami diktatúra érdekeinek.

A legnagyobb magyarországi vallásfelekezet, a katolikus egyház vezetőivel azonban csak 1950 nyarán sikerült tárgyalóasztalhoz ülni és kikényszeríteni az egyezményt. A tárgyalások megkezdését 1950 folyamán központilag irányított egyházellenes támadássorozat előzte meg,⁴ amelynek egyik legfontosabb részét a szerzetesrendek elleni intézkedések jelentették.⁵

A szerzetesrendek, a katolikus egyház szerves részeként, a kommunista hatalom szemében olyan zárt közösségeket jelentettek, amelyek földbirtokaik révén az elmúlt rendszerben a feudális nagybirtokos osztályhoz tartoztak. A fiatalokra gyakorolt jelentős befolyásuk pedig az új rezsim „veszedelmes” ellenfelévé tette a szerzetesi közösségeket.

1948. június 16-án elfogadták a XXXIII. számú törvényt, amely valamennyi egyházi iskola államosításával az egyházak közéleti jelenlétének felszámolásában igen jelentős lépésnek számított. Összesen 4597 iskolát államosítottak, amiből 3094 volt katolikus intézmény. Négy református, két evangélikus és egy izraelita iskola működhetett 1948 után, katolikus iskola nem volt egészen az 1950-es egyezmény megkötéséig – ekkor nyolc gimnáziumot kapott vissza négy szerzetesrend.

védni akarta a szökésben részt vevőket. Örfi Mária életrajza pedig azért hallgat az eseményről, mert az általa használt források, visszaemlékezések szintén nem számoltak be a szökésről, annak szervezéséről és részleteiről.

³ A református egyházzal és az unitáriusokkal 1948. október 7-én, az evangélikusokkal és az izraelitákkal pedig 1948. december 14-én írták alá az egyezményt.

⁴ A témáról részletesebben: GYÓNI Eszter: *Támadások a katolikus egyház ellen 1950-ben*. In: *Távlatok*. Szerk.: Szabó Ferenc. 83. (2009) 1. sz. 61–62., a teljes szöveg: http://w3.exnetnet.hu/~tavlatok/83/Gyoni_teljes.pdf (2011. február 16.)

⁵ 1950 nyarán két esemény történt, amelyek következtében a katolikus egyház képviselőit végül sikerült tárgyalóasztal mellé ültetni. Az egyik esemény a Katolikus Papok Országos Békebizottságának megalakulása volt. (Háttérben a kormány irányításával. Ennek célja az alsó papság és a katolikus egyházi vezetők szembeállítása volt.) A másik esemény, amelyről tanulmányunkban bővebben is szó lesz, a szerzetesek tömeges deportálása volt.

Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter annak érdekében, hogy a nyugati államok közvéleményét megnyugtassa, felkérte a volt egyházi iskolák tanárait, hogy az államosított intézményekben is folytassák a munkájukat. Az egyháziak, a püspöki kar határozata értelmében, nem vállalhatták az oktatást az állami kézbe került iskolákban. A püspöki kar arra hivatkozott, hogy a marxista-ateista nézetek oktatása összeegyeztethetetlen a keresztény tanítással. A közoktatásból ilyen módon kirekesztett tanerő a hatalom szemszögéből nézve haszontalanná vált az új társadalomban. Ezzel megeremtődött az indok a tanító szerzetesrendek felszámolására.

Ugyanez a logika érvényesült akkor is, amikor az állam „totális igényt jelentett be” a szociális problémák megoldására, illetve az egészségügyre. 1949–1950 folyamán a betegápoló rendeket is kiszorították a kórházakból, vagyis további szerzetesrendek váltak az állam szemében feleslegessé.

A szerzetesekről 1949 folyamán különböző csoportosítások szerint névjegyzékeket készítettek, megfigyelték őket, korlátozták a mozgásszabadságukat és zavarták munkájukat.⁶ Ezért 1950. január 21-én a rendfőnökök beadványt nyújtottak be a Magyar Katolikus Püspöki Karhoz, amelyben kérték a püspököket, hogy járjanak közben a magyar kormánynál a szerzeteseket ért sérelmek ügyében. Február 27-én Grósz József kalocsai érsek, a püspöki kar akkori elnöke⁷ levélben ismertette ezeket a sérelmeket Dobi István miniszterelnökkel és Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszterrel. Nem érkezett válasz a levelére.

Április 15-én a rendfőnökök, függetlenül a püspöki kartól, de annak tudtával, memorandumot intéztek a kormányhoz.⁸ A magyar demokráciára és az alkotmányban biztosított vallásszabadságra hivatkozva kérték, hogy fogadja a kormány a küldöttségüket. A kérelmet elutasították. A magyar kormánynak nem állt érdekében a szerzetesrendekkel való tárgyalás, zaklatásukkal kiszolgáltatott helyzetbe kívánták hozni a katolikus egyház vezetőit, nyomást akartak gyakorolni a püspöki karra a tárgyalások mielőbbi megkezdése érdekében.

A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1950. június 1-jén tartott ülésén megszületett a határozat a szerzetesrendek elleni határozott fellépésről. Az indok röviden a következő volt:

„A klerikális reakció tömegagitációjának legfontosabb szervezetei a különféle férfi és női szerzetesrendek. A nagyszámú férfi- és női szerzetesrendek vagy maguk

⁶ A férfi szerzetesek létszáma 1948-ban 2643 fő, a szerzetesnőké 9640 fő (a rendtartományon kívül élő magyar rendtagokkal együtt). BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Egyházak az újkor Magyarországon 1790–1992. Adattár*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1996. 197.; 200.

⁷ A Magyar Katolikus Püspöki Kar elnöke akkor a mindenkori esztergomi érsek volt. Mindszenty József bíboros, esztergomi érsek a kommunisták börtönének foglyaként akadályoztatva volt, ezért alapítását tekintve a második érsekség, a kalocsai érseki szék birtokosa, Grósz József töltötte be a püspöki kar elnöki tisztségét.

⁸ Másolat: Magyarországi Mindszenty Levéltár 207. dosszié; Idézi: KULICS Ágnes – TÖLGYESI Ágnes: *...Kövek főgnak kiáltani... Szerzetesvallomások (1988–1989)*. Budapest, Gondolat, 1991. 38–40.

mondtak le azokról a feladatokról, amelyeknek teljesítése volt állítólagos hivatásuk, vagy régi szerepük vált feleslegessé a szocializmust építő népi demokráciában, vagy reakciós célokra visszaélnék szerzetesi tevékenységükkel. A szerzetesrendek tagjai, mint reakciós hírverők, mint az imperialisták agitátorai járják az országot. A tanító szerzetesrendek tagjai, megtagadva a tanítást az állami iskolákban, mint lelkészek helyezkedtek el, aminek következtében a klerikális reakcióagitátor-apparátusa, a papok létszáma indokolatlanul megnőtt.⁹

A Központi Vezetőség határozata értelmében tehát folytatódott és fokozódott a szerzetesek elleni támadás. A koreai háború kitörése és a magyar–jugoszláv konfliktus következtében kialakult háborús hisztéria miatt a Jugoszláviával szomszédos déli határsávból és a nyugati határ mellől, Szentgotthárdról június 9-ről 10-re virradó hajnalon embertelen körülmények között deportálták az összes szerzetest és apácát. 320 szerzetest és mintegy 600 szerzetesnőt szállítottak el leponyvázott teherautókon ezen az éjszakán. Összesen fél órájuk volt, hogy összecsomagolják azt az ötakilós csomagot, amelyet engedélyeztek számukra.¹⁰ A kitelepítésre az utasítást – a 8310/1939. ME¹¹ számú rendelet alapján – Veres József belügyminisztériumi főosztályvezető adta ki.¹² A belügyminiszteri posztot ekkor Kádár János töltötte be.

Június 17-én a rendfőnökök ismét összeültek tanácskozni. Levelet intéztek a püspöki karhoz, amelyben kérték, hogy járjanak közbe az elhurcolt szerzetesekért.¹³ A beadványt azonban már nem tárgyalhatta a püspöki kar, mert a kitelepítések második hullámát, az előző akció „sikerén” felbuzdulva, elrendelte a kormány. Június 18-án újabb deportálásokra került sor.

Ezek az események már szinte biztossá tették azt, amit korábban is sejtettek az egyház és a szerzetesrendek vezetői: a szerzetességet valamilyen formában fel fogják számolni Magyarországon.¹⁴ Ebben a légkörben ültek le tárgyalni 1950. június 28-án a Magyar

⁹ *Az MDP Központi Vezetősége határozata a klerikális reakció elleni harcról.* In: BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Állam, egyház, vallásyakorlás Magyarországon, 1790–2005. II.* Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 2005. (a továbbiakban: BALOGH – GERGELY 2005) 934.

¹⁰ SÜLYÖK Ignác János O. Cist.: *Ciszterciék Kunszentmártonban.* In: *Ártér – Bajai Kulturális Szemle*, Szerk.: Gyulavári József. 3. (1992) 1. sz. 57–69.

¹¹ A 8310/1939. ME sz. rendelet 1. § b pontja alapján azokat a személyeket, akiknek bizonyos közegekben, vagy az ország bizonyos részén való tartózkodása aggályos a közrend vagy más állami érdek szempontjából, illetőségre való tekintet nélkül ki kell tiltani községükből vagy tartózkodási helyükről, és az ország más területén rendőrhatalósági felügyelet vagy őrizet alá kell helyezni.

¹² BÁNKUTI Gábor: *A szerzetesrendek feloszlása Magyarországon 1950-ben.* In: *Rubicon*, XVII. (2006) 4. sz. 51.

¹³ Másolat: Magyarországi Mindszenty Levéltár 207. dosszié.

¹⁴ A hazai eseményekkel párhuzamosan, illetve kicsit megelőzve azokat, a szovjet tömb többi kelet-európai országában is a magyarországi eljáráshoz hasonlóan támadták a katolikus egyházat, és annak szerves részeként a szerzeteseket. Ez szintén előrevetítette az itthoni szerzetesrendek sorsát.

Katolikus Püspöki Kar képviselői¹⁵ a Minisztertanács megbízottaival.¹⁶ Az egyházi vezetők célja az volt a tárgyalásokkal, hogy megvédjék a szerzeteseket és a szerzetesnőket a további erőszakos intézkedésektől, valamint, hogy az elhurcoltak helyzetét lehetőségeik szerint könnyebbé tegyék. A kormány képviselői az erő pozíciójából tárgyaltak és – arra hivatkozva, hogy amennyiben a szerzetesrendek a katolikus egyház szerves részei, ügyüket nem lehet elválasztani az egyházat érintő általános kérdésektől – általános megegyezés aláírását kényszerítették rá a püspöki kar képviselőire. Ilyen általános rendezés aláírására a kánonjog értelmében nem volt felhatalmazva a Magyar Katolikus Püspöki Kar, ez csak a Szentszék bevonásával, vagy beleegyezésével lett volna lehetséges.¹⁷

A tárgyalások utolsó, nyolcadik fordulóját augusztus 24-én tartották. Az egyezményt 1950. augusztus 30-án írták alá. Az egyezmény szövegében nem szerepelt a szerzetesrendek működési engedélyének megvonása. Ehhez a püspöki kar a kánonjog értelmében nem járulhatott hozzá.¹⁸

A katolikus egyház – az egyezmény szerint – elismerte és támogatásáról biztosította a Magyar Népköztársaság államrendjét és alkotmányát. Ígéretet tett arra, hogy azokat az egyházi személyeket, akik a Magyar Népköztársaság rendje és „építő munkája” ellen fellépnek, az egyház törvényei szerinti szankciókban részesíti. A katolikus egyház elítélt minden, a szocialista állam ellen irányuló szervezkedést és a hívők vallásos érzületének ilyen célokra való kihasználását. Felhívta a katolikus hívőket, hogy vegyenek részt a szocialista állam építő munkájában. A papságot pedig felszólította, hogy ne tanúsítson ellenállást a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalommal szemben, mert az, ahogyan az egyezményben megfogalmazták „mint önkéntes szövetkezés, az emberi szolidaritás

¹⁵ Grósz József, kalocsai érsek, Czapik Gyula, egri érsek, Hamvas Endre, csanádi püspök, Sík Sándor, a piarista rend tartományfőnöke, Schrotty Pál, ferences szerzetes, delegatus generalis, „általános rendfőnöki megbízott” és Sárközy Pál, pannonhalmi kormányzó apát. (A ferenceseknek két rendtartománya volt Magyarországon, – a budai központú kapisztránus rendtartomány és a pesti központú mariánus rendtartomány – Schrotty Pál, a kapisztránus rendtartomány főnöke képviselte mindkettőt a tárgyalásokon. Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát 1947-től az Amerikai Egyesült Államokban tartózkodott, ezért őt Sárközy Pál kormányzó apát helyettesítette.)

¹⁶ Rákosi Mátyás, a Minisztertanács elnökhelyettese, Darvas József, vallás- és közoktatásügyi miniszter, Bognár József, belkereskedelmi miniszter és Veres József, belügyminisztériumi küldött képviselte. A bizottság elnöke hivatalosan Darvas József volt, de a tárgyalások alatt gyakorlatilag Rákosi Mátyásé volt a vezető szerep. Az utolsó tárgyaláson Kádár János országgyűlési képviselő helyettesítette Rákosit.

¹⁷ A magyar kormány és a Vatikán között a diplomáciai kapcsolat akkor szakadt meg a II. világháborút követően, amikor a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vezetőjének, Vorosilov marsallnak a követelésére 1945. április 4-én kiutasították hazánkból Angelo Rotta, pápai nunciust. Rotta április 6-án elhagyta Magyarországot. Így az 1964-es részleges megállapodásig a magyar főpapok közvetett úton, más követségeken keresztül tudtak kapcsolatot tartani az Apostoli Szentszékkal.

¹⁸ Szerzetesrendet csak az alapító oszlathat fel, szentszéki alapítás esetében a római pápa, helyi alapítás esetében a helyi ordinárius.

erkölcsi elvén alapszik.¹⁹ Elítélte a háborút, minden háborús uszítást, az atomfegyver használatát, valamint azt a kormányt, amelyik először használta azt.

Az egyezmény második része tartalmazta az egyház jogait, vagyis a kormány ígéreteit a katolikus egyház felé. A vallásszabadságot – amit a főpapok kérése ellenére nem határoztak meg pontosan – és a katolikus egyház számára a működési szabadságot biztosította. Rögzítette az egyház állami támogatását: az állam 18 évre ígért támogatást az egyháznak, három-, illetve ötévente arányosan csökkenő mértékben.²⁰

Az egyezmény II. részének 2. pontja engedélyezte nyolc katolikus egyházi iskola működését és ezek fenntartásához megfelelő számú szerzetes és apáca működését. Az iskolák visszavételének részleteiről külön megegyezést írt alá 1950. szeptember 7-én Sík Sándor piarista rendfőnök és Jóboru Magda államtitkár.²¹

Végül az 1950-es egyezmény keretein belül határozat született egy, a két fél megbízottaiból kialakított paritásos bizottság felállításáról, amelynek a megállapodás gyakorlati végrehajtása volt a feladata.²² Ez a bizottság intézte a szerzetesrendek működési engedélyének megvonását.²³ Erről a magyar kormány szeptember 1-jén levelet intézett a Magyar Katolikus Püspöki Karhoz. Ezt követően az Elnöki Tanács 1950. évi 34. számú törvényerejű rendelete a szerzetesrendek működési engedélyének megvonásáról szeptember 7-én jelent meg a Magyar Közlönyben.²⁴

¹⁹ BALOGH – GERGELY 2005. 945.

²⁰ Az 1948-ban egyezményt kötő egyházak számára 20 évre biztosította az állami támogatást, mivel a katolikusok két évvel később írták alá az egyezményt, így számukra csak 18 évre ígérte az elemi szükségletek fedezését a kormány.

²¹ A bencés rend Pannonhalmán és a győri Czuczor Gergely gimnáziumban folytathatta a tanítást, a piaristák Budapesten és Kecskeméten kezdték meg újra az oktatást szeptemberben, a ferences rend Szentendrén és Esztergomban, a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek pedig a budapesti Rozgonyi Piroska Gimnáziumban és a debreceni Svetits Intézet gimnáziumi részében kezdték meg 1950-ben tanévet. Az iskolákkal együtt hat kollégiumot kaptak meg a gimnáziumok: Pannonhalmán, Győrött, Esztergomban, Kecskeméten, Budapesten a Knézits utcában és Debrecenben. Létszámukat és munkájuk feltételeit a vallás- és közoktatásügyi minisztérium (VKM) és a katolikus egyház képviselő rögzítették a megegyezés keretében. Ez a megállapodás szorosan kapcsolódik a szerzetesrendek működési engedélyének megvonásához.

²² A Paritásos Bizottság jegyzőkönyveit közli: GERGELY Jenő: *A szerzetesrendek 1950. őszi felszámolásának dokumentumai*. In: *Levéltári Szemle*, 41. (1991) 2. sz. 50–72.

²³ Az 1951.évi I. törvény értelmében létrejött az Állami Egyházügyi Hivatal, amely átvette a paritásos bizottság feladatait is.

²⁴ Három hónapot kaptak a rendek a kiköltözésre, tehát szeptember 7. és december 5. között a szerzetesházakat ki kellett üríteni, és át kellett adni a kormánynak. 2300 szerzetesnek és 8000 szerzetesnővének kellett elhagynia a szerzetesi közösségeket. *Magyar Katolikus Almanach. II. A magyar katolikus egyház élete 1945–1985*. Szerk.: Turányi László. Budapest, Szent István Társulat, 1988. (a továbbiakban: *Magyar Katolikus Almanach II.* 1988.) 158.

A ciszterci rend nem kapott vissza iskolát 1950-ben,²⁵ ezért számukra a korlátozott működést sem engedélyezte az állam. Ennek a döntésnek részben a ciszterci rendnek a két világháború közti időszakban az ifjúság nevelése terén vállalt aktív szerepe és kiterjedt kapcsolatrendszere,²⁶ részben pedig személyes ellentét volt az oka.

Rákosi Mátyás Mindszenty bíboros mellett az egyik „legreakciósabb” főpapnak tartotta a zirci apátot, Endrédy Vendelt,²⁷ akit „Mindszenty rossz szellemeként” emlegetett. Az 1950-es egyezményt megelőző tárgyalássorozaton (amelyen Endrédy nem vett részt) Rákosi világossá tette, hogy számára az egyik szerzetesrend olyan, mint a másik, mégsem engedheti, hogy éppen az a rend, amelyet egy olyan ember vezet, mint Endrédy Vendel, tovább működhessen:

„A ciszterciek rendfőnöke, Endrédy 1945 nyarán azt kérte, azonnal adjuk vissza az erdeiket és 4000 hold szántót, mert ők mangalicatenyésztők és ők megegyeztek a jobbágyaikkal, hozott egy listát erről. Később Mindszenty rossz szelleme volt. Ő volt az utolsó időkg a legaktívabb békeellenes. 70 rend közül az ő rendjét, melyet egy ilyen ember vezet, nem tudom támogatni.”²⁸

A Püspöki Kar képviselői, és Endrédy Vendel is elfogadták volna, hogy amennyiben az ő személyén múlik a nagy hírű ciszterci iskolák ügye, akkor a szükséges intézkedéseket megteszik és Endrédy távozik a zirci apátság éléről.²⁹ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban azonban ezt a megoldást sem fogadták el.³⁰ Kádár János, az utolsó, nyolcadik tárgyalási napon meg nem nevezett politikai okokra hivatkozva utasította vissza a ciszterci rend további működését. Kijelentette, hogy Endrédy és még néhányan olyan utakra vitték a rendet, hogy – ahogy Kádár János fogalmazott – ha dönteniük kell a ferencesek

²⁵ A szerzetes-papi tanítórendek közül a premontreiek sem kaptak vissza gimnáziumot 1950-ben. Nekik három gimnáziumuk volt 1948-ig, Keszthelyen, Szombathelyen és Gödöllőn. A cisztercieknek öt gimnáziumuk volt 1948-ig: Egerben, Székesfehérvárott, Pécsen, Baján és Budán.

²⁶ Az első világháború előtt már öt gimnáziumban (Békefi Remig akkori zirci apát 1912-ben alapította meg az ötödik magyarországi ciszterci gimnáziumot, a Budai Ciszterci Szent Imre Gimnáziumot) folytattak színvonalas oktató-nevelő tevékenységet, ciszterci vezetésű volt az egyik legelittebb ifjúsági szervezet, a Foederatio Americana, illetve részt vettek a cserkész mozgalomban is.

²⁷ A zirci, pilisi, pásztoi és szentgotthárdi egyesített ciszterci apátságok apátja és a Ciszterci Rend Zirci Kongregációjának elnök-apátja 1939–1981-ig. A rendek működési engedélyének megvonása után, 1950. október 29-én letartóztatták. 1951-ben a Grösz-per hatodrendű vádlottjaként koholt vádak alapján 14 év börtönbüntetésre ítélték. 1956-ban a forradalom idején szabadult, majd 1957 elején újra letartóztatták. Néhány hónap múlva amnesztiával bocsátották szabadon. 1981-ben bekövetkezett haláláig Pannonhalmán élt.

²⁸ GERGELY Jenő: *Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon*. Budapest, Vigilia Kiadó, 1990. (a továbbiakban: GERGELY 1990.) 239.

²⁹ ÁBTL 3.1.9. V–82897/2. Endrédy Vendel és társai. 22., 53.; V–82897/3. Endrédy Vendel és társai. 65.; V–51839. Lékai Imre. 61.

³⁰ GERGELY 1990. 279.

és a ciszterciek között, akkor inkább a ferenceseket választják.³¹ A ferenceseknek egyébként Schrotty Pál személyében megfelelő érdekképviselőjük volt az állam és egyház közti tárgyalássorozaton, míg – ahogy már említettem – a zirci apát nem volt tagja az egyházi tárgyalóbizottságnak. A tárgyalások idején, azokkal párhuzamosan folyamatosan üléseztek a szerzetesrendek vezetői. Ezeken az összejöveteleken már kapott olyan információt Endrédy Vendel, hogy rendje működését a kormány nem fogja engedélyezni.³²

Szorult helyzetükben – más rendek előjáróihoz hasonlóan – a ciszterci rend vezetői is megpróbáltak gondoskodni növendékeik elhelyezéséről, még a szerzetesrendek működési engedélyének megvonásáról szóló rendelet megjelenése előtt. Ennek egyik módja volt, hogy a püspöki szemináriumokba kérték a felvételüket a rendi növendékek, mintha a világból szeretnének felvételt nyerni az illető egyházmegye szolgálatára. Endrédy Vendel zirci apát tárgyalt több főpappal (Grósz József kalocsai érsekkel, Czapik Gyula egri érsekkel és Shvoy Lajos székesfehérvári püspökkel), hogy vegyék fel egyházmegyéjükbe a rend növendékeit.³³

A másik mód a rendi növendékek külföldre szöktetése volt. Endrédy apát, már 1948 decemberében, római útja alkalmával tárgyalt a rend generális apátjával, illetve ciszterci apátságok vezetőivel a rend tagjainak elhelyezéséről abban az esetben, ha Magyarországon nem folytathatják működésüket. A római Santa Croce apátság vállalta, hogy akár az összes magyarországi rendtagot befogadja.³⁴ (1950 júniusában 191 örökfogadalmas tagja volt a Zirci Kongregációnak, közülük 19 külföldön tartózkodott³⁵ és a novíciusok nélkül 35 időleges fogadalmas növendéke volt a ciszterci rendnek.³⁶) Ez ekkor még csak biztonsági intézkedés volt, 1950 nyarán azonban már konkrét lépéseket kellett tenni.

Ezek következtében a ciszterci növendékek közül néhányan szeptember elején titokban elhagyták az országot. A szervezés titokban zajlott, Endrédy apát kívánsága szerint, néhány rendtag bevonásával.

A szökési terv két Rómából érkező levél hatására született meg. Mindegyik levelet Fűz Balázs küldte illegális úton (az olasz követségén keresztül, Rodolfo Mosca³⁷ segítségével) Endrédy Vendelnek. Fűz Balázs 1947-ben hagyta el Magyarországot, tanulmányait Rómában folytatta és a ciszterci rend procurátorának titkára lett.

³¹ GERGELY 1990. 281.

³² ÁBTL 3.1.9. V–82897/3. Endrédy Vendel és társai. 73–86.; V–82897/2. Endrédy Vendel és társai. 41–42.

³³ ÁBTL 3.1.9. V–82897/3. Endrédy Vendel és társai. 42., 46–47.; V–82897. Endrédy Vendel és társai. 29.; V–82897/2. Endrédy Vendel és társai. 22.

³⁴ ÁBTL 3.1.9. V–82897/3. Endrédy Vendel és társai. 57.

³⁵ A témát Szkaliczki Örs O. Cist. kutatja.

³⁶ *Magyar Katolikus Almanach II.* 1988. 167.

³⁷ Rodolfo Mosca: (1905–1978) olasz történész, a Budapesti Tudományegyetem Olasz Civilizáció Tanszékének vezetője, kultúrattasé. 1951-ben kémkedés vádjá miatt kiutasították Magyarországról.

Az említett levelek közül az elsőben latinul és kódolva beszámolt arról, hogy néhányan a premontriek közül (valószínűleg 7-en) Csornánál illegális úton átlépték a határt, és később sikeresen megérkeztek Rómába.

A levél tartalmát Endrédy Vendel kézzel írt vallomásában idézte az ÁVH börtönében: „Más rendek illegális úton nyugatra távozott tagjairól pozitív, hiteles forrásból, első forrásból semmit sem tudok. A legutóbbi ilyen természetű értesülésem az volt, hogy valamikor a nyár derekán (1950) Fűz Balázs rendtársam Rómából (vagy Innsbruckból) azt írta, Wiltenben találkozott »Hubert tata« hat (vagy hét) unokájával, köztük Lászlóval is.³⁸ – Hubert tata biztosan Noots Hubert-et jelenti, a premontrei rend generális apátját. László pedig egy fiatal csornai premontrei, aki teológia tanár vagy (és) novícius mester volt. Velük az aratás utáni időben még találkoztam.”³⁹

Fűz Balázs másik levele 1950 augusztusában érkezett, ebben a rend generális apátjának óhaját tolmácsolta. E szerint az egyik rendtagnak, Lékai Ányosnak (polgári nevén: Lékai Imre) akár útlevéllel, akár illegális úton, Rómába kell mennie.⁴⁰

Lékai Ányos a borsodpusztai szigorított ciszterci monostornak volt helyettes házfőnöke. Ezt a monostort Halász Pius 1945-ben alapította hat társával, a monasztikus gyökerekhez való visszatérés jegyében. A Szentszék 1946. november 15-én adta meg a működési engedélyt az új alapítás számára. A rendház közvetlenül a generális apát joghatósága alá tartozott, házfőnöke (perjel) az alapító Halász Pius volt, helyettese Lékai Ányos. A monostor két vezetője között ellentét alakult ki a rendház szabályainak bizonyos kérdéseiben.⁴¹ Lékait a konfliktus rendezése érdekében rendelték Rómába. Innen valószínűleg Spanyolországba kellett volna mennie.⁴²

Endrédy Vendel az említett (második) levél vonatkozó részét elküldte Lékainak, amit Forgó Mike ciszterci szerzetes, magyarpolányi káplán 1950. augusztus 14-én kézbesített. Szóban közölte Lékaiával, hogy a levelet elolvasás után el kell égetni.⁴³

³⁸ Keresztesy Parker László két társával 1950. július 7-éről 8-ra virradó hajnalon szökött át Ausztriába és Bécs érintésével a wilteni apátságba (Innsbruck) mentek. Július 11-én éjszaka még négy premontrei szerzetes indult útnak – szökésüket Keresztesy Parker László készítette elő. Bécsből vonattal érkeztek Wiltenbe július 18-án, itt Triendl wilteni apát és Keresztesy Parker várták őket. Még az érkezés napján telegramot küldtek Rómába, a Generalitiára, Hubertus Noots generális apátnak. Noots a következő napon – azaz július 19-én – vonattal Wiltenbe utazott, fehér reverdának való gyapjúszövetet, sötétkék öltönynek való anyagot és készpénzt vitt magával a menekült magyar rendtagoknak. (STACK Gabriel: *A History of St. Michel's* (Doctorate Dissertation, Pepperdine University), 1997. 24–27.; 30.) – Szuromi Szabolcs Anzelm O. Praem. közlése alapján. (A premonteriek szökését ugyanaz a „Hanság-őr”, Varga Ernő vezette, aki a ciszterci kispapok szökését is. ÁBTL 3.1.9. V–51839. Lékai Imre. 71.)

³⁹ ÁBTL 3.1.9. V–82897/1. Endrédy Vendel és társai. 98.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.9. V–82897. Endrédy Vendel és társai. 38.

⁴¹ Zakar Ferenc Polikárp szóbeli közlése alapján. (2010. augusztus 23-án)

⁴² ÁBTL 3.1.9. V–82897. Endrédy Vendel és társai. 19.

⁴³ ÁBTL 3.1.9. V–82897. Endrédy Vendel és társai. 19.

Lékai Ányos augusztus 21-én Zircre érkezett, másnap tárgyalta apátjával, aki ekkor közölte vele, hogy Kis-Horváth Paszkál (polgári nevén Kis-Horváth Mihály) már a nyugati határvidéken tartózkodik és keresi a lehetőséget az illegális határátlépés megszervezéséhez. Beszéltek arról, hogy a növendékek egy csoportjával együtt hagyná el az országot Lékai.⁴⁴

Kis-Horváth Paszkál Endrédy távoli rokona volt, Petőházáról származott, így ismerős volt a nyugati határ mentén. Kis-Horváth két győri teológus hallgatóval, Horváth Gézával és Szalay Rudolfal vette fel a kapcsolatot. Rajtuk keresztül jutott el Lékai egy „Ernő” nevű embercsempészhez – bizonyos Varga Ernőhöz –,⁴⁵ akit ekkor már köröztek. Ő személyenként 1000 forintért vállalta az akciót. Kis-Horváth beszámolt a lehetőségekről Endrédynek.⁴⁶ A zirci apátot elsősorban az aggasztotta, hogy biztonságos-e, ha valamennyi növendék egy csoportban hagyja el az országot. Ekkor ugyanis már 15-20 fő disszidáltatását tervezte az apát.

Kis-Horváth Paszkál, miután Endrédyvel beszélt, felkereste Lékai Ányost a bakonyboldogasszonyi női ciszterci monostorban,⁴⁷ ahol Lékai augusztus 22-től tartózkodott. Itt egyeztettek a terv részleteit.

Szintén a két római levél információinak tükrében beszélt Endrédy apát Monostori Bánkkal, a zirci teológusok prefektusával.⁴⁸ Monostori már korábban is gondolt disszidálásra és prefektusként közeli kapcsolatban volt a rend növendékeivel, személye ezért alkalmas volt arra, hogy megszervezze a disszidáló növendékek csoportját. Endrédy részéről ekkor hangzott el, hogy megadja az engedélyt bármelyik ciszterci teológusnak, vagy bármely rendtársának arra, hogy külföldre távozzon.

Arra vonatkozóan, hogy a teológusok, hogyan értesültek a lehetőségről, nem sok forrásunk van – néhány visszaemlékezés szerint Monostori Bánktól, illetve teológus társaktól kaptak információkat.⁴⁹

⁴⁴ ÁBTL 3.1.9. V-82897. Endrédy Vendel és társai. 19.

⁴⁵ A fent említett Szalay Rudolf és Varga Ernő bősárkányi illetőségűek voltak, Horváth Géza pedig szárföldi.

⁴⁶ ÁBTL 3.1.9. V-82897. Endrédy Vendel és társai. 17–18.

⁴⁷ Az apáti tanács elhatározása alapján Endrédy Vendel 1945. március 8-án megadta az engedélyt a Regina Mundi létrehozására, amely a rend 300 éve megszűnt női ágát keltette életre. Mindszenty József esztergomi érsek 1945. szeptember 29-én adta meg a szükséges engedélyeket a szerzetesi élet megkezdéséhez. (Az említett időpontban Mindszenty kinevezése már megtörtént /nominatio/ 1945. augusztus 16-án/, de a beiktatás még nem /installatio/ október 2-án/. A székfoglalásra /intronisatio/ október 7-én került sor.) A Regina Mundi tagjai a Bakonyban telepedtek le. Romos istállóból kialakított monostorukat Bakonyboldogasszonynak nevezték. Vezetőjük Naszály Emil O. Cist. volt. A nővérek a megyés püspök joghatósága alá tartoztak. Az Apostoli Szentsek 1965-ben inkorporálta a Ciszterci Rendbe a Regina Munit.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. V-82897. Endrédy Vendel és társai. 17., 20., 29–30.

⁴⁹ Például: ÁBTL 3.1.9. V-51839. Lékai Imre. 35.; 44.; 53.

A növendékek nem tudták, hogy az előjárók tudnak-e a tervről, sőt indulásig azt sem tudták, kikkel együtt hagyják el majd hazájukat. Feltételezték, hogy az előjárók tudnak az akcióról, és azt gondolták, talán kívánják is, hogy igent mondjanak a felkínált lehetőségre. Beszélni velük, tanácsot kérni tőlük azonban nem mertek. (Ennek az volt az oka, hogy ha esetleg felelősségre vonják őket, hazugság nélkül állíthassák: nem, nem tudtak a szökésről.)⁵⁰

Súlyos döntés előtt álltak a fiatal növendékek. Maradjanak-e hazájukban, családjuk közelében? Engedjenek ambíciójuknak, hogy Rómában tanuljanak, és világot lássanak? Isten akaratát lássák-e a kínáló, kockázatos vállalkozásban vagy ördögi csábítást? Az adott helyzetben az a helyes, ha a fennálló államrend törvényeivel szembeszegülnek, vagy jámboran viseljük az itthon politikai események következményeit? Vajon az esetleg nyugodtabb és kényelmesebb élet vonzó számukra a szökés lehetőségében, vagy Krisztus hívó szavát követik?⁵¹ Arra vonatkozóan, hogy végül hányan határozták el, hogy vállalják hazájuk elhagyását, annak minden esetleges következményével, nincsenek pontos adataink. A határt összesen huszonegyen lépték át, Bán Elizeus visszaemlékezése azonban beszámol arról, hogy további növendékek is voltak velük, akik Bősárkánynál rossz irányba indultak és így lemaradtak az akcióról. Nevüket nem említi egyik visszaemlékezés vagy vallomás sem (Bán egy Vazul⁵² nevű testvéréről beszél).⁵³ A csempészséért kifizetett összegként mindenhol egyhangúan 21.000 forintot említene (fejenként 1.000 tehát 21 disszidenst) jelent. Hagyó-Kovács Gyula a rend vagyonának kezelője, volt előszállási jószágkormányzó, a Grósz-perben vádlottként tett vallomásában 25 főt említ, ő azonban hangsúlyozta, hogy nem tudott a szökés szervezéséről, csak az ÁVH-n értesült róla utólag.⁵⁴

Felmerülhet a kérdés, hogy miért egy nagy csoportban, és miért nem kisebb csoportokban indultak útnak a szerzetesek. A szökés ilyen formában történő lebonyolításához az embercsempész, Varga Ernő ragaszkodott, mert így kívánta csökkenteni az elfogás esélyét. Lékai Imre Ányos próbálkozott külön akcióval, a csoporttól függetlenül is, de Varga Ernő számára nem érte meg kockáztatni.⁵⁵

A másik kérdés, amely felmerülhet, és amelyet az ÁVH-n is többször feltettek a fogoly apátnak, hogy ő miért nem csatlakozott a disszidálók csoportjához. Ennek egyik magyarázata a források szerint, hogy az apát szeretett volna Magyarországon maradni, amíg a

⁵⁰ BÁN é. n. 1.; BÁN 2008. 12.

⁵¹ BÁN é. n. 1.; BÁN 2008. 12.; NAGY Menyhért Mojzes O. Cist. *Egy ciszterci pap „szökésének” története*. In: *Szent István Városa – Az Egyházmegyei Művelődési Központ és Székesfehérvár Katolikus Egyházközségeinek Lapja*, XII. (2003. március 30.) 3. sz. 6–7.

⁵² Keszthelyi Miklós Vazul O.Cist., nyugalmazott zirci plébános – Zakar Ferenc Polikárp zirci főapát szóbeli közlése alapján. (2010. augusztus 23-án)

⁵³ BÁN é. n. 2.; BÁN 2008. 12.

⁵⁴ *A Grósz-per*. Szerk.: Balogh Margit – Szabó Csaba. Kossuth Kiadó, Budapest, 2002. 161.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V–51839. Lékai Imre. 24.

szerzetesek kiköltözésének határideje lejár, hogy segíthesse a rendtagok elhelyezkedését, az illegális élet megszervezését.⁵⁶ A másik ok az a meggyőződése volt, hogy a szerzetesi engedelmesség jegyében meg kell várnia a római rendi központ engedélyét. Ezt kérte levélben is, illetve Monostori Bánkkal, Lékai Ányossal és Kis-Horváth Paszkállal üzent Rómába, hogy várja az engedélyt Magyarország elhagyására. Őrizetbe vételéig nem érkezett válasz Rómából.⁵⁷

1950. szeptember 5-ről 6-ra virradó hajnalon, a szerzetesrendek működési engedélyének megvonásáról szóló rendelet megjelenése előtt, tizenkilenc fiatal ciszterci szerzetes (Kis-Horváth Mihály Paszkál, Bárd Imre Norbert, Katona Farkas Ferenc, Kimecz János Alajos, Nagy Menyhért Mojzes, Chladek István Menyhért, Balázs László Dávid, Zakar Ferenc Polikárp, Szeitz Richárd Fülöp, Bán Zoltán Elizeus, Hegedűs József Albin, Biczó Ferenc Emmerám, Haraszi Béla Xavér, Petkó Tamás Tarján, Maróti Béla Árkád, Szírotny Károly Bertold, Csányi Dániel Apor, Tölgyesi Sándor Alpár, Geröly István Harding)⁵⁸ és két ciszterci atya (Monostori Pál Bánk és Lékai Imre Ányos), illegális úton, két fegyveres vezető segítségével átlépte a magyar-osztrák határt. Bán Elizeus így emlékezett a határátlépésre:

„A vállalkozás tehát sikerült, hátunk mögött fekete erdősáv jelentette édes hazánkat. Ki tudja, mikor látjuk egyszer viszont...?”

A ruhánk csuromvíz volt és iszaptól szennyezett,⁵⁹ hiszen csak kevesen rendelkeztek olyan hidegvérrel, hogy levetköztek volna az átkeléshez /pl. Fülöp testvér/. Ezért a kis társaság úgy határozott, hogy átmelegedés és erőgyűjtés céljából belefúrjuk magunkat a szénaboglyákba, és alszunk egy keveset. Amint kezdett világosodni, rendbehoztuk magunkat. 21-en voltunk: 2 atya: Bánk és Ányos, és 19 testvér: Paszkál, Farkas, Norbert, Alajos, Mózes, Tarján, Dávid, Emilián⁶⁰, Bertold, Fülöp, Polikárp, Emmerám, Xavér, Albin, Árkád, Apor, Harding, Elizeus és Menyhért.”⁶¹

A határátlépés után vegyes érzések kavargtak a csoport tagjainak lelkében:

„Persze nem mindenki osztozott naiv érzelmeimben; egyesekben most jelentek meg a félelem jelei. Míg én táncolni tudtam volna örömben, mert szabadok voltunk, mások, ők, talán realisabban gondolkoztak, remegtek a félelemtől: nem tudták elképzelni,

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V–82897/3. Endrédy Vendel és társai. 43–54.; 65., Endrédy Vendel ki nem adott körlevele, latin eredeti magyar fordítása: ÁBTL 3.1.9. V–82897/1. Endrédy Vendel és társai. 41–46. (A körlevél kiadását 1950. novemberre tervezte a zirci apát.)

⁵⁷ ÁBTL 3.1.9 V–82897. Endrédy Vendel és társai. 39.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.9. V–51839. Lékai Imre. 3–4.; 34. Lékai Imre vizsgálati dossziéja egy helyen még egy személyt említ a csoport tagjaként, Rup György Romoldot. (ÁBTL 3.1.9. V–51839. Lékai Imre. 84.) Arra vonatkozóan, hogy ő valóban a disszidáló ciszterciek csoportjával hagyta el az országot sem a vizsgálati dossziékban, sem a visszaemlékezésekben nem található több utalás.

⁵⁹ Át kellett kelniük a határt képző, kb. 3 méter széles Hanság-csatorna nyakig érő vizén.

⁶⁰ Emilián helyett a vizsgálati dossziékban Tölgyesi Sándor Alpár, Bán Elizeus 2008-as visszaemlékezésében pedig Alpár neve szerepel.

⁶¹ BÁN é. n. 2–3.; BÁN 2008. 13.

hogy innen hova vezet utunk? Természetesen mindenki holt fáradt volt, éhes, szomjas és rongyos. Még a gondolkodás is nehezünkre esett.

Valóban, ilyen állapotban hova mehetünk? Bécsbe? Rómába? Párizsba? Az ideális megoldás? Óvatosság lett volna. De óvatosnak lenni, hol? Miért? Az orosz zóna miatt? Az osztrák rendőrség miatt? Ezekről a lehetséges veszélyekről soha nem hallottunk, senki sem tudott róluk. Mi már »Nyugaton« éreztük magunkat! S ha diadalívet nem is vártunk, szerettünk volna megpihenni, reggelizni (egy csésze meleg tejről, teáról, kávéról álmodozott mindenki), megmosakodni!⁶²

Maga a „szökés”, tehát Magyarország elhagyása sikeres volt, de nem mindenki jutott el Rómába. A határ átlépése után Monostori Bánk két részre osztotta a csoportot. Tizenhárman vonattal folytatták útjukat, nyolcan busszal utaztak Bécs felé. Őket még a busz indulása előtt, osztrák csendőrök igazoltatták, és őrizetbe vették. Ötheti fogság után átadták a nyolc szerzetest a szovjet parancsnokságnak. Ekkor még élt bennük a remény, hogy talán szabadon engedik őket. Reményük alaptalan volt. Az orosz állambiztonsági szerv (GPU)⁶³ 1950. október 10-én az elfogott kispapokat kiszolgáltatta a magyar kollégáknak. Kismartonból szovjet katonai teherautó vitte őket Sopronba, majd Budapestre érkezett értük egy rabszállító autó. Vizsgálati fogságuk 1950. október 11-től 1951. július 13-ig tartott. Tárgyalásukra a nyilvánosság teljes kizárásával került sor a Budapesti Megyei Bíróságon 1951. július 13-án, a Grósz-per egyik mellékpereként.⁶⁴ Ügyészük Alapy Gyula, bírójuk pedig az az Olti Vilmos volt, aki a Mindszenty- és a Grósz-perben is ítélt. Bán Zoltán Elizeust, Katona Ferenc Farkast, Biczó Ferenc Emmerámot, Petkó Tamás Tarjánt, Hegedűs József Albint és Haraszi Béla Xavért fejenként 4 év szabadságvesztésre ítélték tiltott határátlépésért. Lékai Imre Ányost 7 évre ítélték tiltott határátlépésért, szökés szervezésért és kémkedésért, Kis-Horváth Mihály Paszkált 4,5 évre ítélték tiltott határátlépésért és szökés szervezéséért,⁶⁵ emellett főperben apátja ellen kellett vallania. Ítélethirdetés után a Gyűjtőfogházba vitték őket, innen egy év után Vácra. 1953-ban legtöbbjük Tatabányára került. Szabadulásuk utáni sorsukat Bán Elizeus így tartotta számon 1998-ban:

Lékai Ányos 1956 után külföldre ment, 1997-ben meghalt. Kis-Horváth Paszkál külföldre távozott, dallasi monostorban él. Biczó Ferenc Emmerám 1954-ben szabadult, Pécssett bányász lett, 1956 után újra börtönbe került, később megnősült, a nyolcvanas években halt meg Budapesten. Katona Farkas győri egyházmegyei pap lett, Hidegségen plébános, a ciszterci rendből nem lépett ki. Petkó Tamás Tarján, szabadulása után győri

⁶² NAGY Menyhért Mojzes O. Cist.: *Egy ciszterci pap „szökésének” története*. In: *Szent István Városa – Az Egyházmegyei Művelődési Központ és Székesfehérvár Katolikus Egyházközségeinek Lapja*, XII. (2003. július 27.) 7. sz. 11.

⁶³ Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyie

⁶⁴ BFL XXV. 4. f. 00431/1951; 444/1990. Lékai Imre és társai.

⁶⁵ HETÉNYI Varga Károly: *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I.* Pécs, Pro Domo, 1999. (a továbbiakban: HETÉNYI VARGA 1999.) 287.; BFL XXV. 4. f. 00431/1951. Lékai Imre és társai. 81–99.

szeminarista lett, kirúgták, világi pályán dolgozott, megnősült, sclerosis multiplex következtében sok szenvedés után Pécsen halt meg. (Fia egy ideig harkányi plébános volt, de már más beosztásban végzi lelkipásztori munkáját.) Haraszi Béla Xavér, Veszprémben telepedett le családjával. Hegedűs József Albin megnősült (sclerosis multiplexben meghalt a nyolcvanas években. Betegségét felfázásnak tulajdonította az ÁVH-s időszakból).⁶⁶

A 2008-ban publikált visszaemlékezés már egy bővebb névsort ad:

- „[Monostori] Bánk New Yorkban doktorált, Springbankból Dallas alapítói közt, egyetemi tanár lett;
- [Lékai] Ányos 7 évre ítélve 1956-ban szabadult, Pobletbe, majd Dallasba ment, laicizálva megnősült, megözvegyülve újra nősült, lerokkant, Angliában meghalt;
- [Kis-Horváth] Paszkál 4 és félévre ítélve '56-ban szabadult, Dallasban lett házgondnok;
- [Katona] Farkas 4 év után szabadult, Győri egyházmegyésként Hidegségen plébános, rendtag;
- [Bárd] Norbert Rómában tanult, Springbank-ból egyetemre küldve kilépett;
- [Kimecz] Alajos Róma, Springbank, Dallasban
- [Nagy] Mózse Róma, Springbank, Quebec-ben doktorál, Dallas-ban tanít, Szfvár, Dallas, [Székesfehérváron halt meg]⁶⁷;
- [Petkó] Tarján 4 év után szabadult, pécsi egyházmegyei kispap, megnősül, szentül meghal;
- [Balázs] Dávid Rómában doktorál, Dallasban egyetemi tanár, beteg, de még tanít;
- [Szirotny] Bertold Róma, Springbank-ból egyetemre, megnősül, nagyon korán meghal;
- [Tölgyesi] Alpár Rómában kitétték, USA-ba ment;
- [Szeitz] Fülöp Róma, Springbank, Dallas, megnősült, egyetemi tanár művészetből;
- [Zakar] Polikárp Rómában 2 doktorátus, professzor, generális apát, zirci apát, rengeteg műtét;
- [Biczó] Emmerám 4 év után szabad, '56-ban újra börtön, megnősül, aktív katolikus, meghal;
- [Haraszi] Xavér 4 év után szabad, megnősül, aktív katolikus;
- [Hegedűs] Albin 4 év után szabad, megnősül, hosszú betegség után meghal;
- [Maróti] Árkád Róma, Springbank házgondnok, világi pap, felmentéssel megnősül, aktív katolikus;
- [Csányi] Apor Rómában doktorál, Dallasban tanít, megnősül;
- [Geröly] Harding Róma, megnősül, pszichológus;

⁶⁶ HETÉNYI VARGA 1999. 186.

⁶⁷ Bán Zoltán Elizeus O. Cist. kiegészítése.

[Bán] Elizeus 4 év után szabadul, pécsi egyh[áz]m[egyés] pap, '89-től novícius-
mester, [zirici perjel]⁶⁸;
[Chladek] Menyhért Róma, Dallasban tanít.⁶⁹

Azok a ciszterciak, akik vonattal indultak Bécsbe, kalandos úton ugyan, de 1950. szeptember 6-án, a délutáni órákban megérkeztek a bécsi Pázmáneumba. Azt remélték, hogy egy ideig itt maradhatnak és bevárhatják nyolc hátramaradt társukat. Azonban még az este folyamán értesültek, hogy hiába várnak, a többieket elfogták. Másnap korán reggel tizenhároman indultak útnak. Bécsújhelyről az orosz–angol zóna határán kellett átszökniük.

„1950. szeptember 7-én fél tizenegy előtt három perccel átléptük az utolsó veszélyes határt, s végre szabad földre léptünk. Táncolni, énekelni tudtam volna örömben, hogy kijutottam a »pokolból«.”⁷⁰ – emlékszik vissza Nagy Menyhért Mojzes.

Az olasz határon Fűz Balázs várta az érkezésüket.

Ennek a tizenhárom szerzetesnek a további életét igen nehéz nyomon követni, mert római tanulmányaik után szétszóródtak a világban. Jelen tanulmány nem is vállalkozik erre. A téma további kutatásokat igényel.

Befejezésként azonban néhányuk későbbi működését kiemelem, mert nekik fontos szerepük volt abban, hogy 1989 után újra megindulhatott a ciszterci élet Magyarországon.

Nagy Mojzes, – ahogyan több ciszterci is – római tanulmányai után Amerikába, a dallasi magyar ciszterci közösségbe került. 1946–1949 folyamán tizenegy ciszterci szerzetes utazott az Amerikai Egyesült Államokba, 1950 után még több magyar rendtársuk csatlakozott az amerikai közösséghez. A Wisconsin államban lévő Spring Bank ciszterci monostorban találtak új otthonra. 1955-ben, a dallasi püspök, Thomas K. Gorman kérésére áttelepültek Texasba és tevékenyen részt vettek a dallasi katolikus egyetem felállításában. Több tanszék vezetését vállalták. 1963-ban a Dallas közelében lévő Irving-ben alapítottak apátságot. Endrédy Vendel zirici apát kívánsága szerint egy magyar típusú, nyolcosztályos gimnáziumot alapítottak.⁷¹ Ez a gimnázium tette lehetővé, hogy amíg Magyarországon, az egyházi iskolák államosítása és a törvénytelen feloszlás következtében nem működhettek a ciszterci gimnáziumok, mégsem vált idejét múlttá vagy veszett el teljes a ciszterci pedagógiai gyakorlat. A dallasi ciszterci atyák (akik 1955-től a Ciszterci Zirici Kongregációhoz tartoznak) megőrizték, fejlesztették a Szent Bernát tanításán

⁶⁸ Bán Zoltán Elizeus O. Cist. kiegészítése.

⁶⁹ BÁN 2008. 13.

⁷⁰ NAGY Menyhért Mojzes O. Cist.: *Egy ciszterci pap „szökésének” története*. In: *Szent István Városa – Az Egyházmegyei Művelődési Központ és Székesfehérvár Katolikus Egyházközségeinek Lapja*, XII. (2003. augusztus 31.) 8. sz. 11.

⁷¹ HERVAY FERENC LEVENTE – LEGEZA LÁSZLÓ – SZACSVAY PÉTER: *Ciszterciak*. Budapest, Mikes, 1997. 40.; ÖRFI MÁRIA: *Lángolj és világíts*. Budapest, Szent István Társulat, é. n. 89.; CSIZMAZIA PLACID O. Cist. – MARTON BERNÁT O. Cist.: *Ciszterci középiskola Dallasban*. In: *Ciszterci diák. A Székesfehérvári Pedagógiai Műhely értesítője*. 1992. december. 6

nyugvó nevelési eszményt.⁷² Nagy Mojzes 1996-ban visszatért Magyarországra és részt vett az újrainduló ciszterci gimnáziumok életében.

Zakar Ferenc Polikárp a ciszterci rend római generális apátja lett, később zirci főapát. Generális apátként fontos szerepe volt, Kerekes Károly akkori zirci apát mellett, a rend magyarországi életének újraindításában 1989 után.

The „escape” of Cistercian monks in 1950

The year of 1950 was particularly determinant in the Hungarian ecclesiastical policy. The communist government decided to bring about an agreement between the state and the Hungarian Catholic Church.

Before starting the negotiations the government had to put pressure on the Hungarian Catholic Episcopacy.

One of their means was to attack monastic orders, which are the organic parts of the Catholic Church. In July they deported all the monks and nuns in two waves from the west borderland and the area bordering on Yugoslavia. After signing the agreement, on 7th September the government prohibited the functioning of almost all monastic orders, including that of the Cistercian order.⁷³

Under the circumstances in the middle of the summer (while the negotiations between the church and the state were going on) the abbot of Zirc – the leader of the Cistercian order in Hungary – decided to send some young Cistercian monks abroad to continue their studies and preserve the legal continuity of the Abbey of Zirc.

The “escape” was successful, but eight monks were caught in Austria. They were extradited to Hungary and were found guilty in the sub-action of the trial of Grósz in 1951. Vendel Endrédy the abbot of Zirc, and Gyula Hagyó-Kovács the land-steward of the Cistercian order in Hungary were sentenced in the main action. The other group of fugitives went to Rome, they finished their studies and some of them had an important role in the revival of the order’s life in Hungary after 1989. This essay reveals the antecedents of the escape, the details of the adventurous escape and the further history of the fugitives’ lives.

⁷² Ezenkívül bizonyos szinten tovább élt a ciszterci pedagógia Magyarországon azokban az „illegális” mozgalmakban, amelyekben a rend egyes itthon maradt, „illegálisban élő” tagjai az akkori rendszer ideológiájával szemben folytatták titokban a fiatalság vallásos nevelését – börtönbüntetést és meghurcolást kockáztatva ezzel. WIRTHNÉ DIERA Bernadett: *Katolikusok elleni perek a hatvanas években. Az államhatalom és az egyház viszonya a szentimrévárosi „Fekete Hollók” fedőnevű ügy alapján.* Szakdolgozat. ELTE BTK, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék. 2008.; CÚTHNÉ GYÓNI Eszter: *A szerzetesrendek működési engedélyének megvonása 1950-ben és a ciszterciek továbbélése.* A Vár irodalmi és közéleti folyóirat 2010. évi 1. különszáma. Prohászka kiadó – Szent István Művelődési Ház, Székesfehérvár, 2010. 54–60.; DIERA Bernadett: *A pécsi „Fekete Hollók”, avagy a hitoktatás elméleti és gyakorlati keretei az 1960-as években.* In: *„Alattad a föld, fölötted az ég ...”* Szerk.: Balogh Margit. Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010. 291–310.

⁷³ The exceptions were the Benedictine order, the Franciscan friars, the Piarists and the School Sisters of Notre Dame.

WIRTHNÉ DIERA BERNADETT

„Fekete Hollók” a budapesti Szentimrevárosban

Hitoktatás vagy államellenes szervezkedés?

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése és a megtorlás évei után újból az üldöztetés hatására megroppant, de sok helyen élni akaró egyház ellen fordult a kommunista hatalom. A Rákosi-rendszer durva és nyíltan egyházüldöző politikáját felváltotta a Kádár-rendszer – bizonyos elemeiben – „engedékenyebb” magatartása. Fontos azonban látnunk, hogy ez addig tartott, amíg a hatalomnak érdekében állt. Ez a kétszínű politika a gyökere annak, hogy a szélesebb közvélemény napjainkban sem tud arról, hogy az egyházhoz tartozó felszentelt és civil embereket komoly üldöztetés érte 1956 után is. Minden elemében természetesen nem tért vissza az 1950-es évek első felének gyakorlata, de más eszközökkel ekkor is kézben akarták tartani az egyházat, több-kevesebb sikerrel. A kommunista hatalom elnyomó gépezetének folyamatosan voltak ellenállói, ők azok, akiket szeretnénk kiemelni, és példaként állítani, hogy az utókor is megismerhesse helyzetüket.

Egy kevésbé ismert csoportot mutatok be a következőkben, ahol egyháziak és világiak közösen (sokszor szabadságuk és egzisztenciájuk kockáztatásával) vállalták fel a következő nemzedék hitre nevelését egy olyan korban, amikor minden „ésszerű” érv ez ellen szólt.

Az iskolák államosítása,¹ valamint a legtöbb szerzetesrend működési engedélyének megvonása² után sokan nem voltak hajlandók feladni addigi életüket, hivatásukat, és továbbra is foglalkoztak a különböző korosztályokhoz tartozó gyerekekkel és fiatalokkal. Ezzel a hatalom szemében megtorlandó dolgot végeztek, ezért, amikor a politikai helyzet úgy diktálta, az operatív szervek teljes „összeesküvés-hálózatot” lepleztek le 1961 februárjában. Ezeket, az ország különböző részein, egymástól függetlenül működő, hitoktatással foglalkozó csoportokat nevezték el a Belügyminisztérium emberei „Fekete Hollók”-nak. Jellemző volt az állambiztonságra, hogy a munkájuk során felmerülő feladatokra és embereknek különböző fedőneveket találtak ki,³ ezzel is őrizve a titkosságot. Az ügy fontosságát az mutatja, hogy amikor 1962. június 18-án javaslatot tettek a „Fekete Hollók

¹ 1948. évi XXXIII. törvénycikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvételére, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. Közli BALOGH Margit – GERGELY Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. Dokumentumok, I–II. Historia – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005, II. kötet, (a továbbiakban: BALOGH – GERGELY, 2005.) 853–855.

² 1950. évi 34. számú törvényerejű rendelet. Közli BALOGH – GERGELY, 2005. 947–948.

³ Az ügy egyik fontos személye „Barkás” néven szerepel. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) ÁBTL 3.1.5. O–11802/5. „Fekete Hollók”. 1. számú jelentés külső figyelésről. (Budapest, 1960. november 24.) 392.

fn. Cs-600-as számú csoportdosszié lezárására és irattárba helyezésére”, a teljes anyag 51 kötetet ölelt fel.⁴

Az ötvenes évek végén – ügynöki jelentések alapján – figyeltek fel a hatóságok arra, hogy az ország különböző nagyvárosaiban és Budapesten is „sok illegális egyházi szervezkedés tevékenykedik”.⁵ Ezek nagy része az ifjúságot érintette, hiszen középiskolások, egyetemisták, illetve egyházi iskolákban tanulók voltak a részesei. A levéltári anyagban talált statisztikai melléklet szerint 1959 elején 947 személyt azonosítottak mint „aktív tevékenységet kifejtő”-t. Ezek közel kétharmada Budapesten élő fiú és férfia, többnyire középiskolások, egyetemisták, illetve értelmiségiek.⁶

A további állambiztonsági munka során az ügyben érintettek létszáma alig másfél év alatt 1700 főre nőtt, ami még nem a teljes létszámot jelölte.⁷ Az 1960. novemberi, az 1961. februári és májusi realizálások során 113 főnél tartottak házkutatást, 51 személyt helyeztek előzetes letartóztatásba, 224 személyt terheltté nyilvánítottak, 50 papi személyt funkciójából fegyelmi útján eltávolítottak, 70 világit pedig tudományos és egyetemi munkahelyéről küldtek el.⁸

A Fekete Hollók ügy nemcsak Budapestet érintette, hanem az ország több pontján is tartottak összehangolt házkutatásokat és letartóztatásokat 1961. február 6-a éjjelén; a fővároson kívül Pécsen, Egerben, Székesfehérváron és Baján. Az ügy nagyságát jelzi, hogy csak a budapesti akcióhoz 171 operatív tisztet és 48 személygépkocsit igényelt az állambiztonság.

A szentimrevárosi mozgalom

A tanulmány szűkebb témája a budapesti Szent Imre Plébániához és a Ciszterci Gimnáziumhoz köthető papok, szerzetesek és világiak hitnevelő munkájának bemutatása. Az I. világháború előtt, illetve közvetlenül utána a ciszterci szerzetesek segítségével virágzó vallási élet folyt Szentimrevárosban, Budapest mai XI. kerületében. Az iskola a cserkészlet segítségével – a kor viszonyai között – modern eszközök felhasználásával segítette a rájuk bízottakat. Ez a folyamatos lelki fejlesztés nemcsak a gyerekeket, hanem szüleiket is elérte a plébániai életen keresztül. A nevelés hatásosságát mutatja, hogy a kommunista hata-

⁴ ÁBTL 3.1.5. O–11802/1. „Fekete Hollók”. Javaslat a „Fekete hollók” fn. Cs-600-as számú csoportdosszié lezárására és irattárba helyezésére. (Budapest, 1962. június 18.) 170–172.

⁵ ÁBTL 3.1.5. O–11802/1. „Fekete Hollók”. Jelentés a „Fekete Hollók” fn. ügyben összefoglaló. (Budapest, 1958. július 21.) 8.

⁶ ÁBTL 3.1.5. O–11802/1. „Fekete Hollók”. Statisztikai melléklet. Jelentés az illegális katolikus ifjúsági mozgalomról. (Budapest, 1960. február 19.) 80.

⁷ ÁBTL 3.1.5. O–11802/1. „Fekete Hollók”. Jelentés az illegális klerikális ifjúsági mozgalomról. (Budapest, 1960. november 30.) 102.

⁸ ÁBTL 3.1.5. O–11802/1. „Fekete Hollók”. Javaslat a „Fekete hollók” fn. Cs-600-as számú csoportdosszié lezárására és irattárba helyezésére. (Budapest, 1962. június 18.) 171.

lomátvétel után, az egyházi élet ellehetetlenítését követően világiak tucatjai vállalták katolikus identitásukat azzal, hogy megmaradtak hívő kereszténynek, illetve a feloszlott ciszterciék mellett tevékenyen részt vettek az államosított gimnázium diákjainak további nevelésében.

Az iskolák államosításával, majd 1949-ben a fakultatív hitoktatás⁹ bevezetésével hamar világossá vált, hogy a hitoktatás nem tud a régi keretek között működni. Ezután külön kérelmezni kellett a hitoktatást, előzetes beiratkozáshoz kötötték a részvételt, és minden adminisztrációs eszközt bevetettek azért, hogy minél kevesebben vegyenek részt iskolai hitoktatáson. A vallási nevelés folytatásában nagy szerepe volt a gimnázium szerzetes tanárainak, és az általuk nevelt „nagyobb” fiataloknak. Ők igyekeztek a fiatalabb tanulókat összegyűjteni, és azoknak, akiknek igényük volt rá, vallási-erkölcsi oktatásban részesíteni. Egy-egy csoport öt-tíz főből állt, akiket az idősebbek vezettek, és heti rendszerességgel találkoztak. A csoportvezetőknek is voltak külön találkozóik, ahol megbeszélték a felmerülő problémákat, és segítséget kaptak saját és a rájuk bízottak lelki fejlődésének biztosításában. Ennek a mozgalomnak volt papi vezetője Barlay Ödön (rendi nevén: Szabolcs) ciszterci szerzetes. Mellette világiak tevékenykedtek: Alszászy Károly, Aszalós János, Éry Béla, Éry György, Gáldy Zoltán, Gosztonyi Géza, Hontváry Miklós, Hopp Rozália, Keglevich László, Kemenes Erzsébet, Körmendy Szilveszter, Nobilis Gábor és Rozgonyi György.

A szentimrevárosi mozgalom vezetői

Barlay Ödön ciszterci szerzetes volt a mozgalom elindítója és összefogója, aki a budapesti Bölcsészettudományi Karon is oktatott, Rómában ösztöndíjjal tanult, és életcéljának tekintette a fiatalok nevelését. Az iskolák államosítása előtt a Szent Imre Gimnáziumban és a plébánián tevékenykedett, utána előljárói – Mindszenty József hercegprímás és Endrédy Vendel zirci apát – utasítására csoportokat szervezett, melyek vezetőivé volt diákjait tette. 1958-ban internálták, majd 1961-ben letartóztatták és elítélték államellenes szervezkedés miatt. Internálása után Körmendy Szilveszter helyettesítette, akit Barlay kért fel a feladatra, hogy megmutassa: laikusként, családsként lehet hitvalló keresztény életet élni. A bíróság súlyosbító körülményként értékelte, hogy Körmendy képzett szakmunkás létére „klerikális” összeesküvés részese volt.

Barlay Ödönhöz lánycsoportok is tartoztak. Ezeket Hopp Rozália orsolyita szerzetesnő fogta össze, akinek rendjétől 1950-ben ugyancsak megvonták a működési engedélyt. Az ő segítségével folyt a fiúkéhoz hasonló ifjúsági munka a lányok körében is.

Aszalós János a mozgalom indításánál volt Barlay mellett, majd – Szegedre kerülve, és később onnan visszatérve Pestre – a tőle tanult elvek alapján saját maga szervezett lelki csoportot az érdeklődők számára.

⁹ 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelet. Közli BALOGH – GERGELY 2005. 894.

Keglevich László mindvégig Barlay Ödönnek segített azzal, hogy vállalta az összekötő szerepet közte és a kiscsoportok vezetői közt. Keglevich László vallásos családból származott (testvére, Keglevich István, pap lett), kisgyermekes édesapaként foglalkozott az ifjúság vallási nevelésével.

Alszászy Károly, mivel teológiai tanulmányokat folytatott, a mozgalom kezdetén Barlay Ödön mellett segédkezett, később azonban eltávolodott tőle, és Hontvári Miklóssal, valamint Nobilis Gáborral együtt a mozgalom egy új ágát indította el. Hontvári Miklós szociológiai témákban adott elő a csoportoknak, Nobilis Gábor pedig az általános iskolások csoportjainak életét hangolta össze.

Gáldy Zoltán, Éry Béla és Éry György már az államosítás utáni József Attila Gimnáziumban érettségiztek, és egész életük során meghatározó élményt jelentett számukra a cserkészlet. Ezt próbálták tovább folytatni, illetve továbbadni a következő generációnak előbb Nobilis Gábor mellett, majd később önállóan dolgozva.

Rozgonyi György szintén a cisztercieknél tanult, már gimnazista korában fontosnak érezte a kisebbekkel való foglalkozást: először ministrálni tanította őket, kirándulni, focizni is együtt jártak. Rozgonyi Györgynek volt érzéke a fiatalokhoz, ezt hamar felismerték tanárai, így került Barlay Ödönhöz csoportvezetőnek. Később ő is eltávolodott Barlaytól, és a hozzá tartozó csoportokból létrehozta saját „tömegmozgalmát”. Hozzá tartozott Gosztonyi Géza, aki néhány évi csoportvezetés után elhagyta a mozgalmat, ennek ellenére 1961-ben ő is a vádlottak padjára került.

A per két elsőrendű vádlottja Havass Géza pap és Palos Bernardin ciszterci szerzetes voltak. A hatóság szinte véletlenszerűen választotta őket az „összeesküvés” irányítóinak. Mindketten az egyházban betöltött viszonylag magas pozíciójuknak „köszönhették”, hogy a hatalom a szentimrevárosi mozgalom vezetőivé emelte őket.

A mozgalom ágai

A vezetők bemutatáskor láthattuk, hogy nem lehet egységes szentimrevárosi mozgalomról beszélni; 1951 után több hullámban váltak le vezetők és velük együtt csoportok is. A szakításoknak mind emberi, mind világnézeti okai voltak, de tény, hogy az ötvenes évek közepétől a hatvanas évek elejéig három meghatározó nagy ág alakult ki: a Barlay Ödön által vezetett ág, a Nobilis Gáborhoz lazán kötődő és sok esetben önállóan működő csoportok, valamint a Rozgonyi György által irányított (a résztvevők szóhasználatával élve) „tömegmozgalom”.

Közös volt bennünk, hogy a cserkész hagyományt követve sokat kirándultak, tagjaiknak „hasznos” ismereteket (tájékozódás, tűzgyújtás, népdaléneklés, táborverés stb.) nyújtottak, és ilyen alkalmakkal vallásos témákról is beszélgettek. Ezek a fiatalok szabadidejük nagy részét együtt töltötték, gyakran közösen szórakoztak.

A létszámról megoszlanak a vélemények. A rendőrség adatai valószínűleg túlzók, a vezetők inkább alulértékelnek. Az egyik rendőrségi jelentés szerint ciszterci irányítás alatt

1000 fiatallal foglalkoztak.¹⁰ Összességében mégis azt mondhatjuk, hogy kisebb-nagyobb eltérésekkel kétszáz és négyszáz közé tehető azon fiatalok száma, akik az évek során valamilyen mértékben kötődtek a szentimrevárosi csoportokhoz.¹¹

A Barlay-féle csoportok

A Barlay-ágban a csoportok általában családoknál találkoztak, ahol szisztematikusabb vallási nevelésre volt lehetőség. A szentimrevárosi mozgalom elindítója Barlay Ödön ciszterci pap volt, aki a gimnázium államosítása után megszervezte a hitoktatást az érdeklődő fiatalok számára. Az iskolában és a környező plébániákon jelen lévő cserkészmozgalom nagy segítségére volt neki és a többi vezetőnek. A cserkészlet egyes elemeit átvéve olyan mozgalmat sikerült létrehozniuk, amely egyesítette magában a fiatalos, lendületes, kalandos túrákat és a jövőre figyelő, embert alakító és személyiséget fejlesztő hitátadást. Tulajdonképpen a csoportok a fiataloknak azt adták, amire szükségük volt, ezért is lehetett annyira népszerű.

1951 után néhányan kiváltak Barlay Ödön irányítása alól, és saját útjukat kezdték járni. Akik Barlay mellett maradtak, továbbra is a szokott keretek között működtek. A csoportok hetente találkoztak. Minden korosztály számára meg volt határozva, mit kell tanulnia: így a kicsik a katekizmussal ismerkedtek, a középiskolások Hamvas Endre hit-tankönyvéből, míg a nagyok a Barlay Ödön által összeállított jegyzetből tanultak.¹²

A csoportok vezetőinek kéthetente volt találkozójuk, éppen azért, hogy legyen valaki, aki őket is segíti, aki az ő lelki fejlődésüket nyomon kíséri. Barlay Ödön nemcsak a csoportvezetőkkel találkozott külön, hanem időnként „szülői értekezletet” is tartott, nem titkoltan azzal a céllal, hogy a szülőknek mentális segítséget nyújtson.

A heti találkozók mellett nem volt ritka, hogy hétvégén a vezető elvitte csoportját kirándulni, és a gyerekek számára évente visszatérő nagy élményt jelentett a nyári sátor-tábor. A lebukás elkerülése érdekében a nyári táborokat nem közösen szervezték, hanem minden csoport önállóan ment el. Ezek során vezették be a természetet, a térkép, a tájoló rejtelmébe a gyerekeket, akik nagy lelkesedéssel vettek részt a túrákon. Egy-egy különleges alkalommal (például karácsonykor) lehetőség nyílt, hogy a Barlay Ödön által irányított csoportok együtt találkozzanak, ilyenkor maguk a résztvevők is meglepődtek azon, mennyien vannak.¹³

¹⁰ ÁBTL 3.1.5. O–11802/1. „Fekete Hollók”. Jelentés az illegális klerikális ifjúsági mozgalomról. (Budapest, 1960. november 30.) 103.

¹¹ KAMARÁS ISTVÁN: *Búvópatakok*. Budapest, Márton Áron Kiadó, 1992. 80. (a továbbiakban KAMARÁS 1992.)

¹² KAMARÁS 1992. 83.

¹³ KAMARÁS 1992. 70.

A Nobilis Gáborhoz kötődő csoportok

A szentimrevárosi mozgalom világi vezetői közül talán Nobilis Gábor volt a legjelentősebb személy. Saját csoportot nem vezetett, hanem koordinálta, segítette azokat a csoportokat, amelyek Barlay Ödönről váltak le az idők során. Nobilis ezt a munkát „szolgálatnak”¹⁴ fogta fel, társai megerősítették ezt az öndefiníciót, amikor – mint egyenlők között az elsőt – őt fogadták el vezetőjüknek. Ezt a vezető társaságot nevezték „Főnöki”-nek, résztvevői: Éry Béla, Éry György, Gáldy Zoltán, Rozgonyi György, Tarnay Gyula. A „Főnöki” munkáját előadóként Alszászy Károly és Hontvári Miklós segítette.

A vezetők igyekeztek munkájukat összehangolni, illetve segítséget nyújtani egymásnak: volt, hogy előadót, témát kölcsönöztek egymásnak; volt, hogy valamilyen szórakozási lehetőséget osztottak meg. A csoportok belső élete azonban önállóan folyt, és a vezetőn múlt, hogyan adta át a vallási és gyakorlati ismereteket.

A „Főnöki”-n belül együtt dolgozott Gáldy Zoltán és az Éry ikrek, az általuk vezetett kört leginkább egyetemisták vallási önképzőkörének tekinthetjük. A csoport együtt lépett be az OSC-be,¹⁵ így hivatalos keretet sikerült nyerni kirándulásaikhoz. Ezekon a túrákon – ha magukban voltak – előadást hallgattak vagy beszélgettek hitükről, illetve szentmisén is részt vettek valamelyik útba eső faluban.

A másik nagy – a „Főnöki”-hez köthető – csoport Rozgonyi Györgyé; ez létszámát és jelentőségét nézve külön fejezetet érdemel.

A Rozgonyi-ág

A Rozgonyi-ág „tömegmozgalom” elnevezése arra utal, hogy sokan voltak olyanok, akik alkalmilag kapcsolódtak hozzájuk, illetve közülük többen „sportköri” alapon kerültek hozzájuk. Rozgonyi György a kezdetektől fogva a nyitottság mellett állt, a hozzá csatlakozó fiatalokkal együtt lépett be a MAFC, majd az UVATERV turistaszakosztályába. Kívülről tehát csak az látszott, hogy a gyerekek igazolt ifjú turisták, akik rendszeresen részt vesznek versenyeken, túrákon. Valójában a turistamozgalmat töltötték meg vallásos tartalommal.

Ha alkalom adódott, egy-egy kirándulás alatt hitoktatás is folyt, illetve szentmisén vettek részt. A csoportok szisztematikus oktatása azonban házaknál történt. Minden csoport hetente találkozott, ilyenkor az új hittananyag előadása után a régit kikérdezték, majd játszottak a fiatalokkal. A vezetőknek itt is voltak rendszeres találkozóik, de az ág nagy hiányossága volt, hogy nem tudott megfelelő lelki feltöltődést biztosítani vezetőiknek, valamint hogy nehezen nevelte ki a következő vezetői generációt.

A Rozgonyi György által vezetett csoportoknak is voltak nyári és téli táborai, ahol lehetőség nyílt, hogy a kisebb csoportok találkozzanak. Ezek meghatározó élményt jelentettek a résztvevők számára.

¹⁴ KAMARÁS 1992. 81.

¹⁵ Orvos Sport Club. Gáldy Zoltán ekkor orvosnak tanult az egyetemen.

A mozgalomban részt vevők a következőképpen gondolkodtak magukról: „*A miénk klasszikus tömegnevelés volt, mi azt mondtuk, hogy ha valaki csak kétszer jön el hozzánk, s csak egy okos mondatot visz magával, s ez majd egyszer életében jó lesz, megérte, hogy itt volt.*”¹⁶

A csoportok a hatalom szemével

A Szentimrevároshoz köthető csoportok közül az előzőekben részletesen bemutatásra kerültek a legfontosabbak. Most szeretném ugyanezeket a csoportokat a másik oldalról is megszemlélni. Fontos látnunk, hogy a hatalom hogyan látta és láttatta ezeket a fiatalokat és vezetőiket. A következőkben a per folyamán keletkezett vádiratokból, illetve ítéletekből idézek.

Mint láttuk, a csoportok – maguk által megfogalmazott – célja a vallásos élet fenntartása volt. Más-más módszerekkel, de a vezetők mindenütt arra törekedtek, hogy a rájuk bízottaknak megadják azt a fajta vallásos nevelést, amelyben ők még részesülhettek, de a fiatalok már nem. A vezetők legtöbbszörében még élénken éltek gyerekkori emlékeik, és fiatalkoruk elményeit szerették volna továbbadni a következő nemzedéknek.

A diktatúra egészen másképp vélekedett a hitátadás ezen módjáról, s mindenképp arra törekedett, hogy a „hitbuzgalmi” dolgokkal nem törődve azt bizonyítsa, hogy ez csak ürügy az államrend felforgatása érdekében. Az ítélet indoklásában – aminek hangvétele jobban hasonlít egy vádirat stílusához – erre is kitér az ügyben eljáró bíró:

„Hogyan nevelték tagjaikat a cél elérése érdekében? A tagtoborzást mindenek előtt úgy eszközölték, hogy azokat a szülőket, akiket maguknak kiszemeltek, valamint ezeknek a szülőknek a gyermekeit hitbuzgalmi, vallásos tevékenységre szólították fel. E vallásos tevékenység azonban csak ürügy volt, mert valójában igen erős politikai és világnézeti nevelést folytattak, amellyel a céljuk az volt, hogy ezeket a tagokat a népi demokratikus államrenddel szembeállítsák, maguk számára meggyőzzék őket világnézeti szempontból.”¹⁷

A mozgalom csoportokban élt, az év folyamán ezek a csoportok találkoztak egymással, ekkor hittant tanultak, a vezetők rendszeresített formában adták át katolikus meggyőződésüket. Év közben meghatározóak voltak a kirándulások, ezeket a vádiratban a következőképpen látta az ügyész:

„A csoportokkal való foglalkozás keretén belül többször szervezett illegális túrákat. Ilyenkor számháborút rendeztek, ahol a „keresztény magyarok” küzdöttek a „po-

¹⁶ KAMARÁS 1992. 142.

¹⁷ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXV.4.f. 9220/1961. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete. (Budapest, 1961. június 19.) 4940.

gány besenyők” ellen. A játék lezajlása után a V. R. terhelt kifejtette, hogy a keresztény magyaroknak mindig küzdeniük kell az „új pogányság, a kommunizmus” ellen.¹⁸

Ez a vád – igaz, nem ilyen konkrét formában – az ítéletben is visszaköszön, amikor a mozgalom módszereit elemzi a bíró:

„Milyen módszerekkel valósították meg ezeket a nevelési célokat? Ezeknek a gyermekeknek a következő módszerekkel történt a nevelése: az általános iskolásokat táborozásokra, kirándulásokra vitték, ennek leple alatt politikai és világnézeti előadást tartottak számukra, számháborúkat játszottak velük, ahol volt keresztény és kommunista tábor, mindig a keresztény tábor győzött és a számháborúk után az előadásokban hangoztatták, hogy a valóságban is, az életben is így van ez, a kereszténység – a világosság – mindig győzni fog a kommunizmus – a sötétség – felett.”¹⁹

A csoportélet fontos állomása volt az év végi, illetve év közbeni számonkérés. Ezt többször játékos formában vezették a csoportvezetők. Céljuk ezzel, hogy lemérjék a gyerekek hitbeli tudását, s nem az, hogy ellenőrizzék politikai „fejlettségüket”. A hatalom részéről talán naivság volt azt hinni, hogy 8–10 éves, vagy akár idősebb gyerekeket komolyan érdekelhetnek politikai kérdések. A számonkérésről a következőképpen emlékezik meg az ítélet:

„Minden évben gondosan levizsgáztatták ezeket a fiatalokat, aminek lényegében a fő célja az volt, hogy meggyőződjenek világnézeti és politikai fejlettségükről, hogy milyen úton haladnak.”²⁰

A csoportok vezetőinek rendszeres találkozóit is – ahol a lelki felfrissülésen és elmélyülésen kívül az aktuális kérdések megbeszélése szerepelt a feladatok között – egészen máshogy látta a hatalom. Ezeket az összeesküvés központi magjának tekintette, ezért különös hangsúlyt helyezett annak „bizonyítására”, hogy ott dolgozták ki az elitnevelés részleteit:

„A vezetők részére rendszeresen eligazítást tartott. E megbeszéléseken kifejtette, hogy fontos feladat a fiatalok elvonása a szocialista ifjúsági szervtől, a KISZ-től. Kidolgoztak egy »Útmutató« c. programot, amelyben azt rögzítették, hogy a fiatalokat az általuk remélt rendszerváltozás utáni polgári társadalomban betöltendő vezető szerepre készítik elő.”²¹

A hatalom szerint nemcsak elitnevelés, hanem a vezetők „ideológiai” képzése is itt folyt, a vádiratból megtudhatjuk, hogyan:

¹⁸ BFL XXV.4.f. 9235/1961. A Fővárosi Főügyészség vádirata. (Budapest, 1961. július 15.) 1908.

¹⁹ BFL XXV.4.f. 9220/1961. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete. (Budapest, 1961. június 19.) 4941.

²⁰ BFL XXV.4.f. 9220/1961. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete. (Budapest, 1961. június 19.) 4942.

²¹ BFL XXV.4.f. 9220/1961. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete. (Budapest, 1961. június 19.) 4759.

„Dr. Barlay Ödön folyamatosan tartott népidemokrácia-ellenes előadásokat főcsoportvezetői előtt. Ezeket az előadásokat a főcsoportvezetők jegyzetelték és továbbadták csoportvezetőinek, illetőleg a tagoknak.”²²

A különböző korosztályokkal más-más módon foglalkoztak a vezetők, az idősebbek esetében már az is igényként merült fel, hogy közösen szórakozzanak, művelődjenek. A végrehajtó hatalom itt is megtalálta annak a módját, hogyan formálja a tényeket annak érdekében, hogy bizonyítsa a vádlottak bűnösségét:

„A középiskolásoknak és az egyetemi hallgatóknak már táncesteket, teadélutánokat, klubesteket rendeztek, és ezeknek a keretében folyt a világnézeti és a politikai nevelés. Előadásokat tartottak nekik, mint pl. Mezey Bertalan, aki egy ilyen klubesten szovjetunióbeli útról számolt be, természetesen igen elferdítve, hazug frázisokkal becsmélve a Szovjetuniót.”²³

Barlay Ödön gyakorló lelkipásztorként tudta, hogy nemcsak a fiatalokat kell segíteni identitásuk megtartásában, hanem szüleiket is. Éppen ezért – amennyire lehetett – rendszeresen foglalkozott a csoportokba járó gyerekek szüleivel. A hatalom ezt is szemére vette, és elítélte mint az állam életére veszélyes tettet:

„A szülők részére szülői értekezletet tartottak, amelyek természetesen megint csak ürügyül szolgáltak arra, hogy a szülőket – ugyanúgy, mint a fiatalságot – kioktassák a helyes gyermeknevelésre, felhívják őket arra, hogy gyermekeiket ne engedjék semmiféle demokratikus tömegmegmozdulásra, semmiféle rendezvényen ne vegyenek részt, egyszóval vigyázzanak arra, hogy gyermekeiket ne hogy valami marxista behatás érje.”²⁴

A Fekete Hollók felszámolása

Az 1961. február 6-i realizálás során a fent megismert vezetőket letartóztatták. Többüket saját, illetve társaik vallomása alapján koncepcióos perekben ítélték el. Az első pert 1961. június 7–14-ig, a másodikat 1961. július 26. és augusztus 1-je között tárgyalták. A júniusi perben inkább papi személyeket ítélték el, akik mögé – éppen a társadalom előtt bizonyítandó – „súlyos” politikai összeesküvést (Keresztény Front) kreáltak, míg a második per vádlottjai terhére a ciszterci rend fenntartását és az „illegális” hitoktatást rótták.

Fontos megjegyezni, hogy nem csupán szétválasztották a – valamiképpen a ciszterci rendhez, illetve a gimnáziumhoz köthető – csoportokat, hanem az 1951 után keletkezett ágak vezetőit és felelőseit sem ugyanakkor vonták felelősségre. Például a Barlay Ödönhöz

²² BFL XXV.4.f. 9220/1961. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete. (Budapest, 1961. június 19.) 4760.

²³ BFL XXV.4.f. 9220/1961. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete. (Budapest, 1961. június 19.) 4942.

²⁴ BFL XXV.4.f. 9220/1961. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete. (Budapest, 1961. június 19.) 4942.

köthető emberek közül Körmendy Szilvesztert, Keglevich Lászlót és Hopp Rozáliát a második, júliusi perben ítélték el. Gáldy Zoltánt viszont Barlayhoz kapcsolták, ezzel elszakították azoktól, akikkel valóban együttműködött: Éry Györgytől, Éry Bélától és Gosztonyi Gézától, akik osztály-, illetve évfolyamtársai voltak a Szent Imre, majd József Attila Gimnáziumban. Napjainkban is nyitott kérdés, hogy a valóban fiatalokkal foglalkozó világiak, Nobilis Gábor, Hontvári Miklós és Gáldy Zoltán ügyére miért az első (papi) tárgyaláson került sor?

Az első ítéletet 1961. június 19-én²⁵ hirdette ki a bíróság, a másodikat augusztus 1-jén.²⁶ Az első ítéletről elmondható, hogy összességében sokkal súlyosabb volt a másodiknál, mert a legenyhébb ítélet is 2 év 6 hónap – Gáldy Zoltáné –, míg a legsúlyosabb 8 év – Barlay Ödöné – lett. Ebben az ítéletben a papokra átlagban 6 és 7 év közötti, míg a világi résztvevőkre átlagosan 4 év börtönbüntetést szabtak ki. Természetesen nemcsak börtönbe kellett vonulniuk az elítélteknek, hanem mindnyájuknál teljes vagy részleges vagyonekobbzást rendeltek el, illetve mellékbüntetésként bizonyos időre megfosztották őket egyes, törvényben előírt jogaiktól.

Az ítélet hangvétele jó néhány helyen, ahol egymás után sorolja a vádlottak bűneit, inkább vádiratra emlékeztet. Érdekes látni, hogy az indoklás első része a személyi körülmények ismertetése, ahol első helyen a származás áll. A vádlottak legtöbbször osztályidegen családból származik, ami rányomja bélyegét a végső ítéletre is. A tényállás hosszú kifejtése alkalmat adott a vádlottak „súlyos” cselekményeinek ismertetésére. Az elfogulatlanság látszatát se őrizve például a következő – önmaga által feltett – kérdésekre válaszol a bíró: „Mit hirdettek ezek az emberek hazug propagandájukban?” vagy „Hogyan konspiráltak vádlottak e bűnös és illegális tevékenységüket?”²⁷

Az előző ítélethez képest sokkal enyhébbnek tűnik a második per végzése, ahol a legsúlyosabb ítélet 6 (Halász Ferenc), míg a legenyhébb másfél év (Mezey Bertalan) lett. Itt a következő ítéletek születtek: Palos Györgyöt, akit ciszterci szerzetesként tettek az ügy főszereplőjévé, 5 év börtönbüntetésre ítélték. Alszászy Károly 5 évet, Körmendy Szilveszter 3 év 8 hónapot, Keglevich László 3 év 6 hónapot, Aszalós János 4 évet, Rozgonyi György 3 év 6 hónapot, Hopp Rozália 2 év 6 hónapot, Mezey Bertalan 1 év 6 hónapot, Gosztony Géza 3 év 6 hónapot, Éry Béla 3 évet, Éry György 3 évet, Kemenes Erzsébet pedig 1 évet kapott.²⁸

²⁵ BFL XXV. 4.f. 9220/1961. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete. (Budapest, 1961. június. 19.) 4930–4965.

²⁶ BFL XXV. 4.f. 9235/1961. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete. (Budapest, 1961. július 31.) 2136–2200.

²⁷ BFL XXV. 4.f. 9220/1961. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete. (Budapest, 1961. június 19.) 4939, 4942.

²⁸ BFL XXV. 4.f. 9235/1961. A Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete. (Budapest, 1961. július 31.) 2141, 2142, 2143.

A hatalom általi meghurcolás elsősorban és legnagyobb mértékben azokat érintette, akik munkájuk vagy a tanulás mellett időt és energiát szántak arra, hogy a fiatalabb nemzedéket bevezessék a katolikus hitbe. A hatóságok sajátos logikája őket tekintette tudatos és ellenséges elemeknek, ők voltak az „államellenes szervezkedés” vezetői. Tőlük élesen elválasztották az általuk „megtévesztetteknek” titulált fiatal résztvevőket. A „szervezkedés” tömegét adó „befolyásolt és megtévesztett” fiatalok büntetésére más módszereket választottak. Egy részüket eltanácsolták az egyetemről, ahol tanultak; ha pedig fiatalabbak voltak, szüleik, tanáraik előtt vonták felelősségre őket. Minden korosztálynál felhasználták a KISZ segítségét, feladatává téve, hogy „a meggyőzés és a nevelés módszereivel foglalkozzanak” az érintettekkel.²⁹

Befejezés

A tanulmány végén nem árt számon kérni, hogy választ kaptunk-e a címben feltett kérdésre, vagyis hitátadásról vagy államellenes szervezkedésről volt szó? Válaszképpen álljon itt egy utolsó idézet:

„A tapasztalatok szerint csaknem valamennyien megpróbálkoztak azzal a taktikai fogással, hogy illegális tevékenységüket „hitbuzgalmi” tevékenységnek tüntessék fel. Azt igyekeztek bizonygatni, hogy csoportjaik hittanra oktatás, karéneklés, ministrálásra való oktatás céljából szervezték. Arra hivatkoztak, hogy az állam biztosítja számukra a szabad vallásoktatást, ezért összejöveleik nem lehetnek államellenesek. A szervezkedés vezetői és aktivistái ellenséges tevékenységüket a legmesszebbmenőkig vallási mezbe igyekeztek burkolni.”³⁰

Ebben összefoglalóan látszik, hogy a mozgalom vezetői az alkotmányban elvileg rögzített vallásszabadság alapján működtek, és a kommunista hatalom nem tudott valódi bizonyítékot felhozni ellenük.

²⁹ ÁBTL 3.1.5. O–11802/1. „Fekete Hollók”. Statisztikai melléklet. Jelentés az illegális katolikus ifjúsági mozgalomról. (Budapest, 1960. február 26.) 95.

³⁰ ÁBTL ÁB-1052 DRAGOVECZ JÁNOSNÉ – TÓTH JÁNOS: *Havas Géza és társai államellenes szervezkedése*. Budapest, BM. Tanulmányi és Módszertani Osztály, 1962. 57.

„Black Ravens” in Budapest – Szentimreváros Religious education or a subversive movement?

The largest action of the national security service of the Kádár period – concerning the Catholic Church – was carried out during 1960-61. The alias (code name) of the secret police action was “Black Ravens”. In different cities of the country the state put considerable forces into action against priests, monks and secular staff because of (from the viewpoint of the state) illegal religious education of children and young people – called “subversive movement”. The state wanted to prove at any price that the different groups operate under the same leaders, and that the religious education in fact seeks to create an elite that can get into position if the regime changes.

One of the most important threads in Budapest was the movement organized in Szentimreváros, and concentrating around the Cistercian parish and grammar school. After the nationalization of schools Ödön Barlay organized the religious education of young people. Youngsters were educated in smaller groups by leaders who were some years older than their pupils. The movement broke up into smaller groups in the fifties, and in February 1961 leaders of the branches were arrested and convicted in two trials. During the trials the leaders were charged with crimes they never committed, and they were also associated with people they did not cooperate with, to demonstrate the threat they mean to the communist state. The leaders were sentenced to prison for 1.5 to 8 years. Most of them were released under amnesty in 1963.

1945 UTÁN

SIKLÓSNÉ KOSZTRICZ ANNA

A Szovjetunióban végzet egyetemistákkal kapcsolatban az egyetem befejezése után Magyarországon felmerült gondok, a hazatértek elosztása, itthoni beilleszkedésük

A Szovjetunió felsőoktatási intézményeiben¹ (VUZ) 1946 ősztől tanultak magyar ösztöndíjas diákok. Ennek az első csoportnak tagjai azonban Magyarországon már befejezték (vagy közel jártak hozzá) egyetemi tanulmányaikat, a Szovjetunióba tudásuk további elmélyítése céljából érkeztek. Az első, a felsőfokú képzés teljes idejére a Szovjetunióba érkezett diákcsoport az 1947/48-as tanévben kezdte meg tanulmányait.

A különböző szovjet felsőfokú oktatási intézményekbe kiküldött magyar diákok száma 1947-től 1952-ig évről-évre nőtt. A legnagyobb létszámú elsőéves-csoport 1952-ben utazott ki (körülbelül 350 diák), ezt követően a kiküldöttek száma csökkent. 1954-ben már csak körülbelül 150 elsőéves foghatott hozzá a felsőfokú tanulmányok végzéséhez a Szovjetunióban, 1955-ben pedig már csak ötven.²

Tekintetbe véve a képzés öt éves időtartamát – valamint azt, hogy a kezdeti időszakban kiutazott diákok szaktárgyi és orosznyelv-tudásának hiányosságai miatt a szovjet felsőoktatási intézményeket a hivatalos tanulmányi időn túl egy, esetleg két évvel hosszabb idő alatt tudták csak befejezni –, a Szovjetunióban képzett, diplomás szakemberek hazatérése az 1952–53-as évektől kezdődött meg. A magyar egyetemeken és főiskolákon szintén folyt a szakemberképzés, ezért az 5–6-év szovjetunióbeli tanulás után hazaérkező fiatalok elhelyezkedése, beilleszkedése a hazai életbe gondok sokaságát vetette fel, amelyekkel az őket kiküldő Magyar Dolgozók Pártja addig nem számolt.

A párt Tudományos és Kulturális Osztálya, a Közoktatásügyi, a Felsőoktatási továbbá az Oktatásügyi Minisztérium illetékesei az ötvenes évek elejétől rendszeresen foglalkozni voltak kénytelenek a Szovjetunióból hazaérkezett, és ott diplomát szerzett fiatalok munkába állításával és a velük kapcsolatban felmerült számtalan probléma megoldásával.

¹ Az orosz kifejezés „vűszseje ucsébnoje zavegyenyije (vuz)” jelentése: felsőoktatási intézmény

² Archiv Vnyesnyej Polityiki Rosszizskoj Federacii (a továbbiakban: AVP RF) – az Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára f. 077. opisz 36. papka 186. gelo 51. l. 30.; Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-KS 276. f. 91. cs. 32. őrzési egység 31.

A végzett szovjetösztöndíjasok „elosztása”³

Egy 1952 nyarán a Magyar Dolgozók Pártja Párt és Tömegszervezetek Osztálya számára készült iratban⁴ az akkortájt a Szovjetunióból hazaérkezett diákok munkába állításával kapcsolatban a következő olvasható: „Az idej elosztásnál meglehetősen a sötétben tapogatóztunk, nem volt meghatározva, hogy ki végezze el az elosztást. Anyag hiányában nem ismerjük megfelelően az ösztöndíjasokat.”

Az idézett dokumentum szerint tehát 1952-ben a párttól hivatalosan még nem kapott megbízást egyetlen párt-, állami vagy társadalmi szervezet, testület sem arra, hogy a Szovjetunióból hazaérkezett diplomás fiatalokat munkába állítsa, itthoni letelepedésük alapfeltételeiről gondoskodjon. Az idézet második mondata még súlyosabb helyzetet tár fel: gyakorlatilag nem tudták pontosan az ösztöndíjasokról, hogy az a végzettség, amelyet a Szovjetunióban szereztek, valójában milyen szaktudást is jelent, és ez a szaktudás a magyar gazdaságban, közigazgatásban, kultúrában hol hasznosítható.

Ebben az évben pedig még csak 21, friss diplomával a kezében hazaérkező szovjetösztöndíjas munkába állításáról volt szó.⁵ Mivel 1947-től kezdve a kiküldöttek száma évről évre nőtt, 1952-től egyre nagyobb számú diplomás hazaérkezésével kellett számolni, és ez súlyos kihívás elé állította az (akkor az elosztás irányításával hivatalosan még meg sem bízott) állami és pártszerveket.

Mindenesetre, az idézett feljegyzés elkészülte már jelzi, hogy a Magyar Dolgozók Pártja illetékes szakemberei itt szembesültek először azzal a probléma-csoporttal, amit a hazaérkezők munkába állítása, lakáshoz juttatása, öt-hatévi távollét után a magyar viszonyok közé való újra beillesztése jelentett. A probléma nagysága viszont már körvonalazódott, mert „1953-ban 130 ösztöndíjas fog végezni külföldön.”⁶ Az ösztöndíjasokkal foglalkozó állami és pártszervek munkatársai előtt most vált nyilvánvalóvá, hogy a jövőben évente egyre nagyobb számú, a Szovjetunióban frissen végzett fiatalnak kell majd munkahelyet biztosítani.

Az ötvenes évek elején a Magyar Dolgozók Pártja vezetése alatt álló Magyarországon az elhelyezésük – mint ahogy persze a kiküldésük is – egyértelműen *politikai* kérdés volt. A párt célja az volt, hogy a Szovjetunióból friss diplomával hazaérkezett, szakmailag és politikailag magasan képzett szakemberek kerüljenek a népgazdaság, az oktatás, az államigazgatás kiemelt pozícióiba, váljanak belőlük a párt, a tömegszervezetek és az állam vezető funkcionáriusai.

Itt néhány mondatos kitérőre kényszerülünk. Minden ország felsőoktatási intézményei mindig az illető ország éppen aktuális szakember-szükségletét igyekeznek kielégíteni.

³ Az ötvenes évek szóhasználatában ez a kifejezés azt jelenti, hogy a frissen diplomát szerzett fiatalokat munkába állították a munkahelyekre vonatkozó, párt- és állami szervektől beérkezett információk alapján.

⁴ M-KS 276. f. 88. cs. 362. ő.e. 9.

⁵ M-KS 276. f. 91. cs. 32. ő.e. 38.

⁶ Uo.

Magyarország és a Szovjetunió szakember-szükséglete a két ország közti különbségek folytán teljesen más volt. Pusztán a Szovjetunió területi kiterjedésének, a lakosság lélekszámának nagysága, a gazdaság nyersanyag-ellátottsága nagy különbségeket okoz. A világháború alatt kifejlesztett nehézipari potenciál, nagy társadalmi csoportok mozgathatósága – a háborús körülmények, az ezek kiváltotta gazdasági körülmények vagy politikai megfontolások miatt –, a háború utáni újjáépítés és az erőltetett iparfejlesztés pedig a Szovjetunió szakember-szükségletét és ennek megfelelően felsőoktatását az európai országokétól tökéletesen eltérő fejlődési pályára utasította.

A szovjet képzésben részesült fiatal magyar szakemberek által megszerzett tudás a fentiek miatt nem alkalmazkodott a magyarországi mezőgazdaság, ipar és kultúra szaktudás-szükséglethez. A Szovjetunióból hazaérkező fiatal diplomások itthon szembesültek először azzal a ténnyel, hogy megszerzett szaktudásuk részint nem elegendő az itthoni munkahelyek támasztotta követelmények kielégítésére, részint pedig képzettségük egy másfajta (a szovjet) állam, társadalom és gazdaság igényeihez igazodik.

Az ösztöndíjasok Szovjetunióban szerzett képzettségéről még a következőket kell megjegyeznünk: mint mindenhol a világon, az egyes felsőoktatási intézmények oktatási színvonala erősen eltér egymástól. A hazaérkező, frissen végzett diákok elosztását végző magyar szervek előtt nem volt ismert, melyik szovjet vuz-ban milyen az oktatás színvonala. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium illetékesei már 1949 elején próbálták azt elérni, hogy a magyar diákokat ne szórják szét a Szovjetunió területén egymástól messze fekvő és ellenőrizhetetlen színvonalú képzést nyújtó felsőoktatási intézményekben. A Külügyminisztérium levelére a budapesti szovjet nagykövetségtől érkezett válasz úgy szólt, hogy „a vidéki városokban való elhelyezés nem hat hátrányosan a magyar tanulók tanulmányainak minőségére, mivel minden szovjet főiskola egységes profilú és egységes tanterv alapján dolgozik.”⁷

Összefoglalva tehát, miközben a magyar felsőoktatás évről évre bocsátotta ki a friss diplomásokat, az ötvenes évek közepétől a szovjet felsőoktatási intézményekből is egyre nagyobb számú diplomás érkezett haza, akiknek a munkába állítása elsősorú *politikai* kérdés volt.

A felsorolt körülmények vezettek oda, hogy az ösztöndíjasok hazaérkezése után „elosztásuk” körül mindig sok gond merült föl, a hazaérkezett ösztöndíjasok egy része pedig sok esetben elégedetlen volt itthoni munkahelyével és helyzetével. Ezzel kapcsolatban a legelső megoldandó kérdés az volt, hogy mely szerv(ek) feladata legyen az elosztás.

1953. február 23-án született a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a „Szovjetunióban tanuló magyar egyetemi és technikai hallgatók munkájáról az 1951/52-es tanévben.”⁸ E határozat végén leszögezik, hogy „A végzett ösztöndíjasok elosztására és nyilvántartására központi szervet kell létrehozni az Agit. Prop. Osztály vezetése

⁷ MOL XIX-J-1-k 1945-64 (22. doboz) Szovjet adminisztratív iratok „Feljegyzés” 1949. III. 19.

⁸ MOL M-KS 276. f. 54. cs. 229. ó.e. Titkárság 1953. II. 4.

alatt a következő szervek képviselőiből: a KV Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztálya, Ipari és Közlekedési Osztálya, Miniszterelnökség, Felsőoktatási Minisztérium.”

1953. április 6-án hasonló javaslatot fogadott el a MDP Titkársága az Oleg Kosevoj Szovjetösztöndíjas Iskola⁹ beiskolázását illetően is: „a Szovjetunióba küldendő ösztöndíjas hallgatók részletes szakmai megoszlását a KV Agitációs és Propaganda Osztálya, a KV Terv- Pénzügyi, Ipari és Mezőgazdasági Osztályával egyetértésben és két héten belül hagyja jóvá.”¹⁰

A Szovjetunióban végző egyetemisták száma az ötvenes évek közepén még egyre nőtt, végül egy – a szakszerűség irányába tett lépésként értékelhető – sokkal hatékonyabb megoldást sikerült az elosztás problémájára találni.

A MDP Titkársága 1954. december 29-én javaslatot tett¹¹ egy Tárcaközi Bizottság létrehozására, amelyben a végző diákok elosztásában közvetlenül érintett állami szervek képviselői vegyenek részt (Minisztertanács, Tudományos Minősítő Bizottság, a MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya, Országos Tervhivatal, Oktatási Minisztérium, MTA főtitkára, egyes minisztériumok miniszterhelyettesei). A Tárcaközi Bizottság összetételét a javaslat szerint évente a MDP Titkársága hagyta jóvá.

A Tárcaközi Bizottság úgy működött, hogy már a végzősök hazaérkezése előtt korábban megkapta az egyes szaktárcák szakember-igényéről készült listát, amely alapján elvégezte a hazaérkezett ösztöndíjasok munkahelyekre irányítását.

A Tárcaközi Bizottság létrehozását akkor már elodázhatatlanná tette, hogy 1955-ben 114 aspiráns és 344 ösztöndíjas fejezte be tanulmányait külföldön, tehát ennyi hazatérő friss diplomást kellett mindenképpen álláshoz juttatni az itthon egyetemet és főiskolát befejező fiatalokon kívül.

A Titkársági határozat az elosztást végző bizottság összetételéről végül 1955. január 17-én született meg.

Amikorra ez, az ösztöndíjasok munkába állítását viszonylag hatékonyan végezni képes szerv létrejött, már több száz ösztöndíjas kapott végzettségének nem megfelelő vagy más okoknál fogva számára elfogadhatatlan állást.

A szovjetösztöndíjasok elosztásával kapcsolatban felmerült problémák

A már itthon munkába állt volt szovjetösztöndíjasokkal folytatott beszélgetéseken szerzett tapasztalatok alapján a Magyar Dolgozók Pártja és a Dolgozó Ifjúság Szövetsége sokféle jelentést állított össze a párt- és állami vezetők számára.

⁹ Az Oleg Kosevoj Szovjetösztöndíjas Iskolában a Szovjetunióba kiküldendő ösztöndíjasok egyéves előképzésen vettek részt.

¹⁰ M-KS 276. f. 54. cs. 234. ő.e. Titkárság 1953. április 8.

¹¹ M-KS 276. f. 54. cs. 351. ő.e. Titkárság 1954. március 29.

A már egy-két éve itthon dolgozó ösztöndíjasokkal szervezett találkozókön legtöbbször megfogalmazott probléma az ösztöndíjasok elosztása körül az volt, hogy a végzett hallgatók egy része nem a végzettségének megfelelő munkakörbe került.

Hogy e mögött a megfogalmazás mögött milyen *súlyos valódi probléma* rejlik, annak megvilágításához vissza kell térnünk az egyetemre készülõ magyar diákok szakválasztásának problémájához.

A Szovjetunióban a II. világháborút követõ években új nyersanyaglelõhelyek feltárása, az ipar, a közlekedés és a mezõgazdaság nagymértékû, extenzív fejlesztése zajlott. A cél elõször az újjáépítés, majd pedig – az ország új, nagyhatalmi helyzetének megfelelõ – ipari, elsõsorban nehézipari, emellett katonai potenciál létrehozása, ennek kiszolgálásához pedig a szárazföldi, vízi szállítás megszervezése, a munkaerõ mozgatásához és letelepítéséhez szükséges szállítóeszközök és létesítmények gyors kialakítása és gyártása, teljes új városok építése volt. Ezek mellett az élelmiszertermelés és a lakosság alapvetõ fogyasztási cikkekkel való ellátása háttérbe szorult, és a felsõoktatás ezen iparágak számára is alapvetõen a gépesített nagyüzemi termelés mûködtetéséhez szükséges szakembereket képezte. Ehhez a folyamathoz nagyszámú, felsõfokú végzettségû, erõsen specializálódott szakképzettségû szakemberre volt szükség, akik a Szovjetunió gazdaságát a gyors újjáépítés és fejlesztés idõszakában mûködtetni tudták.

A röviden felvázolt gazdaságpolitikai igény kielégítésére létrejött szovjet felsõoktatási rendszerbe kerültek be a magyar szovjetösztöndíjasok, akiket viszont a szovjet politikai vezetés egy másik politikai cél megvalósításának szándékával hívott az országba: a szovjet befolyási övezetbe került, „népi demokráciák”-nak nevezett kelet-európai és ázsiai országok szovjet rendszerbe való integrálásának eszközeit kívánta belõlük kiképezni, akik országukban sikeresen fogják a szovjet igényeknek megfelelõen a politikai hatalmat gyakorolni, a gazdaságot a saját, *szovjet világgazdaságba* integrálni, a szovjet ipari és kereskedelmi érdekeknek megfelelõen saját hazájuk gazdaságát mûködtetni, a kultúrát és az oktatást a szovjet rendszer elfogadtatásának céljával felhasználni.

Magyar részrõl az ötvenes években kiküldött ösztöndíjasok esetében a szovjetunióbeli képzés célja nem a magyar gazdaság számára szükséges, nálunk hiányzó szakképzettség megszerzése, hanem a Szovjetunió iránti elkötelezettség, és a létrejött rendszer fenntartására irányuló politikai és szövetségesi eltökéltség kifejezése volt, ezért a kezdeti idõszakban a kiküldött ösztöndíjasok szakelosztása teljesen a szovjet felsõoktatási szervek által felajánlott lehetõségeknél megfelelõen folyt. Eközben egyáltalán nem vették figyelembe a magyar gazdaság, államszervezet és kultúra valós igényeit.

Amennyiben végigvizsgáljuk például azoknak a szakoknak a listáját, amelyekre magyar ösztöndíjasok iratkoztak be az 1951/52-es tanévben, többféle megállapítást tehetünk.

1951 õszen a Szovjetunió Külügyminisztériuma 310 magyar ösztöndíjas és aspiráns fogadásáról értesítette a moszkvai magyar nagykövetséget, a szakelosztásról részletes listát mellékelve.¹²

¹² MOL XIX-J-1-k Szovjet adminisztratív iratok 1945–64. 23. d. 102–109. 289/szig.biz.1951.

A magyar egyetemisták számára felajánlott választható szakokat érdemes részletesebben végigvizsgálni. A szovjet külügyminisztériumból érkezett irat a nehézipari szakembereket sorolja fel. Első helyen a geológia, tehát ásványkincsek kutatásához, majd a feltárt lelőhelyek kiaknázásához, bányanyitáshoz és műveléshez szükséges szakemberek képzése szerepel. A 11 választható lehetséges képzésből – nyilván nem véletlenül – 5 földgáz- és kőolaj-bányászati képzés, ezután a nyersanyag-feldolgozó ágazatok következnek: fémkohászat, elektromos energia és berendezések, vegyipar, gépgyártás. Az eddig felsorolt képzésekben a kiküldöttek egyharmada (103 fő) vehetett részt. Amennyiben végigvizsgáljuk az 1951 és 1960 között a Szovjetunióban végzett szakemberek itthoni munkába állására vonatkozó adatokat, láthatjuk, hogy számos szovjetösztöndíjas vett részt az uránérc utáni, – az ötvenes években Magyarországon megindult – kutatásokban, majd az érc kitermelésében. A bauxitbányászatban és bauxitfeldolgozásban szintén több végzett szovjetösztöndíjas kapott munkát. A kulcsfontosságúnak tartott sztálinvárosi ipari központban is számtalan volt ösztöndíjast helyeztek el. A magyar olajbányászat és kőolaj-feldolgozás fontos központjaiban mindenütt találunk egy-egy volt szovjetösztöndíjast.

Jellemzően élelmiszeripari képzésre három egyetemistát vettek fel, ebből is az egyik élelmiszeripari gazdaságtannal és szervezéssel foglalkozott, ugyanilyen az arány egyéb könnyűipari képzéseknél is: nyolc termeléssel és két szervezéssel foglalkozó szakember.

Az építészek és közlekedési mérnökök (34) ugyanolyan számban vannak képviselve a listán, mint a közgazdászok (külkereskedelem, belkereskedelem, tervezés, statisztika, pénzügy). Náluk kevesebb (49) a mezőgazdasági szakképzésben részt vevők száma. Ezen a listán csak 4 közigazgatási jogász képviseli a jogi képzést. A sort 15 fővel az orvosok és 40 fővel a pedagógusok zárják (akik közül 10 orosznyelv-tanár, 5 marxista filozófia és 6 történelem szakos).

Összehasonlítva a magyarországi munkaerő-felnevőképességi helyzetet a szovjet képzésből kikerülő, 1952–53 táján friss diplomával hazaérkező szakemberek végzettségével, láthatjuk, hogy számukra nem állt készen az őket alkalmazni tudó, nagy iramban fejlődő bányászat, nyersanyag-feldolgozás, kohászat, nehézipar és gépipar, nem épültek vasutak, utak, alagutak és hidak. A mezőgazdaságban nem voltak jól működő nagyüzemek. Állami gazdaságok 1945-től kezdve alakultak, ezek vezetőinek és vezető szakembereinek rendre volt szovjetösztöndíjasokat neveztek ki, de a termelőszövetkezetek széleskörű elterjedése és megszilárdulása csak az 1950-es évek legvégétől a 60-as évek elejéig zajlott le. A Szovjetunió jogrendszere jelentősen eltért a magyartól, tehát az ott képzett jogászok diplomája Magyarországon csak jelentős utóképzéssel volt felhasználható.

Ezenkívül pedig, az ötvenes években bármekkora fejlesztéseket hajtottak is végre a tízmilliós lakosságú Magyarországon az iparban vagy bárhány állami gazdaság, gépállomás szerveződött is a mezőgazdaságban, bármennyire duzzasztották is föl a pártalkalmazottak számát, bármekkora volt is a közigazgatás, alig egy-két év kellett csak hozzá, hogy az említett ágazatok már ne tudják felvenni a frissen képzett fiatalokat.

1953–54-től kezdve rendszeresen készültek a hazatért szovjetösztöndíjasok helyzetével foglalkozó jelentések. Párt- és állami szervek többször összehívták a végzettek és

itthon már munkába álltak valamely csoportjait, ahol a volt diákok elmondhatták itthoni tapasztalataikat.

Egy ilyen jellegű, nagyobb felmérést a DISZ Központi Vezetőség Egyetemi Ifjúsági Osztálya végzett 1954 novemberében.¹³

„A vizsgálat eredményei azt mutatják, hogy a szovjet ösztöndíjas hallgatók elosztása még ma sem kielégítő.... Sok esetben még ma sem aknázzuk ki megfelelően ezeknek az elvtársaknak – többnyire magasfokú – politikai és szakmai tudását, [...]” – írják a feljegyzés összeállítói.

A felmérés készítői szerint az egyik legnagyobb elkövetett hiba az, hogy „a végzett hallgatók egy része nem a szakképzettségének megfelelő munkakörbe került, s így lényegében kárba vész tanulásának, tudásának jó része, melyet a Szovjetunióban szerzett.” Kirívó példák a következők: traktor-tervező mérnököt beosztottak iparitanuló-iskolába traktorjavítást oktatni, vagy egy karmestert az Operához zongoristának. A MÁV-nál nem is tudták, hogy milyen munkakörbe kell elhelyezni két „vasúti közgazdász” képzettségű fiatal (ilyen Magyarországon nem volt, ez kifejezetten az óriás távolságokra szállító szovjet vasút működtetéséhez, a személy- és teherszállítás tervezéséhez, szervezéséhez és irányításához szükséges speciális gazdaságtani képzés). A MÁV-nál ebben az esetben alkalmazták a volt szovjetösztöndíjasokat, majd semmiféle, komolyabb szakértelmet követelő munkához nem engedték őket közel: „Jelenleg egyikük a Ferencvárosi pályaudvaron cselleng minden meghatározott feladat nélkül.” A „vasútmérnök”-képzettségű fiatalok munkába állításának súlyos gondját tükrözik a párt különböző szerveihez tőlük érkezett, szakmájuknak megfelelő munkakörben való elhelyezésükre vonatkozó kérelmek.¹⁴ Két ifjú vasútmérnök „egyik mint vasúti pénztáros, a másik mint vasúti váltóőr dolgozik.” A feljegyzés készítője rámutatott az ezzel kapcsolatos – ma számunkra evidenciának tűnő – legfontosabb gondokra: „Azon túl, hogy a magyar államnak a Szovjetunióban tanuló ösztöndíjasok taníttatása rendkívül nagy anyagi áldozatba kerül – kb. háromszor annyiba mintha itthon végezték volna – vannak egyéb kihatásai is. A Szovjetunióban jelenleg is kinttanuló diákok között olyan káros hangulat terjedt el, felnagyítva az elhelyezések körül ténylegesen meglévő hibákat, hogy nem érdemes tanulni, mert nem tudják elhelyezni őket.”

Az ösztöndíjasok kényszerű alkalmazásának másik, több forrásban is leírt módszere az volt, hogy olyan munkakörbe helyezték el őket, „amely csupán névleges, mondvacsinált, s amelyet láthatóan csak azért kreáltak, hogy a hozzájuk beosztott elvtársnak valamilyen címen fizetést tudjanak adni, noha effektív hasznót az illető munkakörben nyilván nem tud hozni az intézmény számára.”¹⁵ Tehát állományba vették őket, de távol tartották az effektív munkavégzéstől. Erre jó példa egy, a moszkvai konzervatóriumban végzett énekes története, akit „az Operaház vezetősége mint kórus-tagot vette státuszba 1.100 Ft-os fizetéssel és

¹³ MOL M-KS 276. f. 91. cs. 32. ó. e. 53–64.

¹⁴ MOL M-KS 276. fond 91. csoport 32. ó.e. 62-64. (1954. november 25.)

¹⁵ Uo. 55.

egyben tudomására hozta, hogy ezért a pénzért nem kell dolgozni, addig, amíg talál magának állást valahol, jól jön ez a fizetés.”¹⁶

Az ellenkező végre is ismerünk példát: a frissen végzett ösztöndíjasokat sokszor tapasztalatlanságuk dacára nagy gyakorlatot igénylő vezető pozíciókba helyezték. Számtalan, akkor nemrég alakult állami gazdaság, ipari és mezőgazdasági kutatóintézetek élére, vagy vezető beosztásaiba kerültek frissen az egyetemről kikerült és hazaérkezett szovjetösztöndíjasok.

Másfelől pedig sokan olyan állást kaptak – nem véletlenül –, amelyhez viszont egyáltalán nem is lett volna szükség felsőfokú végzettségre. „Végzett jogász pl., aki véglegesen ügyviszi munkakörbe kívánt elhelyezkedni jegyzőkönyvvezetőnek osztották be és ugyanakkor semmi segítséget nem kap ahhoz, hogy a magyar jogot megfelelően elsajátítsa.”¹⁷

A Szovjetunióban jogi képzettséget szerzett szovjetösztöndíjas csak itthon szembesült azzal a ténnyel, hogy a szovjet jogrendszer gyökeresen eltér a magyartól, tehát ott megszerzett tudása itthon egyszerűen nem használható. A munkahely pedig, ahová beosztották, hasznavehetetlen munkaerőt kapott, akinek aztán gyakorlatilag itthon is újra el kellett végeznie az egyetemet. Ennek eredménye az lett, hogy kollégáik „semmittevőnek, kitarottnak mondják a Szovjetunióban végzeteket.”¹⁸

Az 1952 és 1960 között a Szovjetunióban végzett ösztöndíjasok pályáját tanulmányozva még két jellemző tendencia figyelhető meg. Az „ötvenes évek” időszakában Magyarországon nagyszámú tudományos kutatóintézetet alapítottak a mezőgazdaság és az ipar fejlesztésének deklarált céljával. Ezekben a kutatóintézetekben helyezték el rendre a hazaérkezőket, ezzel is mintegy távol tartva őket a termelő munkától. A hazaérkezők pályájának másik gyakori iránya pedig – függetlenül megszerzett szakképzettségüktől – a legfelsőbb pártvezetéstől az alacsonyabb (megyei vagy járási) pártbizottságokig és az államigazgatás (minisztériumok és a megyei közigazgatás) volt. Így például mezőgazdasági szakképzettséget szerzett ösztöndíjasok kerültek megyei, később járási tanácsok mezőgazdasági osztályaira.

1953 közepétől a Szovjetunióban és Magyarországon bekövetkezett politikai fordulat hatása is nehezítette az ösztöndíjasok elhelyezését. A hazaérkezett ösztöndíjasoknak hazaérkezésük és munkába állásuk után tartalékos tiszti kiképzésen kellett részt venniük. 1954-ben megkezdődött a túlhajtott nehézipari fejlesztések lassítása, a felduzzasztott dolgozói létszám csökkentése, a „racionalizálás”. Ennek során – természetesen – az éppen távol levők státuszai szűntek meg, köztük a tartalékos tiszti kiképzésen részt vevő szovjetösztöndíjasokéi.

A szovjetösztöndíjasok munkahelyekre történő elosztása során az elosztást végzők nem voltak tekintettel arra, hogy az illető szülei, családja hol él. Gyakran családjuk lakóhelyétől, vagy esetleg saját lakásuktól távoli helyeken kaptak állást, nemritkán házastársuktól is távol.

¹⁶ Uo. 55.

¹⁷ Uo. 55.

¹⁸ Uo. 55.

Sem a párt, sem pedig munkahelyük nem foglalkozott lakásproblémáik megoldásával, volt, aki várótermekben töltött néhány éjszakát munkába állása után, esetleg barátoknál, ismerősöknél volt kénytelen lakni.

Az eddig idézett jelentés az ösztöndíjasok elosztásával foglalkozó szervek munkáját illetően fontos következtetésekre jutott. A hazaérkező ösztöndíjasok munkahelyekre irányítása során például az elosztást végző szervek számára az egyik nem kezelhető problémát az jelentette, hogy nem tudták, „hogya a szovjet egyetemek egyes szakjai ténylegesen mire képesítenek”,¹⁹ így az elosztás valóban nehéz lehetett.

Végül az ösztöndíjasok szovjet vuzokba küldésével kapcsolatos kulcsfontosságú probléma is megnevezésre került: „Már a szovjet ösztöndíjasok kiküldésénél nem kellő gondossággal válogatták meg azokat a szakokat, ahová az elvtársakat tanulni küldték, és így egyes esetekben valóban probléma az illető szakmában elhelyezni az elvtársat.”²⁰

Pénzügyi megfontolásokból (hiszen a magyar fiatalok szovjet egyetemi képzése a magyar felsőfokú képzés többszörösébe került) és a szovjet egyetemeken szerzett képzettség magyarországi hasznosíthatóságának nehézségeit is figyelembe véve, a Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának 1954. november 15-i határozata 50 főben rögzítette az 1954/55-ös tanévre a Szovjetunióba küldendő egyetemisták keretszámát.²¹ Leszögezték továbbá, hogy csak a Magyarországon nem elérhető szakképzések megszerzésének céljából kell külföldi egyetemekre diákokat kiküldeni a teljes szakképzés idejére.

1955 elején született meg végül a Magyar Dolgozók Pártja Titkárságának a hazaérkező ösztöndíjasokkal kapcsolatos teendőket rögzítő határozata, amely munkába állításuk ésszerűbb feltételeit igyekezett megteremteni. Az ösztöndíjasok elosztását a párt Központi Vezetőségének és szakapparátusának kezéből az Oktatási Minisztérium Ösztöndíjas Osztálya feladatkörébe utalták át, azzal, hogy az elosztás felett egy – a különböző minisztériumok vezető tisztviselőiből álló – Tárcaközi Bizottság felügyeletére bízták. Röviddel ezután körvonalazódott az az elhatározás, hogy a külföldön végző ösztöndíjasokról az Oktatási Minisztériumban egységes nyilvántartást kell készíteni, amelyben rögzíteni kell az egyetemi tanulmányaikkal kapcsolatos minden fontos adatot, továbbá az itthoni munkába állításukkal kapcsolatos intézkedéseket.²²

1960-ig körülbelül 2500 magyar ösztöndíjas folytatott hosszabb-rövidebb ideig tanulmányokat a Szovjetunióban. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1949 és 1960 között a befejezett felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma²³ nagyjából 70 000 fővel nőtt. A végzett szovjetösztöndíjasok aránya az összes, ebben az időszakban felsőfokú vég-

¹⁹ Uo. 56.

²⁰ Uo. 56.

²¹ M-KS 276. f. 54. cs. 343. ó.e.

²² Uo. 91–92.

²³ 1980. évi népszámlálás. 34. kötet. Felsőfokú végzettséggel rendelkezők adatai. KSH Bp., 1983.

zettséget szerzett szakemberhez viszonyítva kevésnek tűnhet, azonban a hazaérkezésükkor esetükben alkalmazott pozitív megkülönböztetés folytán többségük a gazdaság, az állam- és a politikai szervezet, a kultúra és a Magyar Dolgozók Pártja, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt vezető pozícióiba került. A felsőoktatással foglalkozó minisztériumok – Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (1945–51), Közoktatásügyi Minisztérium (1951–53), Felsőoktatási Minisztérium (1953), Oktatásügyi Minisztérium (1953–57) Művelődésügyi Minisztérium (1957-től) – az ötvenes évek vége felé lehetőség szerint egyre pontosabb nyilvántartást vezettek a külföldön tanuló ösztöndíjasokról. Nyomon követték sorsuk alakulását hazatértük után is, az ösztöndíjasok személyi anyagaiban megtalálhatóak az elhelyezkedésükre, későbbi munkahely-változtatásaikra (amelyekhez sok esetben a minisztérium is segítséget nyújtott) vonatkozó adatok, esetleg dokumentumok is. A hatvanas évek elején a Művelődésügyi Minisztérium kérdőíveket küldött szét a volt szovjetösztöndíjasoknak, amelyeket többségük kitöltve visszaküldött. Csak kevesen számoltak be közülük csalódottságról, többségük sikeresen haladt előre pályáján. Sokan kívántak tudományos fokozatot, illetve más irányú szakképzettséget szerezni.

Az ötvenes években a Szovjetunióban diplomát szerzett szakemberekből a szocializmus rendszerének megbízható, stabilizáló társadalmi csoportja vált.

Job Placement Programs for Graduates of the USSR Scholarship Program

From 1947 on, more and more Hungarians were offered scholarships in the Soviet Union. In 1952 approximately 350 freshmen started their studies in the USSR. After this beginning, their numbers declined, and in 1955 there were only about 50 new freshmen in the program.

Starting in 1952, the graduates began to return to Hungary. Housing and employing them became a difficult task for the education ministry and the scientific and cultural departments of the Hungarian Working People's Party. Placing the young experts into jobs was primarily a political question, as their status demanded prestige. The documents from this era use the word „distribution” for this placement procedure. This task was delegated to a committee of experts sometime between 1953 -55. The graduates returning home in this era did not often receive jobs consistent with their qualifications as these qualifications acquired in the USSR did not fit Hungarian needs in agriculture, industry, and culture. On the contrary, they increased the Sovietization of the Hungarian economy. After 1955/56, when the Hungarian government assessed the true demand for experts, they only sent people to study courses that were unavailable in Hungary.

BERKI IMRE

Visszapillantás egy megszűnt rendvédelmi szervezetre, a Határőrségre

Bevezető

A Magyar Határőrség Európában fennállásának 62 éve alatt (1945–2007) szinte egyedülálló szervezet volt. A határőrizet és -ellenőrzést Európa legtöbb államában a rendőrség vagy a csendőrség végzi, Magyarországon azonban önálló közigazgatási szerv látta el ezt a feladatot.

A mindenkori határőrizet három fő részből áll: a határforgalom ellenőrzéséből, az úgynevezett „zöldhatárőrizetből” és a határrend betartatásából.

A mélységi ellenőrző rendszernek köszönhetően a Határőrség nemcsak a határterületeken volt aktívan jelen, de a városokban is, főként olyan csomópontokon, mint a pályaudvarok, ahol fennáll az illegális bevándorlók megjelenésének veszélye. Emellett általános rendőri feladatokat is ellátott, és karhatalmi tartalékot jelentett a kormányok számára.

A szervezet elnevezésének változása is tükrözi a politikai változásokat. Kezdetben Honvéd Határőrség¹ néven a honvédség keretén belül a határporlyázó alakulatok látták el a határőrizeti feladatokat 1945-től egészen 1949-ig. Az ország szovjet típusú átszervezésével párhuzamosan változott a szervezet feladata és elnevezése is. Az Államvédelmi Hatóságba történő beolvastását követően ÁVH Határőrség néven működött.² A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének 1953. júniusi határozata értelmében átszervezték a Belügyminisztériumot és ennek során a korábban önálló ÁVH-t, a határőrséggel együtt annak szervezetébe illesztették³. Ettől az időtől beszélhetünk BM Határőrség elnevezésről, amely egészen a rendszerváltásig megmaradt.

A Határőrség újjászervezése a II. világháború után

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány már 1944-ben elhatározta a határőrség újjászervezését. Erre a fegyverszüneti egyezmény megkötése után nyílt lehetőség. Az egyezményben Ma-

¹ HM. Eln. 20.183/1945. Intézkedés a honvéd határőrség felállítására. EHRENBERGER Róbert (szerk.): *A béketábor magyar hadserege*. Budapest, 2001, PETIT REAL Könyvkiadó Iratok az I. fejezethez 5. dokumentum (a továbbiakban EHRENBERGER 2001).

² A Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 4.353/1949. (268) M.T. sz. rendelete Államvédelmi Hatóság szervezése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1949. 268. sz. 2167–1268.

³ GÁSPÁR László: *A Határőrség fejlődése 1950–1956 között*. Egyetemi doktori értekezés (ZMKA) Budapest, 1989, 66. (a továbbiakban Gáspár 1989)

gyarország vállalta, hogy a Németország elleni háborúban aktívan részt vesz, és fegyveres erőit e célból a szövetséges (szovjet) főparancsnokság rendelkezésére bocsátja. Leszögezte: „Magyarország kötelezi magát, hogy Csehszlovákia, Jugoszlávia, Románia általa megszállt területéről visszavonja az összes magyar csapatokat és hivatalnokokat Magyarország 1937. december 31-én fennállott határai mögé.”⁴

Ezzel lehetőség nyílt a hadsereg és ezen belül a határőrség megszervezésére. Ezen szervezetek létrehozása az állam létét és szuverenitását szimbolizálták. A nyitott határok veszélyeztették az ország politikai, gazdasági, közbiztonsági érdekeit.

A határőrizet újjászervezésére a trianoni határokon kerülhetett sor, ahol eddigre már nyoma sem maradt a bécsi döntéseket megelőző határőrizeti rendszernek. Kezdetben a Nemzeti Bizottságok spontán állították fel a határőrség első alegységeit, amelyek később megszűntek, vagy beolvadtak a határvadász alegységekbe.⁵

A határőrség megszervezésére a Honvédelmi Minisztérium 1945. február 23-án kiadott 20.183. számú rendeletével került sor.⁶

A szervezési osztály a határőrség megszervezéséről szóló rendeletet a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (továbbiakban SZEB) szovjet tagozatával konzultálva készítette elő. Kolesznyikov ezredes a SZEB nevében 1945. május 14-én jóváhagyta a határőrség eddigi tevékenységét, valamint közölte, hogy a SZEB a határőrség számára 5000 fős létszámot engedélyez. Huszonhét határporlyázó századból és 150 határporlyázó őrsből álló határőrizeti szervezetet alakítottak ki.⁷

A határőrség létrehozása a harcok elültével fokozatosan valósult meg. Szervezetének kiépítése – a rendkívül szerény anyagi lehetőségek között – három ütemben jött létre: 1945 áprilisáig az Alföld és az Északi-középhegység, májusban a Dunántúl a nyugati határ kivételével és júniusban a nyugati határon.

Az újonnan létrejött határőrség legfontosabb feladata a csempészet, a szabad átjárás megakadályozása a határon, valamint a határmenti fegyveres csapatok elleni harc volt. A csempészet oly mértéket öltött, hogy veszélyeztette az ország gazdasági életének normalizálását. Mindezt az anyagi, technikai ellátottság hiányában kellett végrehajtani.

„Határőrizeti helyzetünk igen előnytelenül alakul azáltal, hogy határőrségünk részére a SZEB puskánál hatásosabb fegyverek használatát megtiltotta, a környező államok határőrizeti csapatainak (Ausztria kivételével) zöme pedig automata fegyverekkel rendelkezik. Kis ha-

⁴ ROMSICS Ignác (szerk.): *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914–1999*. Budapest, 2000, Osiris, I.köt. 378–383.

⁵ PARÁDI József et. al. (szerk.): *A magyar rendvédelem története*. Budapest, 1996, Osiris, 112.

⁶ EHRENBERGER Róbert (szerk.): *A béketábor magyar hadserege*. Budapest, 2001, PETIT REAL Könyvkiadó Iratok az I. fejezethez 5. dokumentum.

⁷ KESERŰ István: *Magyar Határőrizet 1945-1957. Határőrségi tanulmányok*, V. évf. (1997) 1.sz. 38–41.

tósugarú fegyverzettel ellátott, igen ritka határmegfigyelésünk többnyire nem képes határsértéseket, vagy fosztogatásokat megakadályozni”⁸

Ezt a feladatot segítette a határrendőrség, amelynek felállítására 1945 nyarán került sor a 145.389/1945.IV.12. sz. BM rendelet nyomán.⁹ A határrendőrség kapitányságokból és őrsökből állt, 34 kapitányság alárendeltségében 150 őrs működött. A határrendőrség végezte a távolsági határforgalom ellenőrzését és a kishatárforgalom ellenőrzésének egy részét, valamint – őrsei révén – a „zöldhatár őrzetében” is részt vett. Mindkét szervezet sajátos feladata volt még a háborús bűnösök felderítése és elfogása, továbbá a hazatérő személyek ellenőrzésében való közreműködés.¹⁰

⁸ Vörös János honvédelmi miniszter 1945. július 4-i Miklós Béla miniszterelnöknek szóló tájékoztatója a Demokratikus Hadsereg aktuális állapotáról, a katonai helyzetről és egyes szervezési kérdésekről. EHRENBERGER 2001. 16. dokumentum

⁹ Ideiglenes Nemzeti Kormány Belügyminiszterének 145.389/1945.IV.12. BM sz. rendelete a magyar határrendőrség felállítására tárgyában *Rendőrségi Közlöny*, 1945. évf. 180–183.

¹⁰ PARÁDI József: A népi demokratikus forradalom határrendőrsége 1945–1949. In ÁBEL László (szerk.): *A Határőrség 40 éve*. Budapest, 1985, Határőrség, 67–80.

A Határőrség átszervezése 1946-ban

1946 márciusában a SZEB elrendelte a magyar hadsereg létszámának 25 000 főre történő csökkentését. A kormány az ország gazdasági helyzetéből kiindulva csak 20 000 főnyi hadsereget kívánt fenntartani.¹¹ A határvédelem alakulatok átszervezéséről szóló HM elnöki katonai politikai 102.000/1946. intézkedéssel a határportyázó századokat kivonták a kerületi parancsnokságok alárendeltségéből, és az újonnan megszervezett Határőr Parancsnokság alá rendelték.¹² A rendelkezésre álló fegyverzeti felszerelés és személyi állomány válogatott része a Határőrséghez került. Ezzel megtörtént egy kommunista vezetésű ütőképes „párt-hadsereg” kialakítása, amely szükség esetén felhasználható volt akár egy budapesti „reakciós zendülés”, akár egy esetleges katonai ellenállás letörésére.

A Határőrség parancsnokává Pálffy György ezredes, vezérkari főnökévé Németh Dezső alezredes, a nevelési osztály vezetőjévé Loránt Imre századost nevezték ki. A határőrség parancsnoka közvetlenül a honvédelmi miniszter alárendeltségébe tartozott, magasabb parancsnoki jogkörrel.¹³ A korábban a kerületi parancsnokságok alárendeltségében felállított 27 határportyázó-századból és az új erőkből 14 határvédelem-zászlóalj – amelyek a közép-szintű irányítás mellett a képzés színterei voltak és személyi állományuk egyben a határőrizet manővertartalékát is képezte – 50 század és 250 őrs tagozódású szervezet jött létre, valamint egy vasútbiztosító ezred, később zászlóalj. Az átszervezés kapcsán a határőrség létszámát 9928 főre növelték. A határőrség struktúrája és létszáma alapvetően változatlan maradt az ÁVH-ba történő beolvasztásáig.¹⁴

„A határőrség a határőrség parancsnokságából – amely nagyjából megfelel egy hadosztályparancsnokságnak – 14 önálló határvédelem zászlóaljból és 1 vasútbiztosító zászlóaljból áll. Egy-egy zászlóalj hatásköre 2–300 kilométeres határszakaszra terjed ki, a határ mentén húzóódó, átlag 15–20 kilométer mélységű sávban, az ún. határsávban. Minden határvédelem zászlóalj 3 századra, a századok mindig 4–5 őrsre tagozódnak. Egy-egy őrs tiszt parancsnoksága alatt áll és gazdálkodási egységet képez.”¹⁵

A nevelési osztály kezelésében 1946. május elsején megjelent a Honvéd Határőr Parancsnokság tájékoztató lapja, a Határőr. A lap első számában Pálffy György vezérkari

¹¹ A Magyar Köztársaság Kormányának 5 000/1946. M.E. sz. rendelete az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában. 2. § (8) bek.: „A honvédelem hivatásos tagjainak számát ténylegesen szolgáló húszezer főre kell csökkenteni.” *Magyar Közlöny*, II. évf. (1946) 13. sz., kihirdetve: 1946. május 19-én.

¹² KOLLEGA TARSOLY István (szerk.): *Magyarország a XX. században*. Szekszárd, 1996, Babits Kiadó, I. köt. 402. (a továbbiakban KOLLEGA TARSOLY 2005)

¹³ MUCS Sándor (szerk.): *A Határőrség megalakulása és harca a népi hatalomért 1945–1948*. Budapest, 1970, A Belügyminisztérium Határőrség Politikai Csoportfőnökségének ünnepi kiadványa a határőrség megalakulásának huszonötödik évfordulójára 24–26.

¹⁴ GÁSPÁR László: *A Magyar Határőrség szolgálati tevékenységeiben ható elvek érvényesülése és változásai 1945-től az 1980-as évek végéig*. Kandidátusi értekezés (MTA TMB) Budapest, 1996, 34–35.

¹⁵ *Honvéd*, I. évf. (1946) 1. sz. 46–54.

ezredes a Honvéd Határőrség Parancsnoka Feladataink című cikkében fogalmazta meg a Határőrség feladatait: „Várjuk a határőrségtől határaink biztos, hézagmentes védelmét”. Meghatározta, hogy a rendszer kit tekint ellenségének: „Ellenségeink: a magyar demokrácia gazdasági ellenségei, a csempészek, feketézők, a gazdasági kártevők, a banditák és hivatásos bűnözők, a fiatal magyar demokrácia politikai ellenségei, a külföldi magyar reakció emberei, a magyar demokrácia itthoni ellenségei és árulói, a svábok kitelepítése körüli szabotázs.”¹⁶

A magyar határőrizeti szervek szolgálatellátása is magán viselte a korszak körülményeiből következő sajátosságokat. Az államhatárokon talán még katasztrofálisabb helyzet uralkodott, mint az ország belsejében. A csempészt nagyban üzték. Előfordult, hogy szekér- és kocsikaravánok hajtottak át a határokon. A háborús bűncselekményeket elkövetők kedvenc helye volt az államhatár, mert ha megszorították őket, átszöktek a túloldalra. A bűnözők kezdetben többen voltak, mint a határt őrzők és korszerűbb fegyverekkel is rendelkeztek.

A határőrségnek és a határrendőrségnek azonban fokozatosan, a rendőrség és a szovjet csapatok segítségével sikerült úrrá lenni a helyzeten.

A határőrség és a határrendőrség – amellet, hogy visszaállította a „zöld határon” az ország törvényeivel harmonizáló állapotot – fontos és sajátos forgalomellenőrzési teendőket is végzett. Jelentős létszámot alkottak a hazatérő menekültek, a németek és csatlósai által elhurcoltak és életben maradottak, továbbá a hadifogságból érkezők. Különösen a kontinens nyugati feléből jövők továbbirányítása terén akadtak sarkalatos feladatai a testületnek. Az erről a területről érkezőket ugyanis nem engedhették tovább úti céljuk felé. Először az ország belsejében gyűjtő- vagy szűrőtáborokba helyezték el őket, majd a rendvédelem más területeinek munkatársai (Magyar Államrendőrség és az ÁVO) vették át az őrzésüket. Nehézséget jelentett a tömeges kishatárforgalom lebonyolítása, valamint ennek csempésztől történő elkülönítése.

Különleges határőrizeti teendőt képzett továbbá a reszlovakizáció nyomán Magyarországra menekülők fogadása. Hasonló volt a helyzet a kitelepített német ajkú magyar polgárok esetében is. Közülük sokakat négyszer–ötször is elfogtak a határon vagy az ország belsejében és szállítottak ismét nyugatra a magyar hatóságok, mire az érintettek belenyugodtak abba, vagy legalábbis nem tettek semmit ellene, hogy szülőföldjüket végleg el kell hagyniuk.

A határőrizeti szervek szolgálatukat a háború előtti szabályzatokban lefektetett elveknek megfelelően végezték, attól lényegesen nem tértek el. A szolgálat jellegében azonban a hangsúly a nagyméretű – társ rendvédelmi szerveket is bevonó, több ezer főt érintő – razziákra került.¹⁷

1949 nyarán a hadsereg életében addig döntő szerepet játszó Pállfy György altábornagy letartóztatása előrevetítette a későbbi tragédiák árnyékát. A jugoszlávok magyarországi

¹⁶ *Határőr*, I. évf. (1946) 1. sz. 1–3.

¹⁷ PARÁDI József: *Határőrizet (1945–1949) = Határvadászok? RTF Főiskolai Figyelő Plusz*, II. évf. (1991) 1.sz. 51–54.

felforgató szerepének bizonyítására politikai pert indítottak Rajk László belügyminiszter ellen, és mivel összeesküvés nem lehetséges katonai résztvevők nélkül – a nyomozást kiterjesztették a honvédség felügyelőjének személyére is. A katonapolitikai osztály élén hírhedtté vált, de a honvédség fejlesztésében érdemeket szerzett tábornok 1949. október 24-i kivégzéséről film készült, amelyet tiszti gyűlésen kötelező volt megtekinteni. Az üzenet – ahogy azt korábban Farkas Mihály is brutális őszinteséggel megfogalmazta – nyilvánvaló volt: *„mindenkiből a munkásosztály, illetve annak élcsapata, a párt csinált vezetőt és mindenki csak addig marad vezető, ameddig a munkásosztály érdekében dolgozik, ameddig a párt utasításait teljesíti.”*¹⁸

A politikában azonban olyan események és folyamatok indultak meg, főleg 1949 második felében, amelyek már a határőrség történetének következő szakaszába tartoznak.

Határőrség az Államvédelmi Hatóság kereti között

A Minisztertanács 4.353/194. számú rendeletével, 1950. január 1-jén a Határőrség kilépett a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségéből és az önállóvá vált Államvédelmi Hatóság része lett.

1951. február 1-jével a Határőrség átvette a határrendészet feladatkörének, állományának és eszközeinek zömét. Ezt követően a határőrizeti tevékenység egységes jelleget öltött, s a határőrizet katonai vonásai megmerevedtek, ami bizonyos változtatásokkal egészen a 80-as évek végéig működött. A Határőrség feladatkörének ez az egyoldalú felfogása egyes következménye lett más területek és feladatok téves kezelésének is. A katonai jelleg eltűlése következtében az annak leginkább megfelelő tevékenységi formák abszolútizálódtak: az államhatár tiltott átlépésének minden körülmények közötti megakadályozása.

Az Államvédelmi Hatóság hivatásos állományú tisztjeit, alezredesig bezárólag az ÁVH vezetője nevezte ki. A sorállományú legénység szolgálati ideje 3 évre változott. A Határrendőrséget beolvasztották, ezzel a határőrség létszáma 17 777 főre emelkedett. Az új szervezet átszervezését politikai érdekeknek alárendelve szovjet mintára hajtották végre. A Határőrség Országos Parancsnokságánál és a határőr kerületeknél megjelent szovjet tanácsadók részt vettek a tevékenység irányításában.

A Határőrség fejlesztésének új koncepciója nem jelentett mást, mint a szovjet határőrizeti modell maradéktalan átvételét. Így Magyarországon fokozatosan kialakult az ún. „totális határőrizet”, ami – egyebek mellett – magával hozta az államhatár közeli területek letarolását, a határsávot, és a robbanózárát. A „totális” határőrizet legszélsőségebb formája 1951–52-ben a déli határszakaszon kialakult „se béke, se háború” állapota volt. Az itt diszlokált határőr csapatokat a nyári táborozások során kötelékharcazatra képezték ki, amelynek szinte kizárólagos tárgyköréit a határvédelem, illetve az ejtőernyős deszant elleni harc kérdései képviselték.

¹⁸ KOLLEGA TARSOLY 2005. 406.

Ezen időszak határőrizetét a törvényesség alacsony szintje, a korábbi gyakorlattól teljesen eltérő antihumánus módszerek és eszközök (lakosság-kitelepítés, aknazárak) is jellemezték.

Mind gyakoribb intézkedéssé vált a „Fokozott” szolgálat helyett bevezetett „Megerősített” szolgálat. Ennek lényege az volt, hogy bizonyos alegységeket (kivételesen kerületet) megerősítettek tartalék alegységekkel. Arra azonban már nem volt megfelelő tartalék, hogy ugyanezt eszközökkel is végrehajtsák, illetve csak nagyon elvétve és korlátozottan nyílt rá lehetőség. Sőt, az '50-es évek egyre fokozódó gazdasági nehézségei következtében a Határőrség létszámát is csökkentették, az alegységekkel való megerősítés szintén komoly erőfeszítéseket követelt.¹⁹

ÁLLAMVÉDELMI HATÓSÁG VEZETŐJE

255.100 Eln. ÁVH. — 1949.

**ÁLLAMVÉDELMI HATÓSÁG VEZETŐJE
PARANCSA**

Budapest, 1949. évi december hó 30-án.

A magyar Népköztársaság Minisztertanácsának 4553/1949/268/M. T. sz. rendelete alapján a Határőrség a Honvédelmi Minisztérium szervezetéből kiválik és az Államvédelmi Hatóság kötelekébe megy át.

A Határőrség átadása az Államvédelmi Hatóság kötelekébe a határszolgálat különleges tulajdonsága és az államhatár fokozottabb őrzésének megerősítése szempontjából történik.

Az Államvédelmi Hatóság által a Határőrség átvételére kiküldött bizottság, a Honvédelmi Minisztérium által a Határőrség átadására kiküldött bizottság 1949. december hó 31-i átadási, illetve átvételi jegyzőkönyve alapján az *Államvédelmi Hatóság a Határőrséget 1950. január hó 1-vel veszi át.*

PÉTER GÁBOR *av. altábornagy s. k.*
Államvédelmi Hatóság Vezetője.

¹⁹ SZABÓ Miklós: A magyar Határőrség újkori története 1950-tól a rendszerváltásig. *Határrendészeti Tanulmányok*, II. évf. (2005) 1. sz. 2–5. (a továbbiakban SZABÓ 2005)

A műszaki zár- és erődrendszer kiépítésével, valamint a nyugati és a déli határszakasz átfogó lezárásával kezdetét vette a fokozott határvédelem. A Minisztertanács 1948 májusában – a nyugati határ mentén garázdálkodó fegyveres bandák és csempészek ellen, délen pedig a Jugoszláviával megromlott viszony miatt – a HM és a BM előterjesztésére a nyugati és a déli határszakasz megerősítését rendelte el. A BM IV. Főosztály 16/1950. számú utasítása alapján 1950. június 20-tól a jugoszláv határon 15 km széles határövezetet létesítettek, amelyet a 0390/1952. számú utasítással, 1952. szeptember 1-től az osztrák határra is kiterjesztettek. A határövezeteken belül 2 km-es szigorított sávot, ezen belül 500 és 50 méteres határsávot jelöltek ki, amelyekbe csak rendőrségi, illetve határőrségi engedéllyel lehetett belépni. Az 50 m-es határsávba csak határőrök léphettek be.²⁰

A műszaki zár, a drótkadályok és aknamezők létrehozása során először a magasfigyelőket készítették el, és a határőrség tervei szerint állították fel. 1949 kora tavaszán megkezdtek a drótkadályok építését. Az osztrák határszakaszon 356, a jugoszláv határszakaszon 630 km hosszan egy- és kétsoros drótkadályt építettek. A határ akadályjellegének fokozására 1949-től a nyugati, 1950 nyaratól a déli szakaszon aknamezőket telepítettek. 1950 végeére a két határszakaszon kiépítettek 1000 km drótkadályt, melyből 871 km-t aknásiítottak is, és megépítettek 291 magasfigyelőt. E rendkívül nehéz és veszélyes műszaki munkát a határőrök fegyveresen biztosították. Erre azért volt szükség, mert a határ túlsó oldaláról gyakori volt a provokáció, a határsértés – különösen a déli szakaszon. Előfordult, hogy elvontatták a drótkadályokat, több helyen felszedték a telepített aknákat, és átlövöldöztek. Tekintettel ezekre, a HM elrendelte a felszedett és hatástalanított aknák pótlásán felül a műszaki záruk hatásfokának növelését. Ennek érdekében az aknamezőkben sűrűbbre telepítették az aknákat, azok egy részét felszedés ellen biztosították, és érintő repeszaknákat is alkalmaztak. Sajnálatos módon ezek nemcsak a határsértőkre, hanem a telepítést végzőkre is veszélyt jelentettek. Az állományban is több haláleset és súlyos sérülés történt.²¹

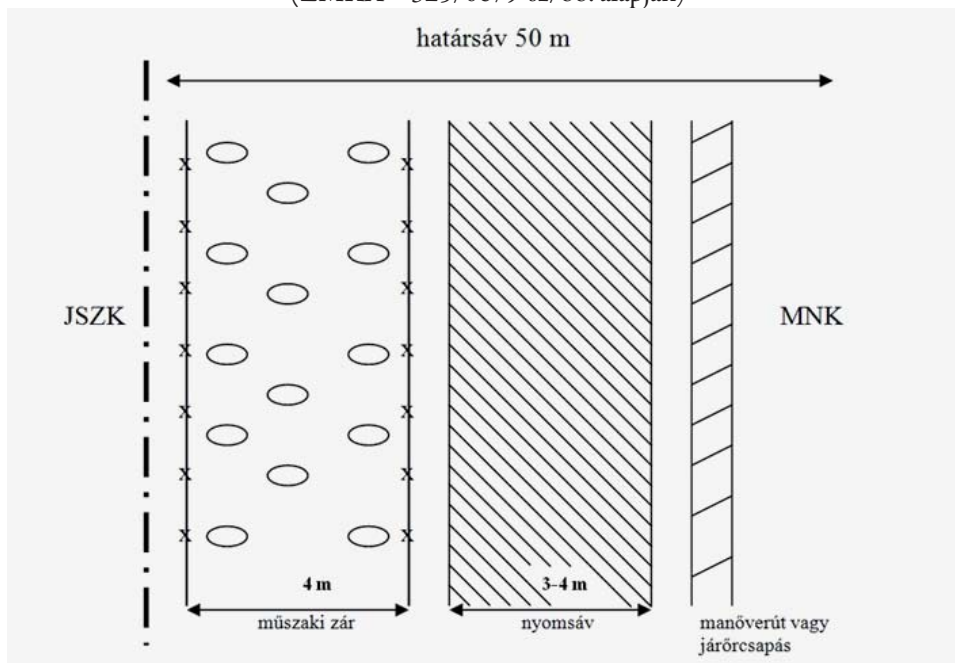
1953-tól megkezdődött a kapcsolatok rendezése a szomszédos országokkal, ami lehetővé tette a Határőrség létszámának csökkentését. Az aknamező felszedését a nyugati és a déli határon 1956 áprilisában kezdték meg, és szeptember 15-re fejezték be. A déli határon megszűnt az erődrendszer, valamint a drótkerítés, s a területet visszaadták a lakosoknak. A határsértők aktivitása, különösen a nyugati határon ezt követően a többszörösére nőtt, ezért szükségessé vált a nyugati kerületek megerősítése. A határforgalom gyorsan növekedett, s ez – a szigorú ellenőrzési követelmények függvényében – nagy terhet rótt a forgalomellenőrzési pontokra.²²

²⁰ GÁSPÁR 1989. 85–87.

²¹ LÉKA Gyula: A műszaki zár- és erődrendszer (vasfüggöny) felszámolása 1948-1989. *Hadtudomány*, IX. évf. (1999) 3–4. sz. <http://www.zmne.hu/kulso/mhtt/hadtudomany/1999/ht-1999-34-17.html> (2010.09.13.) (a továbbiakban Léka 1999.)

²² GÁSPÁR 1989. 87.

A MŰSZAKI ZÁRRENDSZER ELVI VÁZLATA
(ZMKÁ – 325/0679-sz/88. alapján)

Műszaki zár: kétsoros drótkerítés közé telepített gyalogságiakna-mező

A Sztálin halálát követő normalizálódás következtében az ÁVH a Belügyminisztériumba integrálódott, ezzel megszűnt különleges helyzete. A minisztertanács döntése alapján 1953. július 15-i hatállyal az ÁVH a Belügyminisztérium alárendeltségébe került. A Határőrséget és a Belső Karhatalmat közös parancsnokság alá helyezték. A Határőrség létszáma 1954–55-ben 3542 fővel csökkent, megszűnt a 2. és a 8. zászlóalj, és a 3. aknavető század. Az ezt követően is folytatódó létszámcsökkenések elbizonytalanították a hivatásos állományt.²³

A határőrizet ebben a periódusban is formálisan körkörös volt, valójában azonban túlsúlyal a nyugati határra összpontosult. Jól mutatja ezt az a tény, hogy a 350 km-es osztrák határon (az államhatár 16%-án) 7 km/óra volt az őrzési sűrűség, míg a jugoszláv határon 11,1, a románon 17,7, a csehszlovákon 21,8, a szovjeten pedig 22,5 km-re jutott átlagosan egy óra.²⁴

²³ KESERŰ István: *A határőrség megalakulása és tevékenysége a népi demokratikus forradalom időszakában*. Kandidátusi értekezés (MTA TMB). Kézirat. Budapest, 1985. 47–49.

²⁴ SZABÓ 2005. 5.

A Kádár-korszak határőrsége

Az 1956-os forradalom és szabadságharc nyomán a határőrség a Belügyminisztérium önálló fegyveres testületévé vált. A struktúra és a személyi állomány a régi maradt, néhány nem döntő módosítástól eltekintve. A Határőrség a rendszerváltásig 15000–20000 fő között ingadozó létszámmal látta el feladatait. Működési területe a határ menti 5–10 km-es területsávra csökkent. A határsávval kapcsolatos korábbi korlátozásokat feloldották. Kialakult a Határőrség szervezetének feladatorientált felépítése. Az őrsök látták el a „zöld határőrizetet”, a forgalomellenőrző pontok (FEP-ek), azaz határátkelőhelyek a határforgalom ellenőrzésére voltak hivatottak. Egy-egy régió FEP-jeit és őrszeit a kerületparancsnokságok fogták össze, amelyek szakalegységekkel, gazdálkodó apparátussal is rendelkeztek. Az egészet a Határőrség Országos Parancsnoksága irányította, amelyhez szakosodott kiképzőbázisok is tartoztak.²⁵

Az 1953-mal kezdődő politikai enyhülés az 1956-os forradalom leverésével véget ért. A nyugattal való szembenállásunk újra éleződött. A lehetséges fegyveres konfliktus iránya délről nyugatra, Ausztria felé helyeződött át. A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 1957. március 2-i határozatával elrendelte a nyugati országhatár műszaki zárral való újbóli lezárását. Ismét bezárult a vasfüggöny. Az újraaknásítást – a kormány döntésére, a HM utasítására – a műszaki csapatok 1957 áprilisától 1957. június 30-ig hajtották végre. Megépítettek 350 km kétsoros tüskésdrót kerítést, telepítettek 243 km négysoros és 107 km ötsoros gyalogság elleni aknamezőt, benne 800 ezer db taposóaknával. E munkák során 1 fő meghalt, 10 fő súlyos, 5 fő könnyebb sérülést szenvedett.

A határ lezárása a fenti munkákkal nem ért véget, hanem a határőrség záró tevékenységével folytatódott. Erre azért volt szükség, mert a drótkadályok állapota az idő múlásával fokozatosan romlott, az aknák vesztettek működőképességükből, és pótolni kellett a határsértések következtében előállt aknaveszteséget.

A határőrség országos parancsnoka – a BM jóváhagyásával – intézkedett a fenti hiányosságok megszüntetéséről. Ennek hatására a drótkadályokat magasabbra építették és érintőaknákkal erősítették meg. Bevezették a buktató drótháló alkalmazását is.

Az osztrák határszakasz korszerűsítését 1963-ra fejezték be. Megépítettek 282 km új típusú műszaki zárat (drótkadályt), telepítettek 1 124 900 db aknát. A négy évre tervezett költség közel 37 millió forint volt. A korszerűsített műszaki zár ellenére továbbra is szükség volt karbantartásra, aknák, kerítések pótlására.

Az újraaknásítás időszakában, az MSZMP Politikai Bizottságának 1957 februári ülésén felvetődött a korszerűbb határőrizet megteremtésének gondolata, de azt – annak gazdasági kihatásai miatt – Kádár János nem támogatta. Erre a problémára 1964-ig nem is tértek vissza. A határőrség országos parancsnoka a kevésbé hatékony műszaki zár helyett a Szovjetunióban alkalmazott SZ-100-as jelzőrendszer bevezetését szorgalmazta. Ennek érdekében 1964 júniusában Ady-ligeten felépítettek egy kísérleti határszakaszt, amelyet

²⁵ Vö. a 2. jegyzettel.

bemutattak a meghívott vezető állománynak. A kedvező vélemény alapján született javaslat a belügyminiszter egyetértésével a Politikai Bizottság elé került. A javaslat indoklásában az szerepelt, hogy a jelenlegi aknazár, pszichikai visszatartó ereje mellett, csekély mértékben képes a műszaki záron való áthatolást megakadályozni, továbbá az, hogy az új rendszer mindenféle mozgást jelez, ezáltal a határ szilárdabban őrizhető. Hátránya a magas költségkihatás (350 ezer Ft/km), valamint az, hogy élőerő-megtakarítást nem eredményez. A Politikai Bizottság ekkor már az új jelzőrendszer bevezetése mellett döntött. Így 1965 augusztusában – további tapasztalatszerzésre – megépítették a csornai és a szombathelyi kerületek területén. Az SZ-100-as elektromos jelzőrendszer (EJR) a nyugati határszakasz legfontosabb irányainak lezárására, 50 km hosszúságban 10 őrsterületén épült fel és 1965. december 15-én 17 órakor bekapcsolták a határőrizetbe. Megépítése 20 millió Ft-ba került. A kísérleti szakaszon szerzett kedvező tapasztalatok alapján a párt- és az állami vezetés az EJR továbbépítése mellett döntött. Ez az építkezés rendkívül bonyolult, sokrétű és veszélyes munka volt. Véglegesen el kellett távolítani az aknazárakat és a drótakadályokat, nagy kiterjedésben kiirtani az erdőt, és megépíteni a jelzőkerítést valamint a vadfogó kerítést. Létre kellett hozni a 8-12 m széles nyomsvábot és megépíteni a jelzőrendszer előtti és utáni utakat valamennyi őrshöz.

Az újonnan letelepített elektromos jelzőrendszer (EJR) és az államhatár vonala közötti területen 33 lakott település „*ragadt benn*”, melyek lakosainak és a hozzájuk látogató állampolgárok mozgása jelentősen korlátozásra került, csak a (zöld, vagy piros) határsávi engedéllyel lehetett belépni az így lezárt határsávba.

A műszakiak által szovjet mintára lerakott EJR-en „*különböző változtatásokat hajtottunk végre annak érdekében, hogy alkalmazását eredményesebbé tegyük: így „bolgár lécet” szereltünk fel a kismadarak ellen; aláásás elleni akadályt építettünk; mindkét oldalon összefüggővé tettük a vadterelő kerítést; tetőfa biztosító hurkokat szereltünk fel stb. Erőfeszítéseink ellenére az EJR jelzéseinek döntő többsége nem határsértőtől ered (vadmozgás, időjárási viszonyok, technikai hiba stb.). A gyakori jelzés, a többször megszakított pihenő negatívan hat az állományra, növeli fizikai, pszichikai megterhelését, áttételesen károsítja egészségi állapotát.*”²⁶

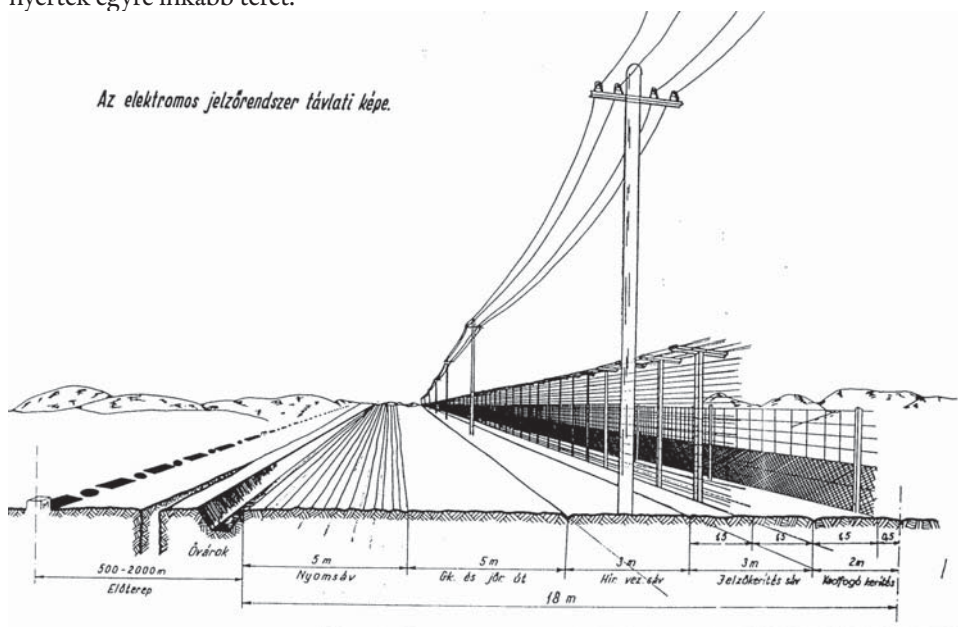
Az EJR kiépítése 1970-ig folyamatosan, bár évenként eltérő ütemben és módon valósult meg. Az új EJR a biztonság növelése mellett is fokozta a határőrállomány leterheltségét. Ez abból adódott, hogy az EJR nemcsak emberi beavatkozásra, hanem műszaki-technikai hibákra, időjárási változásokra, vadállatok okozta jelzésekre is reagált. Évente átlag 1500-4000 esetben kellett emiatt az állománynak beavatkozni. A jelzések 2/3-a vadmozgások miatt következett be, a vadfogó kerítés nem bizonyult elégségesnek. A rendszer karbantartásához is sok emberre volt szükség, tetemes pénzt igényelt és jelentős mennyiségű földterületet is kivont a gazdaságból. Nem elhanyagolható negatív hatással bírt a jószomszédi kapcsolatok alakulására is. Érdekesség, hogy az érintkezést beadó speciális drót nyugatnémet cég gyártmánya volt.²⁷

²⁶ HÓR Központi Irattár, 0022/43/1987.

²⁷ LÉKA 1999.

A 60-as évek enyhültebb légkörében csökkent a határőrizet karhatalmi jellege, csökkentek az adminisztratív korlátozások, fokozatosan csökkent a határőrizet katonai jellege és mérséklődött a határvédelmi funkció. Bár továbbra is gyakori volt – a korábban említett – „Megerősített” szolgálat elrendelése, de a Határőrség csupán extenzív fejlesztése következtében már csak az élőerővel való megerősítés is nehézségekbe ütközött, így elrendelése esetén lényegét tekintve „Fokozott” szolgálatként működött. Ennek ellenére ekkor még a fő feladatot a Varsói Szerződés ránk eső határszakaszának biztonságos lezárása képezte, így a nyugati irányban korlátozott mélységű határon túli felderítést is végre kellett hajtani.

A '70-es évek fokozódó enyhülésének körülményei között tovább liberalizálódott a határőrizet. A Határőrségnek, mint fegyveres erőnek, és egyben mint rendészeti szervnek tisztázódott a helye, szerepe, feladatrendszere, egyértelműsödtek jogai és kötelességei. Közel azonos jelentőségűvé vált a katonai és a rendészeti jelleg. Egyre elfogadottabb lett az a törekvés, hogy a határ ne elválasszon, hanem összekössön. Így a határellenőrzési feladatok nyertek egyre inkább teret.

A határőrizeti rendszerben jelentős változást hozott az a tény, hogy 1974-ben megszűnt a BM Karhatalom, aminek feladatait – a rendőrség mellett – a határőrségnek kellett átvennie. A lényegesen megnőtt ellátó – biztosító – kiszolgáló feladatok elvégzésére már kevésnek bizonyult, így jelentős fejlesztésre szorult az addigi „közvetlenszázlój”. Ennek következtében azonban nagymértékben torzult a határőrség erőcsoportosítása: a határőr-csapatok jelentős része már nem a határtérségben diszlokált és tevékenykedett.

A világban és hazánkban zajló folyamatok következtében a 80-as években általánossá vált az egész világra érvényes magyar útlevél, kiszélesedtek a vízumegyezmények és jelentősen felfutott a határforgalom. Előtérbe került a kulturált tömegkiszolgálás fokozásának

igénye. Ez további eltolódást indukált a határőrizet–ellenőrzési funkciók irányában. Így jelentős változások következtek be a határőrizet terén, aminek legekleatásabb mutatói voltak az elektromos jelzőrendszerek, a „vasfüggöny” lebontása, a határőrizet mélységének csökkentése, valamint a fegyverhasználat szigorítása. A már többször említett „Megerősített” szolgálat lényegében elhalt. Mint látható, a Határőrség feladatrendszere mind inkább elmozdult a koalíciós érdekek kiszolgálásától a nemzeti érdekek szolgálatának irányába.²⁸

A nemzetközi és a hazai politikai helyzetben a 80-as évekre bekövetkezett pozitív változások nyomán egyre többször vetődött fel, hogy az EJR és a határzár további fenntartása nem indokolt. A felszámolás gondolata 1981-ben, majd konkrétan az 1984-ben megtartott, „*A határőrség és a társadalom*” című konferencián vetődött fel. Egyre több helyről érkeztek jelzések a Határőrség Országos Parancsnokságára a jelzőrendszerrel kapcsolatos gondokról. 1987. október 5-én Székely János vezérőrnagy, a határőrség országos parancsnoka a BM-hez terjesztett jelentésében vázolta az EJR-rel kapcsolatban felmerült aggályokat, kiemelve annak működési zavarait, a határőrök ebből következő fokozott leterheltségét és a növekvő pénzügyi terheket. Jelezte, hogy az elöregedett rendszert fel kellene újítani, ami azonban több százmilliós kiadást jelentene.

„Az akkor már több mint 20 éves szerkezet össze-vissza jelzett. Madarak, vadak és széllekeések akár naponta 3–4-szer is riasztották az ettől már kissé demoralizált állományt, így nyilvánvaló volt, hogy a vasfüggöny mind kevésbé felel meg a feladatnak, amire szánták.”²⁹

Ezek a gondok az 1987 őszi megtartott belügyminisztériumi konferencián újból vita tárgyát képezték, és felmerült az EJR felszámolásának gondolata is. A BM vezetői – bizonytalanul és félve a Varsói Szerződés tagországainak várható reakcióitól – végül az EJR, a határzárak megszüntetése mellett foglaltak állást. Az 1988-as BM-konferencián újból tárgyaltak az EJR leépítéséről, amelynek eredményeként 1989 elején a Politikai Bizottság számára készített előterjesztésben az EJR lebontását javasolták. A Politikai Bizottság az 1989. február 28-i ülésén a javaslatot elfogadta, és intézkedett az érintett minisztériumoknál a szükséges lépések megtételére.

Az ülésen készült jegyzőkönyv szerint a Politikai Bizottság: *„Egyetért azzal, hogy a Határőrség a nyugati és a déli viszonylatban is az állampolgárokra vonatkozó korlátozó intézkedések megszüntetésével valósítja meg az államhatár eredményes őrizetét. Szükségesnek tartja a határsáv, a határvizekkel kapcsolatos korlátozások felszámolását, az elektromos jelzőrendszer megszüntetését és 1991. január 1-ig történő lebontását, nem tartja indokoltnak a nyom-sáv fenntartását sem nyugati, sem déli viszonylatban.”³⁰*

A határőrség országos parancsnoka 1989. március 19-én előterjesztette a jelzőberendezés lebontására vonatkozó feladattervet. Ennek alapján április 18-án a határőrség egy gyakorlattal egybekötve megkezdte a vasfüggöny lebontását. A bontás hivatalos megkezdését 1989. május 2-án Nováky Balázs ezredes, az országos parancsnok helyettese jelentette

²⁸ SZABÓ 2005. 6.

²⁹ HÖR Központi Irratár, SZÉKELY János visszaemlékezése.

³⁰ OL 288.f/1054.öe. 5–7.

be. Ezen a napon a magyar-osztrák határon négy helyen – Jánossomorja, Bécsi út, Kőszeg, Rábafüzes – kezdték meg az EJR felszámolását. A próbabontáson részt vettek a határőrkerületek vezetői, szakemberei és több vállalkozó, hogy a teljes bontás megvalósításához tapasztalatokat szerezzenek.

Amikor a bontásra vonatkozó kormányhatározat megszületett, már 150 km-es szakaszon megtörtént a felszámolás. Az EJR megszüntetését döntően a határőrség erői végezték, és csak kismértékben vett részt benne a honvédség (2 műszaki század). A határőrség fokozott erőfeszítésével, – a BM által tervezettnél egy évvel korábban – 1989 augusztusára a vasfüggöny véglegesen leomlott.³¹

A bontás olyan jól sikerült, hogy mikor sor került volna az osztrák és magyar külügyminiszter ünnepélyes drót átvágására, már elfogyott a „vasfüggöny”, ezért „*Alois Mock és Horn Gyula akkori külügyminiszterek ünnepélyes kerítésvágására kiszemelt szakaszon az elbontott helyére új szögcsapdrótot kellett húzni.*”³²

A Magyar Demokrata Fórum debreceni szervezete és a Soproni Ellenzéki Kerekasztal pártjai 1989. augusztus 19-re Páneurópai Piknik elnevezéssel rendezvényt hirdettek a vasfüggöny lebontásának – és a határok nélküli közös Európa eszméjének népszerűsítésére. Ezen a rendezvényen törte át az osztrák-magyar államhatáron álló „vasfüggöny” kapuját több száz NDK-s állampolgár, hogy szabad földre jutva továbbutazhassanak az NSZK-ba.

A látványos tömegmenekülés újabb lökést adott a változásoknak. Magyarország 1989-ben csatlakozott a menekültek helyzetére vonatkozó 1951. évi Genfi Egyezményhez. A magyar változások hatására sok NDK állampolgár jött Magyarországra, mert remélte, hogy itt sikerül majd továbbjutnia Nyugat-Németországba. A Kormány döntése alap-

³¹ LÉKA 1999.

³² SALLAI János: A magyar „vasfüggöny” története. *Szakmai Szemle*, (2009) 3. sz. 81.

ján a Határőrség 1989. szeptember 11-én megnyitotta számukra a nyugati határszakasz határátkelőhelyeit.

A Magyar Kormány által hozott döntés értelmében a Magyarországon tartózkodó keletnémet állampolgárok 1989. szeptember 11-én 00.00 órától „*további intézkedésig vízum nélkül, NDK és NSZK útlevéllel, személyi igazolvánnyal, a Vöröskereszt által kiállított utazási okmánnyal az átkelőhelyeken elhagyhatják a Magyar Köztársaságot.*”³³

Ennek következtében november 9-éig, a berlini fal lebontásáig 60 ezer NDK állampolgár települt át Németország nyugati felébe. Mindez már az EJR felszedésének következménye volt, amely közvetve a berlini fal lebontásához, a két német állam egyesüléséhez, és a szocialista világrendszer felbomlásához vezetett.

Összegzés

A Határőrség történetében 1989-től történelmi jelentőségű változások kezdődtek. A Magyarországon belüli és az akkori Szovjetunióban történt politikai változások egyre nyilvánvalóbbá tették, hogy a totális határőrizeti rendszer már túlhaladott és további működtetése sem erkölcsileg, sem technikailag nem volt tartható. A világútlevelelről szóló törvény alapján a külföldre utazás gyakorlatilag minden magyar állampolgár számára elérhetővé vált. A magyar törvényhozás bűncselekményből szabálysértéssé enyhítette a tiltott határátlépés minősítését, ennek megfelelően módosult a határőrök fegyverhasználatára. A nyugati és déli határon megszűnt a határsáv és a nyomsváv. A Határőrség parancsnoka javasolta az elavult elektromos jelzőrendszer felszámolását. A Kormány döntése alapján a munkálatok 1989. május 20-án kezdődtek meg és még ugyanabban az évben be is fejeződtek. A határvonal melletti területek teljes rehabilitációja során, 1990 elején felszámolták a külső szögesdrót kerítés maradványait is.

Az áttekintett négy évtizedben óriási változásokat éltek meg a határőrök, bár a létszámuk lényegesen nem változott, hiszen 15 és 19 000 között mozgott.

A másik, és egyben fontosabb megállapítás az, hogy a vizsgált időszakban a határőrizet elmélete folyamatosan fejlődött. Az olyan alapelvek, mint:

- az államhatáron kialakult helyzet és a határőrizeti rendszer összhangja,
- az időben és térben folyamatos határőrizet létrehozása, majd fenntartása,
- a mély határőrizet kiépítése és működtetése, valamint
- a határőrizeti erők és eszközök összpontosítása

végigkövették fejlődésükben, vagy éppen visszafejlesztésükben a nemzetközi és a belpolitika változásait, igyekezvén megfelelni a kialakult új helyzet teremtette követelményeknek. Mindezek eredményeként 1989-re kedvező feltételek jöttek létre a határőrizet átfogó koncepcióváltásához.

³³ HÖR Központi Irattár 11. kerületparancsnokának 038/1989. sz. int.

Retrospection on a ceased body of law enforcement, the Border Surveillance System

This study gives a general idea about the history of border surveillance system from the World War II until the regime change.

It shows the special features of the eras, elaborates on the difficulties of rebuilding and the reorganization of the surveillance. This latter was done by copying the totalitarian Soviet methods that were common in the dictatorship of Rákosi and merging it altogether into the AVH.

The study tells about the 70s, which brought some relief and explains the causes and the operation of the „iron curtain”.

The changes that occurred in the 80s are mentioned, namely the shift from border surveillance to border control.

Lastly, the study explains the process of the elimination of the „iron curtain” up until the opening of the borders.